Розділ I

Панас Скиба і Гриць Савенко сиділи по другий бік столу проти товариша Кішкіна і не зводили з нього очей. Товариш Кішкін був зовсім не такий, яким вони його уявляли, бачачи часом його фотографії по газетах. І був зовсім не чорнявий, а таки зовсім білявий та ще й з сивиною; і волосся було не гладеньке, а в тугих, дрібних, з жовтими кінчиками кучерях. Біляві та кучеряві були й вусики, біляві брови й навіть білі вії. А з-під вій якось занадто гостро встромлялись у лице тобі дуже чорні чоловічки очей, так гостро, що іноді аж ніяково ставало.

У вікна видко було білі снігові дахи Москви, неначе величезна річка, що на ній скрес лід і крига полізла на кригу. Так бадьоро пахло снігом і морозом, а тут, у кабінеті, весь час почувався застояний дух тютюну, паперів, дихання.

Товариш Кішкін заклопотано переглядав папери, що лежали перед ним, і швидко часом зиркав то на одну, то на другу постать, неначе перевіряючи на них вичитуване з паперів. І, здається, перевірка та не давала йому великого задоволення — він хмурився, сердито чухав кінчик носа й знову встромляв у кожного свої дивно-чорні чоловічки.

Власне, товариш Кішкін був не так незадоволений, як збитий з пантелику. Панас Скиба завдавав йому непорозуміння. Невже оцей кремезний дядьо з широчезними плечима й могутніми руками міг знати європейські мови? І це лице, цей неначе запечений на щоках рум'янець з золотим пушком, ці хлопчачі простодушні очі! Куди ж вони годяться для такого завдання?

Товариш його вже більше придавався б для цього: тонкий, невеликий, лице досить інтеліґентне, бронзовий брюнет — дуже добре італійця міг би вдавати. Але ж він тільки одну французьку мову знав, та й

то поганенько. Та й не його рекомендовано на головну ролю, а от цього саме Панаса Скибу. (Дійсно, скиба!)

Гм!.. — почухав Кішкін брову й нерішуче зиркнув на Скибу: перевірити хіба його знання? Так ніяково ж буде після цього всім. Може, відправити їх назад до Кисва?

— Гм... Так от, товариші...

І раптом, уп'явши в Панаса Скибу свої чоловічки, Кішкін сухо й різко спитав:

— Так ти, товаришу, знаєш, кажуть, європейські мови: англійську, французьку, німецьку?

Панас Скиба з посмішкою хитнув головою.

— Ти з походження робітник?

— Так, — батько працював в арсеналі. А я до сімнадцяти літ теж там робив. За молотобойця при батькові... — додав він з тим самим усміхом.

— А потім?

У паперах, властиво, вся біографія і Скиби, і Савен-ка були докладно списані. Але Кішкін хотів почути автобіографію. Та не стільки й автобіографію, як спосіб її викладання та взагалі висловлювання.

— А потім комсомол, а потім партія, наука. Ну, значить, фізичній роботі кінець. А там настала війна, червона армія, фронти. Усе як личить. А тепер учителюю.

Красномовність досить скупенька. Зате, видко, не балакучий. А це не так і погано.

— Гм... А де ж ти мови вивчив?

— З товаришем німцем. Він ще з часів німецької окупації у нас лишився, убив свого начальника. Со-ціяліст був (потім, розуміється, став большевиком). Дуже інтелігентна людина. До війни був за вчителя англійської й французької мови в себе. Ну, батько йому тоді зробив невеличку послугу. А він мене...

— "Невеличка послуга": врятував од смерти... — з легесенькою посмішкою вставив Савенко.

— А-а? — зиркнув на Савенка Кішкін. — Як саме?

— Та дурниці! — з добродушною нудьгою сказав Скиба. — "Врятував од смерти". Носишся ти раз у раз з цією смертю, як дурень з писаною торбою. Як тільки де треба батька або мене вихвалити, так він зараз цю смерть і висуває. Ну, одбив батько цього німця, як вели його на розстріл. От і все. Що тут такого? Ну, одне слово, цей німець у подяку почав зі мною займатись мовами і взагалі освітою. Спасибі йому, багато дав мені.

— Ага... — трохи іншим тоном муркнув Кішкін і, взявши з купки, що лежала побіч на столі, одну книжку в червоній палятурці, простягнув її Скибі. — Ану, прочитай вголос кілька рядків, я хочу почути твою англійську вимову.

Звичайно, тут справа не у вимові була, бо сам Кішкін англійської мови майже не знав, хоча за дореволюційних часів кілька разів бував у Лондоні.

Панас Скиба поклав просто на підлогу біля свого заляпаного болотом величезного чобота жовтеньку від старости кепку й узяв у руки книжку. І

на диво, ці великі пальці молотобойця взяли її так легко, звично, так любовно, як бере на руки мати дитину. Розломивши її посередині, Скиба з посмішкою того самого моло-тобойця, якого хочуть перевірити, чи здатний він стукнути теслярським молоточком, почав читати. (Савенко посміхнувся такою самою посмішкою і став дивитись угору, недбало крутячи в руках свою сіру кепку.)

Кішкіну зразу ж, з перших звуків голосу Скиби, вистрибнули з темноти пам'яті старі, давно забуті образи: от старенький лондонський пансіон, хазяйка в мідних окулярах і з сизою гулькою на чолі, старий капітан без руки, молоді товариші англійці... І в цьому голосі, що зразу став чужим, зовсім не Скибиним, так само звуки неначе давилися в горлі, неначе в роті йому були камінці.

— Але в тебе чудова вимова! — здивовано і з великою полегкістю перебив Скибу Кішкін. — Та ти просто англієць та й годі!

Сапенко перестав дивитись угору й з ніжною посмішкою глянув на Скибу. А Скиба поклав книжку на шнеці" столу й ясно та просто виставив до Кішкіна свої великі хлопчачі очі.

Я дуже люблю мови...

І ти так само знаєш німецьку й французьку? — раптом по-німецькому спитав Кішкін. І Панас Скиба з тою самою посмішкою відповів по-німецькому:

— Німецьку я, мабуть, знаю краще за англійську, бо з моїм Гансом ми говорили переважно по-німецьки. Ну, та й німецькі книжки більше читав...

— Та-ак...— сказав товариш Кішкін і знову почав перегортати папери. Але непорозуміння його не то що зникло, а немовби ще збільшилось. Тільки тепер уже з другого боку: молотобоєць, учитель, говорить як

природний англієць і німець, а в папері ще є додаток: "цікавиться філософією". І тепер цей додаток уже не здавався таким незрозумілим і трохи комічним. Навпаки, тепер непевність стала дужчою, — хто його зна, чи не вийде більше шкоди, ніж користи, коли доручити такому це завдання.

А до всього ще й такий додаточок до характеристики: "Надзвичайно амбітний і палахкий, що при його колосальній фізичній силі може бути часом дуже небезпечним".

— Та-ак...— потарабанив пальцями по паперах Кішкін і рішуче сказав:

— Ну, так. Так от, товариші, вас викликано сюди в такій справі. Ви поїдете до Европи.

На посерйознілих, уважних обличчях майнуло здивовання, але нічим іншим не виявилось.

"Є деяка дисципліна", — подумав Кішкін.

— Поїдете в дуже важливій справі. Слухайте уважно. В Парижі в даний момент перебуває один американець, якого звуть "залізним королем" Сполучених Штатів, мільярдер.

Він приїхав до Европи, а надто до Парижа, щоб там провадити одну... досить несподівану кампанію: кампанію за мир і світове роззброєння. Він субвенціонує деякі газети, витрачає страшенні суми, а сам тим часом придбав свої мільярди з постачань на війну. Розуміється, ніхто не вірить у пацифізм містера Стовера (він зветься Арчібалд Стовер, Мічіган). Ми віримо найменше в це. Ми маємо деякі підстави думати, що під сентиментальним камуфляжем на користь світового миру він провадить приготування до війни проти Со-вєтського Союзу. Ми маємо деякі дані щодо цього, але вони не перевірені. В кожному разі, коли це кампанія за війну, то він повинен провадити її дуже обережно, бо сьогоднішня

капіталістична Европа, дуже ослаблена минулою війною, без великого ентузіязму пустилася б на цю авантуру, яка могла б кінчитися для неї дуже погано. Але, з другого боку, в промислових і фінансових колах Парижа кружляє чутка, що Стовер приїхав до Франції, щоб завоювати її, звичайно, економічно... Отже, нам потрібні документальні довідки про наміри Стовера. І от на вас, товариші, покладається завдання здобути ці довідки.

Очі в Савенка злякано й незрозуміло поширились, а Скиба насунув брови на очі й рум'янець його трохи посизів.

Кішкін одверто засміявся.

— Неймовірно, що саме на вас покладається таке завдання? І ви можете спитати мене: чого ж ми не посилаємо на нього наших фахівців, а посилаємо вас, провінціялів? Через цілий ряд причин, товариші, про які тут довго говорити. А поза всім... це моя особиста система. Я гадаю, що в деяких випадках нефахівці, але люди, віддані справі, з творчою ініціятивою, з ідеологічною твердістю можуть зробити значно більше, ніж фахівці. Фахівець, товариші, — людина трохи неповоротка, скута своєю наукою, визнаними методами, традиціями. А це спиняє творчу фантазію. В таких випадках, як цей, я рішуче й абсолютно стою за те, щоб посилати людей не фахових. Рішуче й абсолютно. Так от, товариші, справа отака. Власне, вона по суті чисто технічного характеру. Не політика, не пропаганда, не організація (навпаки, це вам абсолютно й рішуче забороняється!), а саме технічне завдання: найближче пробратися до цього мільярдера (найкраще, звичайно, пройти в його оточення) і стежити за ним та за всім його оточенням і довідатися, чого він хоче. Це все. Але, правда, завдання дуже й дуже трудне. Не ховаю, товариші, не ховаю. До цього часу ми не могли досягти його. Круг Стовера — таке товсте коло всяких людей, така охорона його, а головне така конспірація, що всі наші спроби просунути до нього одного з французьких товаришів провалювались. Рішуче й абсолютно. Ми маємо тільки одну людину в нього, правда, абсолютно свою, але вона малоосвічена, не розуміє по-англійському і стоїть досить далеко від

самого Стовера та його оточення. Це молодий шофер при гаражі Стовера, француз.

Кішкін вийняв цигарку, постукав мундштуком об стіл і закурив. Потім, схаменувшись, швиденько простяг портсигар до Скиби й Савенка. Скиба з посмішкою покрутив головою й сказав:

— Дякую, не вживаю.

А Савенко обережно, самими пучками взяв цигарку й знову, чи то з насмішкою, чи з ніжністю, тихенько кинув:

— Вегетаріянець. Не курить.

— Так? — здивувався Кішкін. — Ти вегетаріянець, Скибо?

Скиба знову шарпнувся до Савенка й кумедно примружився на нього. Але, встигнувши стримати себе, тільки покрутив головою й бовкнув:

— Ну й їй-богу ж!

— Та хіба ж неправда? — аж ніби обурився Савенко і припав лицем з цигаркою до піднесеного Кішкі-ним сірника.

— Та певно ж, що неправда! Що м'яса та риби не їм? Та я ж тобі скільки раз казав, що це не вегетаріян-ство, неук ти! Вегетаріянці хоч не їдять ні м'яса, ні риби, їдять же варене. А я їм майже все сире. Є різниця чи ні?

— Ти не їси м'яса? Зовсім? Ніколи?

— Ні, часом, як нема нічого кращого, то я м'ясо їм... — із своїм усміхом сказав Скиба.

Кішкін непорозуміло поДивився на широченні плечі, на груди, що випинали чорну косоворотку, як жіночу кохтину, на запечений рум'янець: чорт його зна, м'яса не їсть, а коня, мабуть, голими руками задушить.

— Та-ак. Ну, так от, товаришу, таке вам дається від партії завдання. Якими способами та засобами ви його виконаєте, це абсолютно і рішуче ваше діло. Це залежатиме тільки від вашої енергії, відданости справі, спритности, творчости навіть, коли хочете. Ну, звичайно, від вашого розуміння самої цілі.

Отже, щодо головного, то ми з вами, здається, все ;Гясуиали. Про всякі деталі, пашпорти, гроші, різні технічні штуки, про це все будете говорити з товаришем, до якого я вам дам записочку.

— А нам швидко треба буде виїхати, товаришу? — поштиво спитав Савенко, схиливши трохи на плече смугляве, довгасте лице.

— Якмога швидше, якмога швидше! — поспішно сказав товариш Кішкін і, вийнявши годинника з кишені, машинально подивився на нього. — Через тиждень треба вам уже бути в Парижі.

І поклав годинника назад.

— Технічну поміч — гроші, пашпорти й таке інше — ви матимете. Але нічого іншого. Отже, ви будете абсолютно самостійні. Абсолютно. Ніякої ні контролі, ні догляду, нічого за вами не буде й не може бути. До самого кінця ви ніякої відповідальности ні перед ким нести не будете. Ви будете відірвані від партії, від уряду, від вашої організації, товаришів, од усіх. Ваша відповідальність буде тільки перед вами самими. Якщо ви цього не усвідомите собі тепер, то в тих виняткових обставинах, у яких вам доведеться бути, вам легко буде взяти помилкову путь. Ось через що я наполягаю на цьому моменті. Крім того: пам'ятайте, що я роблю певний ухил од офіційних правил, я вам доручаю цю справу, яку вам офіційно не доручили б. Таким чином я беру на себе відповідальність за вас, отже, не

підведіть, товариші, мене й мою "ліберальну" систему. Докажіть нам і самим собі, що на війні іноді "творча сила", особиста й вільна, може більше, ніж механічна слухняність.

Кішкін чи то іронічно, чи сумно посміхнувся, і з цієї посмішки видко було, що ці слова його виходили не з голого теоретизування, а з якогось болючого власного досвіду.

— Так от, товариші, майте це на увазі. А тепер... — раптом рвучко й молодо підвівся Кішкін, — ідіть до товариша Максімова. Записки я вам не дам. Вас просто одведуть до нього, він уже знає.

Він натиснув ґудзика на столі, а Скиба й Савенко теж швидко підвелись і взяли свої кепки в ліві руки. Двері розчинились, і на порозі з'явився той самий молоденький товариш, що провів їх до кабінету товариша Кішкіна. Кішкін хитнув йому головою на Скибу й Савенка і сказав:

— Проведіть товаришів зараз же до товариша Максімова.

І по черзі простяг руку обом. Але, коли вони були вже біля порогу, він гукнув їм:

— Чекайте! Вас сьогодні вдягнуть по-европейсько-му. Ви зайдіть до мене завтра показатися мені. Вуса свої поголіть. Чекайте. Танцювати модерні танці вмієте?

Скиба й Савенко засміялися, ніяково посміхаючись.

— Та кажіть, кажіть, що тут такого!

— Та чортові дівчата чіплялись і примусили... Погано тільки.

— Значить, усе ж таки вмієте? Нічого, це може пригодитися. А як не вмієте, то на всякий випадок зараз же навчіться. Ну, бувайте, до завтра!

А коли назавтра до кабінету товариша Кішкіна ввійшов товариш Максімов разом з двома молодими людьми європейського вигляду, то він їх з першого моменту навіть не впізнав. .Чисто поголені, щільно зачі-сані, в білих комірчиках і гарних краватках, в нових черевиках і в костюмах з продільною зморшкою на штанях вони були зовсім інші. Обидва ніяково посміхалися, тримали руки якось осторонь од тіла, мов були закуті в бляху, але вигляд мали цілком пристойний. Правда, на Скибу, видко, піджак у плечах був тісний, а в Савенка штани трохи задовгі, але ж це дурниця!

Товариш Кішкін весело поздоровкався з ними, озирнув із усіх боків, помняв для чогось біцепси Скиби й сказав:

— Ну, оал раит! З цього боку краще, ніж я думав. А з інших побачимо. Ну, товариші, щасливого побачення!

І він міцно потиснув їм руки. Сьогодні в нього не було тої сухости, що вчора, коли він їх зустрів.

Скиба й Савенко, так само ніяково посміхаючись і тримаючи руки осторонь од тіла, вийшли з кабінету за товаришем Максімовим.

Розділ II

В маленькому готельчику, що пахнув мастикою, смаженою цибулею і ще чимсь, непіддатним аналізі, де були вузесенькі коридорчики і кам'яні долівки, оселилося двоє чужинців. Двоє молодих, симпатичних слов'ян. Вони називали себе українцями з Галичини, втікачами з "совєтського раю", але хазяїн готельчика, мсьс Бонамі, не дуже добре знався на етнографії і не дав би собі відрубати ні праву, ні ліву руку за те, що українці не межують з кафрами чи китайцями, — десь там собі на Сході.

Але що ці українці були добрими клієнтами, за це мсьє Бонамі дав би й праву руку відрубати. Серйозно. Він на своєму віку зустрічав у своєму готельчику стільки облич, а проводив під ними стільки лукавства, дрібненького шахрайства, вимушеного цинізму, приниженої запобігливости, удаваної величности та силу всяких інших виявів людського борюкання за існування, що досить йому було глянути на ці два нові обличчя, щоб уже знати, чого слід і чого не слід сподіватися.

Вони не були багаті, ці двоє українців, ні (хоч валізочки й новенькі були в них), але вони не втечуть, не заплативши за готель, покинувши в кімнаті порожні ці валізочки. Як тисячі тисяч усяких чужинців, вони приїхали до столиці світу ловити своє щастя за хвіст.

І так само, як у тисячі тисяч чужинців, у них було дещо, що потрібне для того, щоб спіймати: і гаряче бажання, і завзяття, і купа геніяльних проектів, вига-рячкованих ще там у своїх Галичинах. От тільки не було, мабуть, і в них одного: тої соли, що сиплеться на хвіст ловленого щастя. А де її здобути, цього й парижани не могли сказати.

Старший, мсьє Петро, себто Пьєр Ві...вішнятіскі (та й прізвища ж у цих чужинців!— коли б не практика, то чоловік давно б язика на них собі скрутив) був сином священика, скінчив університет і мав намір галицьким адвокатським списом пробивати в Парижі шлях до багатства, слави і щастя. Одначе, маючи трошки розсуд-ливости, він на початок згодився б віддати свої університетські знання на відповідну працю десь при фабричному бюрі чи хоч за продавця в крамниці.

І то, правда, не так університетським дипломом, як своїми очима, а таки мав шанси добитися як не продавця, то розсильного напевне. Бо дійсно хороші очі мав хлопець, нема що: чисті, одверті, шарі. Вони не кліпали без пуття й причини, як у багатьох; вони не уникали погляду, як у дуже багатьох; вони не вихилялися, не вимахували хвостиками, як у дуже-дуже багатьох. Ні, вони одверто, просто, певно дивилися перед собою, як два автомобільні ліхтарі. Та так уже ж чисто та ясно, що часом

аж дивно ставало: як така чистота та ясність могли зберегтися в цьому бруді життя, адже ліхтарі автомобіля та й ті заляпуються.

Та й взагалі цей мсьє Ві...вішнятіскі увесь був не зовсім звичайний. Одне вже те, що на зріст був доволі таки помітненький. Та не так на зріст, як на плечі та груди, — йому б, властиво, боксерської слави слід би собі шукати з такими плечима. А цей рум'янець? А кільчики волосся на чолі? А ямочка на підборідді? Так і здавалося, що цей здоровенний хлоп'яга тільки що вилупився з якогось велетенського яйця. Вилупився й зараз же приїхав до Парижа дзьобати зернятка долі.

Але по-французькому говорив непогано, і ввічли-венький був, а посміхався такими білими, такими свіжими й ясними зубами, що мимоволі чоловікові хотілося озирнутися: чого це неначе пояснішало в хаті. Ні, видко відразу, що хорошого роду людина (священика ж, хоч і слов'янського, син!) і дбайливого, панського виховання.

Другий, мсьє Кіндорат Слі-по-шук, теж був нічогенький хлопець, але вже не тої талії, ні. І на зріст менший, трохи не на голову, і плечі, як плечі в кожного доброго француза. Правда, стрункенький, чепурненький, смуглявий і лице з червоними, пухкими губами та ніжними, ой, занадто ніжними очима. Вони не дивилися просто й одверто, як ліхтарі, а мрійно кліпали, як зірки. Такі зіркові обличчя жіночкам дуже подобаються, але спиратися на них, як на скелю, було б трошки ризиковано. Мсьє Слі-по-шук ще ніде не скінчив університету, але мав дуже велике бажання скінчити його в Парижі, щоб зручніше й легше було хапати щастя за хвіст. І не такий ввічливий він був, як мсьє Ві...вішітскі, й поганенько по-французькому говорив, та й роду був нижчого: син сільського вчителя. (Як одразу видко різницю походження!)

Але жили вони дружно між собою, — все разом, все весело, все зо сміхом та жартами. Правда, жартував більше мсьє Кіндорат Слі-по-шук, а мсьє Вішівіскі тільки добродушно посміхався або раптом всіма своїми широченними грудьми заходився таким реготом, що всі озиралися.

Перші дні перебування вони, звичайно, як і всі чужинці, що не були раніше в столиці світу, були трохи очманілі, а разом з тим немов здивовані та розчаровані. Вони, ці чужинці, раз у раз, бач, чекають, що столиця світу повинна бути якась така грандіозна, така велетенська, що повинна їх ущент розчавити. Будинки тут повинні бути під самі хмари: автомобілі, як будинки; люди, як автомобілі; собаки, як люди. А виходило зовсім щось звичайне: будинки, як будинки, люди, як люди, собаки, як собаки, — нічого велетенського й неймовірного. І чужинці ходили собі не роз-чавчені, не роздушені, тільки трохи очманілі. Бо, дурненькі, вони не розуміли, що Париж — це тобі не якась американська віскі, що глушить людину, а старе, шляхетне, тонке вино, яке непомітно для самої людини лукаво й ніжно чманить її.

От тільки в цих двох симпатичних українців оч-манілість почала ставати якась невесела, немовби чимсь запорошена. Вони частенько обідали при готелі в спільній їдальні і мсьє Бонамі бачив, як вони дедалі то тихіші й запорошеніші ставали. Ага, голубчики: нелегко ловити щастя за хвіст? Що, ні американки-мільйонерки не котяться вам під ноги, ні слава кінозірок не вішається вам на шию?

Так-так, ще трошки почекаєте, татові гроші попро-фиськуєте і підете на вокзал вагони розвантажувати.

І мсьє Бонамі посміхався собі в свою густу, чорну еспаньйолку під товстою нижньою губою. А двоє симпатичних слов'ян заклопотано й похмуро мовчали за своїм столиком.

Але що далі, то Петро Вишнятинський і Кіндрат Сліпчук все менше та менше вибухали реготом. В початку була майже абсолютна певність... ну, була досить тверда надія, ну, до певної міри логічна можливість була досягнути мети. А дедалі навіть логіка почала хилитатися і гнутись під ногами, як місток із лозинок. Дедалі мета їхня почала здаватися їм не то що важкою чи небезпечною, а просто таки фантастичною. Американські мільйонерки чи кінозірки, в порівнянні з нею, були просто найреальнішою, найдосяжні-шою буденщиною.

Х-хе! — то тільки здалеку, в кабінетній теорії легко було сказати: поїхати до Парижа, роздивитися, розвідатись, націлитись і гоп! — перескочити. Ні, трошки воно не так було в дійсності, "абсолютно і рішуче" не так. І приїхали, і почали дивитися та роздивлятися, але навіть націлюватися "рішуче й абсолютно" не було ніякісінької можливости. А "гоп", то вже й зовсім була чистісінька фантастика. В теорії, отам, у Москві, легко було сказати: пробратись у оточення американця Стовера і розвідатись, чого він хоче. Здається, що тут таке справді неможливе? Але на практиці легше пробратися в оточення тібетського Далай Лами, ніж оцього самого американця.

Ну, добре, були вони (та й не раз і не два) на тій вулиці, де жив Стовер. Бачили не раз і не два той величезний "осібняк", майже палац, що він займав. Чудова вулиця, тиха, спокійна, аристократична. Прекрасний палац, оточений мурами й ґратами завтовшки в дитячу руку.

Ну, бачились з французьким товаришем Анрі, що служив зв'язком. Хороший, симпатичний парубійко. Але що з того всього? Увійти до палацу вони не могли, оточення й здалеку не бачили, а самого Стовера товариш Анрі навіть фотографії не міг показати. Дав він деякі інформації, але до чого вони могли здатися, коли головне явно було неможливе. Яка їм буде поміч з того, що в Стовера була товста, дуже релігійна жінка, чи не товста і не релігійна небіжка?

Зробив їм Анрі побачення з товаришем Жозефом, що був за шефа у Стовера. Теж хлопчина симпатичний, білявий, аж рудий, з щербиною на горішніх зубах. Так, багато всякого люду приїздило до Стовера. Приймає щодня генеральний секретар його, маркіз де Монфор, а сам Стовер тільки тричі на тиждень і то лише тих, хто вже був просіяний на сито двох секретарів і маркіза. Отже, навіть попасти на прийом до Стовера не було надії: чого? по віщо? хто такі?

Жозеф узяв нумер їхнього телефону на випадок, може, трапиться щось цікаве, щоб міг одразу повідомити. Та що з того?

Отже, мсьє Бонамі дуже великої спостережливости не треба було мати, щоб посміхатися собі в еспаньйолку, подібну до чорного жука: вигляд хлопців не показував, що щастя давалося їм в руки.

За столом та навіть на вулиці вони з конспірації не говорили між собою про Стовера. Кіндрат Сліпчук спочатку забував про їхню постанову й заводив розмови, але Петро Вишнятинський щоразу так сердито й суворо обривав, що й Кіндрат уже навчився мовчати. Але зате в хаті (теж, правда, неголосно) він уже розціплював зуби на всю зашморку. Як тільки вони верталися з своєї блуканини по Парижу, він шпурляв капелюхом об ліжко й починав швидко та дрібно ходити по кімнаті, дзвінко стукаючи підборами об цегляну долівку.

— Глум! Ій-богу, глум! Я тобі кажу, Панасе, що це... Але тут Петро Вишнятинський з суворим обуренням перепиняв його:

— Ти знов? Ну й людина! Нема ніякого Панаса! Чуєш? Ні Панаса Скиби, ні Грицька Савенка немає! Зникли, вмерли, провалились крізь землю. Чуєш?

— Тю, знов забув. Та хто ж тут почує?

— Річ не в тому, почує хто чи ні. Та й то... А в тому, що треба в собі, в собі... — (Тут Петро Вишнятинський тикав себе пальцем у груди) — ...в собі перемінитися. Ти — Кіндрат Сліпчук.

— Мсьє Сліпошук.

— Ти — Кіндрат Сліпчук і більше нічого. Чуєш? "Неукінчений" студент львівського університету, син сільського вчителя, еміґрант. Двадцять раз я казав тобі: уяви собі це і будь, будь Кіндратом Сліпчуком. А ти: "хто ж почує". Коли ти будеш у собі Сліпчуком, то не забуватимеш.

— Ну, знаєш, "будь". Легко сказати.

— Вся справа не легка. Але коли взялись, то треба робити як слід, а не партачити.

— Вся справа — глум, я тобі кажу!

— Ну, що ж це, справді, таке? Послати двох дурнів, які ні бе, ні ме в таких справах. Хіба не ідіотство? Ну, як ми проліземо в той палац? Як? Ми! Маєш собі! Тут є ціла організація місцевих людей, вони всі входи й виходи знають, і вони не змогли. А ми зможемо! "Абсолютно і рішуче"! А тут тільки абсолютно смішно та рішуче глупо. От і все. От уже два тижні ми лазимо круг цього палацу. Ну й що? Хоч на крок посунулись? Ну, скажи сам: чи не ідіотство було посилати нас? Ні?

— Значить, не ідіотство, коли послали. Значить, ми ідіоти, що не вміємо.

Ну, тут Кіндрат а^к за боки взявся.

— Ми не вміємо?! А хто зуміє? Хто? Ні, на нашому місці хто зуміє? Звісно, інакше підійшовши до справи, можна зуміти. Хто такий Стовер? Американець, мільйонер, капіталіст, буржуй (чортяка його послала на нашу голову!). Яке його оточення? Американське, мільйонерське, буржуйське. Ну й ясно, що треба бути американцем, капіталістом, буржуєм, щоб те оточення прийняло тебе. Ну хай не американцем, але капіталістом, фабрикантом там, чи банкіром, чи якимсь таким чортом. От таких і посилайте. А то... два якихось паршивих галицьких студенти. Та нас і на поріг не пустять, за оті ґрати воріт з золотими бульбочками не пропустять. А тут "оточення". Та ще ж і яке треба оточення: щоб усю душу Стовера, чим він дихає, щоб усе знало. А коли вони так ловко війну замасковують оцією його пропаґандою миру, то вони так тобі, Петрові Вишнятинському, галичанинові нещасному, так усе й викладуть? "Значить, ми — ідіоти, що не вміємо". Х-хе! Цікаво було б подивитися на тих розумників, що зуміли б!

Петро мовчав і широкими некліпаючими очима дивився у вікно!

Але другого дня з самого ранку вони знову тяглися до палацу: ясно було, що це ходіння було зовсім ні до чого, навіть шкідливе могло бути, адже Стоверова охорона могла звернути увагу на двох типів, що чогось майже щодня ходять повз палац. Правда, вони розділялись й ішли поодинці, ішли з діловим, заклопотаним виглядом, а все ж таки могло видатись підозрілим.

Але не ходити не могли. Як ще й не ходити туди, то що ж тоді робити? Сидіти в готельчику й чогось чекати? Цим ходінням, хоч на одному місці, хоч безглуздо, але тупчились коло свого завдання.

Принаймні вони вже напам'ять знали, що й коли робилося коло палацу. Знали, що до дев'ятої ранку там панувала тиша: спало американське мільярдове панство. Потім починали сходитися секретарі, урядовці, дактилографки — ціле ж там міністерство було. (Всю цю братву пропускали не на парадні, з мармуровими, як коло храму, сходами, а на бічні двері.) Далі починали з'їжджатися всякі візитери на автах. На вершечку мармурових сходів з'являлося двоє швай-царів у пишних лівреях. (Поважні, величні, гордовиті величчю свого Далай Лами.) На одинадцяту довжелезний ряд автомобілів починав танути і через півгодини зникав — роз'їжджалися на обід. Тоді наставала тиша і зникали величні швайцари. Але о третій годині знову зачинався рух, як фігурки на годинниках, з'являлися швайцари й знову о шостій ховалися. Від шостої вже наставала повна тиша. Тільки хіба що з бічних воріт виїжджало якесь авто і або котилося собі просто вулицею до міста, або підкочувало під головну браму. Якщо під браму, то значить, самі Далай Лама зволили виїжджати, чи хто-небудь із його близького оточення.

Але бідним галичанам ні разу не пощастило навіть оком зблизька кинути на ті високі особи, що виходили з палацу до авта.

Пізно ввечорі, справивши свою службу, Петро й Кіндрат потихеньку плентались собі додому. Париж, що ближче до центру, то дужче, потужніше гуркотів, то яскравіше, святочніше світив вогнями ліхтарів, реклям, магазинів, кіно, автомобілів. І що більше було тут гуркоту, гуду, гамору, руху, світла, то самотніше, безпорадніше, жалюгідніше почували себе двоє бідних галичан, то неможливіше, фантастичніше здавалося їм доручене завдання.

А Панас (чи то пак: Петро) з кожним днем ставав усе скупіший, причіпкуватіший, дріб'язковіший. За всяку помилку вибухав злістю, лаявся останніми словами, годинами не говорив. Кожний франк рахував так, наче зі своєї кишені нам загорьовані гроші видавав. Сам у ресторані вже навіть своєї городини не їв, а купував баклажанів, моркви, салати, ще якоїсь трави, накришував усе це в бляшану каструльку, що спеціально для цього купив, солив, наливав туди олії, перемішував, як свиням, і жустрив з хлібом. Закінчивши свою їжу склянкою молока і фруктами, мив свою каструльку та й усе, оце ввесь його обід був.

Ні до театру, ні до кіна допроситися його вже не можна було. Спочатку, як приїхали, ще ходили, а потім ні за що.

— Якого чорта я там не бачив? Гримаси їхні? Якби ще хоч життя їхнє можна було з тих фільмів пізнати. А тож тільки викрутаси, кривлення, балаганщина, брехня.

— Та хоч розважатись...

— Розважатись? Гм! Після гіркої праці? Після таких досягнень? Правильно, іди розважайся, — заслужив.

— А я винен?

— Е-е "винен"! Тобі все винен чи не винен!

— Та розуміється! Заслали нас сюди, завдали якесь неможливе завдання та ми ще й винні?

— Е, Кіндрате, годі!

— Та що годі! Ну, хоч би ми ще на машинці писати вміли, хоч би автом правити вміли, хоч би що-небудь підходяще знали. Ну, за конторщика, чи за шофера, чи за садівника до їхнього парку пролазили б. А то ж ні чорта! Або нехай би, кажу, зробили нас якими-небудь капіталістами або якимсь таким чортом. Хай би дали нам яку-небудь зачіпку. А то ж безпорадні, як двоє сліпих кошенят. Тиняємось по тій вулиці й нявчимо. Оце й усе. "Така моя система". Добра системонь-ка, дякую сердечно. Та ще ми й винні будемо. От побачиш.

— Це тобі найстрашніше? А як не винні, то все гаразд? І можна йти розважатися?

— От і говори з таким!

— А за краватку що було, так і будь вона тричі проклята, та паршива краватка.

Купив собі Кіндрат Сліпчук краватку. Ну от купив собі та й годі, ну, вподобалася. Біда велика: двісті нещасних франків. Так от, як побачив Панас, чи той Петро, так і захмарнів увесь, як паризьке небо.

— Нову краватку купив?

— Та от, ішов повз крамничку... Гарненька, правда? Петро глянув іще раз на краватку і мовчки втопив

очі в газету. (Газетами тими раз у раз був обкладений, як свиня поросятами. Все за діяннями того Стовера ганявся.)

Та так воно, може, й минулося б. Коли ж надав чорт Кіндратові підійти до дзеркала й подивитися в ньому на краватку.

— А навіщо ти її купив? — раптом бовкнув у газету Петро.

— Так. На зміну. ЩобТа не псувалася.

— З якого це часу ми почали собі по двадцять краваток мати?

— О, вже двадцять! З двох двадцять зробив.

— Та хоч і дві. На якого чорта тобі друга? Тебе послано сюди прибиратися? Заслужив роботою?

— Та яке прибирання? Чого ти знову причепився?

— Того що негарно робиш. Нас послано сюди за ділом. Україна в скруті. Товариші там каторжно працюють. А ми тут на їхні гроші розважаємось та краватки купуємо. Хочеш бути подібним до тої сволоти, що бере за кордон командировки та обкрадає тут державу?

— Іди ти к чортам собачим! Що ти мене зрівнюєш зі сволотою? Двісті франків коштує ця паршива краватка! "Обкрадає".

— Хоча би двісті сантимів. Не заслужили ми й двадцять сантимів викидати по-дурному. На свої гроші прибирайся й розважайся скільки хоч. А за колективні сам перед собою відповідальність несеш. Треба для справи? Викладай на себе хоч двадцять тисяч. А це треба — обкрадаєш!

Розуміється, досадно, тоскно, соромно було від невдачі, від бездіяльности. Але чіплятися через це до кожної дрібниці, виливати свою злість на товаришеві — це вже чорт батька зна що. Розуміється, Пань-ко

був талантовитий чорт і друзяка вірний, а все ж таки дозволяв собі трохи занадто.

Та, щоправда, не тільки до Кіндрата, до всього світу тепер так само чіпляється. Як тільки приїхали до Парижа та повні певности були, то й до всього він підходив інакше, бадьоро, весело, аж мило було слухати його.

А тепер змінився, тепер усе тільки й знав, що на все мружив очі своєю манерою та або мовчав, або лаявся на магазини:

— Ач, назбирала проклята буржуазія пролетарського поту! Порозвішувала, порозкладала... Естетично! С-сволочі, с-сукини с-сини. Марнотратці!

І люди його на вулицях тільки дратували.

— Ач, які юрби дармоїдів лазять! Щодня така маса людської сили пропала на цих бульварах. А хтось за них же працює, за цих гуляк. С-сволочі.

І ніщо його не тішило, навіть не розважало.

— "Веселий Париж"! Хваляться, задаються. Де та веселість? Ну, покажи мені. Де та радість? Я ще не бачив тут веселих, радих людей. Ач, які сірі, похмурі, нудні пики. Знаєш, де тільки й можна побачити по буржуазних країнах веселість? Знаєш?.. На рекламах їхніх товарів. їй-богу, тільки там. Ти подивись, яке захоплення намальоване в якогось панка, що на плякаті виставляє свої бретельки. Або подивись, у якому захопленні несе на таці пляшку якогось лікеру. Або яке щастя на лиці від вакси. Тільки там! А в житті... Ти хоч раз на вулицях бачив веселих, радісних людей? А хваляться!

Розділ III

За вікном одноманітно, вперто гуркотів Париж, як на вогні велетенський казан, у якому для чогось кипіло, підстрибувало, переверталося каміння. Мільйонові скупчення затурканих, зацькованих істот, що звалися людьми, важко вовтузилось, корчилось, спішило, переганяло саме себе.

Петро непорушно сидів, підперши голову рукою, й дивився в темний куток кімнати, де стояли на підставці дві новенькі жалюгідні валізки.

А там десь, далеко на сході, на зелених, полисілих од осени горах, у тихій задумі стояв Київ. Там ніколи після страхіть війни не чути цього важкого гуду.

Раптом коло дверей зацокали по камінних плитах швидкі кроки, знайомі й милі. Розчинилися двері, і влетів Гриць, чи то пак, Кіндрат. Пальто посивіло від дощового пороху, на смуглявих щоках, на віях і густих бровах блискали цяточки дощу. А очі, карі, лукаві, насмішкуваті, теж блищали. Блищали якось інакше, ніж раз у раз.

— Здоров! Дома? Дуже добре. Думав, що не застану.

Похапцем повісивши пальто та капелюх на кілок вішалки, Кіндрат потер долонями лице, змазавши всі мокрі іскри, і підійшов до Петра. Підійшов майже до самих колін, заклав обидва великі пальці під пахви й жартівливо-гордовито підніс голову догори.

— Маю "творчу ідею"!

Петро здивовано зиркнув на нього.

— Яку ідею?

Кіндрат ще з більшою пихою випнув груди.

— Ідею, як пройти до Стовера. Вуаля!

— Така штука? Ану?

— От тобі й ану! Я вже два дні обдумую її. Та не хотів тобі раніше казати, щоб ти не порушив її своєю філософією.

Кіндрат узяв стільця й поважно сів на нього. Навіть з деякою врочистістю сів. Жартівлива пиха зникла, як оті блиски порошинок дощу.

— Ідея моя, філософе, от яка... Тільки ти зразу не пхикай і не мруж очей. А подумай. Ну, так от: завести кохання з якоюсь стоверською машиністкою або покоївкою. Вуаля!

І Кіндрат з прихованою напруженістю чекально зупинив на Петрі схвильовані очі.

Петро чудно-пильно зиркнув на Кіндрата, перевів очі на свою газету, знову ще пильніше, аж гостро, глянув на червоні соковиті губи Кіндрата і бовкнув:

— Так.

І помалу величезними руками своїми почав розгладжувати газету на столі. Конче йому хотілося, щоб розгладилися зморшки посередині.

— Ну, що ж "так"? — нетерпляче, з викликом посміхнувся Кіндрат. — Як ти на це?

— Та от, думаю... — не підводячи очей, муркнув Петро.

Ідея, звичайно, неабияка там, — чогось раптом сердито крутнувся на стільці Кіндрат. — Але вона підходяща нам. Якась машиністка, скажемо...

Вона переписує папери. Чує, що хазяїни балакають. Або, наприклад, покоївка. Часто покоївки знають більше, ніж перший секретар.

Петро знову чудно, пильно, одверто подивився в лице Кіндратові.

— Та ти чого так дивишся? — раптом обірвавши самого себе, здивовано сказав Кіндрат.

— Нічого. Ну, добре. А як же ти заведеш те кохання?

Кіндрат знизав плечима. Схвильованість його, блиск очей затуманились чи якимсь незрозумілим неспокоєм, чи невідомо з чого роздратуванням.

— Звичайним способом. Завести знайомство, позалицятись, повести в кіно, подарунки. Що тут за мудрість? Та ти що, осуджуєш? Кажи прямо, якого там чорта!

Петро, все так само чудно вдивляючись у Кіндрата, наче чогось дошукуючись під шкурою лиця, невиразно крутнув головою.

— Та ні. Треба подумати. Тут багато виникає питань. Насамперед самий спосіб, розуміється, не дуже гарний...

— О! Так я й знав! — скинувся, неначе аж зрадівши чогось, Кіндрат. — Так і знав. Хе, негарний! А сам що казав: як для справи, то нічого негарного немає. Га? Ні, брат, ти...

— Так, як для справи, — якось рівно й тихо сказав Петро.

— А для чого ж іншого?! — здивовано перебив Кіндрат. — А для чого ж ми тут сидимо й нудимо світом?

— Добре, добре. А потім, чи дасть це що-небудь? Та машиністка чи покоївка, чи можуть вони знати те, що нам треба? А як і знатиме, то чи скаже так легко? Тій, що знає, тій платять так, що...

— Ми можемо більше заплатити, коли на це піде!

— А як це викличе в неї підозріння і вона донесе на тебе? Тоді вже шлях до Стовера дуже затруднений.

— Як кохатиме, то не донесе.

— Ну, "кохатиме". Яке там кохання може бути? Таке кохання, щоб оддалась тобі всією душею, це не така проста й легка річ. Компліментами та подарунками його не купиш. Переночувати з нею, це купиш. Але ж нам не цього треба? Га?

І Петро знову чудно зиркнув на Кіндрата.

— Та певно, що не цього! — з холодною гордістю мотнув головою Кіндрат.

— Як знаєш. Не подобається, не треба.

— Річ тут не в тому, подобається, чи ні. А чи може цей спосіб щось дати, чи ні... А потім от що, голубе...

Тут Петро одверто, розмашисто глянув просто в лице Кіндратові й з розгоном поклав йому руку на плече.

— Давай, братухо, поговоримо на всю душу! Га?

— Давай... — трошки здивовано сказав братуха. Петро присунувся зі стільцем трохи ближче й зиркнув на двері.

— Ну, так от. Ти пам'ятаєш, як товариш Кішкін, виряджаючи нас, казав нам? "Ви, — казав він, — будете там абсолютно самі. Ні догляду, ні контролі над вами, ні відповідальности ні перед ким". Пам'ятаєш? "І догляд, і контроля, і відповідальність кожного з вас перед самими собою". Так, чи ні?

— Ну, так. Хто ж каже?..

— Чекай. Не перебивай. От, ти хапаєшся, а це вже показує, що ти над цим не думав. Я не знаю, чи й товариш Кішкін думав, що воно значить. І я не думав. Не так воно просто й легко, от що. Проконтролюй ти себе: для справи чи для себе щось робиш. Наче чортик якийсь у тобі сидить і лукавить увесь час. Це, підшіптує, мовляв, для справи, це не для себе. А як схаменешся, як пильно вдивишся в себе (та щиро, безмилосердно!), так і стає видко, що справа, може, й справою, але чи на першому вона місці, то це ще й не знати. А часом, то просто таки стає видко, що справа тільки, як ширма. А за тою ширмою чортик для себе старається — чи для вигоди, чи для приємности, чи з амбіції. От тут його, стерва, за в'язи та й придуши так, щоб аж занявчав!

І Петро сильно крутнув кулаком у повітрі, немов тримаючи чортика, і зі злістю придушив його донизу.

— І тільки так з ним і можна боротись. Чужа контроля ні чорта не важить. Куди-и там! Стільки тобі аргументів, доказів, фактів чортик наведе, що й сам повіриш. І щиро повіриш, зовсім щиро, от що страшно! Коли кому-небудь свідомо брешеш, то це що. Сам знаєш, що брехня. Це нічого. А от, коли сам немовби віриш, що правду кажеш, от коли сам з собою лукавиш, хитруєш, — оце страшно! І от, тут дійсно тільки твоя власна контроля і може вхопити чортика за в'язи. Для цього самокритики треба. Але не тої, що від страху перед кимсь, а чесної перед самим собою.

— Та воно правильно, скажемо, — почухався Кіндрат. — Але як ти його в біса розрізниш, де справжня самокритика, а де зі страху. На чому можна перевірити її?

Петро згідно хитнув головою й посміхнувся.

— На буденному житті отого самокритика. От на чому. Як він на практиці, на ділі виконує те, що каже. Казати можна все, що хоч, і в груди себе бити (і щиро бити!), а в житті... то те, бач, то се, то жінка, то батько, то "людська слабкість, знаєте", — одно слово, чортик уже знайде, чим виправдати (його в науці підсвідомістю називають), він верткий, гнучкий, улазливий, падлюка! Ні, живи, сам роби так, як кажеш. Оце контроль.

Тут Петро раптом сів, ще ближче підсунувся до Кіндрата, обняв його за плечі й зазирнув у лице.

— Ну, а тепер кажи: спіймав свого чортика за в'язи? Для справи, чи для себе оту ідею з машиністкою придумав? Га?

Кіндрат кілька ментів немовби вагався, потім сильно знизав плечима й ніяково засміявся.

— Отже, єй-бо, й сам не розберу! Воно, конечно, з справи почалося. Думка ж усе коло того Стовера, чи Стьопи, як ти кажеш, усе коло його крутиться. Ну, а тут раз ото вийшла з воріт якась така... (нічогенька, паршивка!). Ну оком метнула. Ну, якось подумалось, що цікаво було б зазнайомитись з такою. А тут, значить, і Стьопа той. Ну, й накрутилась ця ідея: а чи не підійти отако до Стовера? Я, Паню, правду кажу, як самому собі. Ловлю його за в'язи. Та от, не дається як слід ухопити.

— Чекай, чекай, Грицю, ми його зараз ухопимо! Ти тільки тримай себе в щирості, не соромся і не бійся, тримай!

— Та тримаю.

— Добре. Тепер ти от що скажи... Подумай гарненько і скажи: а коли ця ідея вже визріла в тобі, то про що ти більше думав: чи про те, як з тою машиніст-кою будеш... ну, там ходити, цілуватись, чи про те, як через неї до Стьопи прилазити?

Кіндрат засміявся і сильно струсив головою.

— По правді сказати, так більше про саму дівчину. Конешно, Стьопа теж ніби... Але коли тобі казав, так цілком щиро про Стовера думав. І сам вірив. Що тільки для Стовера. Ти ж віриш мені?

Петро аж радісно засміявся.

— Та певно, що вірю, дурачок! От у цьому ж і вся штука. Але, бач, отут ми його й ухопили за в'язи. Ідея, може, сама собі й непогана (треба подумать!). Але ти бачиш, куди він затяг. Справу він відсунув, ширшою зробив і за нею вже свої штуки хотів виробляти. Ні, голубчику, почекай! Якщо й візьмемось за цю ідею, то чортика вже чорта з два відпустимо. Не про дівчину, а про Стьопу думати. Правда, Грицю?

Гриць зітхнув і покрутив головою.

— Та тепер уже що там балакать... Ну, про саму ідею що думаєш?

Петро споважнів.

— Гм! — Що ж. Воно, звичайно, можна б... Тільки от які думки виникають. Давай діялектувати крок за кроком, що воно з того може вийти. І він почав так діялектувати, що Кіндрат кінець кінцем побачив, що цю "творчу ідею" треба поки що залишити. Якщо не знайдеться чогось кращого, тоді можна й до неї вдатися.

— Згода, Грицю?

— Згода! Нічого не зробиш. Ну, й аналітик, діялек-тик і філософ ти в нас. Чортика викрив, ідею розбив, за краватку вилаяв.

Петро раптом ухопив Кіндрата й легко, як подушку, підніс його аж під саму стелю й знову поставив додолу.

— Ех, Грицю, страшенно я радий, що ми побалакали . Такий радий, як давно вже не був. Спала вага якась з душі. Та тепер щоб ми не добились свого?! Га? Та Париж перевернемо!

— Та тобі не важко перевертать — здушив за груди так, що, думав, там під стелею й лусну.

Петро весело засміявся, забілівши рівним тинком зубів, і ніжно обняв за плечі Кіндрата.

— Та ну? Та нєв^кє заболіло? А я ж так легенько взяв. Ну, знаєш, що: у компенсацію ходім у кіно. Так мене щось здіймає, що хочеться чи рухатись, чи піти кудись.

Кіндрат поправив краватку й лукаво скоса зиркнув на Петра.

— А, може, в дансинг? — невинно кинув він.

— Як у дансинг? Чого?

— Та перше: порухати<;ь, потанцювати. А по-друге: попрактикуватись. Може ж, машиністку доведеться воювати, так щоб зі зброєю вміти вправлятися. Адже й товариш Кішкін, пам'ятаєш, запитав, чи вміємо танцювати. Га?

Петро пильно, з підозрою дивився на Кіндрата.

— Ой, братухо, гляди: чи не чортик знову підбирається? Га?

Але Кіндрат, певно, зо сміхом підморгнув.

— Чорта з два! Тепер не підбереться. Ні, верно, гайда в дансинг. Гайда в той інтернаціональний та інтерсоціяльний дансинг, що ми з тобою колись бачили проходячи. Там паризький пролетаріят танцює, шлюшки бувають, пани та чужинці наїжджають. Ну, й ми не аби хто: буржуазія, та ще й мєлкая. Га? Гайда? Як не схочеться танцювати, не будемо, а подивитись чому ні? Гріха нема ніякого проти справи.

— Ну, що ж, смалімо до дансингу! Ех, Грицю, дай руку! Не бійсь, не роздушу. Страшенно я радий, що ми отако побалакали. Тепер ніщо не страшне. Вєрно?

— На сто процентів!.. Ой, сказився: болить! Та болить же! Тю!

Петро розкотисто засміявся, вхопив з кілка капелюх, натовкмачив на голову і почав натягати пальто.

Розділ IV

Жан Рульо, відпустивши по шостій секретаря й дактильку, стояв перед дзеркалом у своєму поважному кабінеті, забитому, як у книгарні, полицями та столами з книжками й паперами, і з ніяковістю та іронічним усміхом розглядав своє обличчя. Чи впізнає ж його Жак? Правда, він ще до розриву з ним заводив уже бороду. Але тоді вона була ще маленька. Нерішуча та й неначе трохи іншого, ніж тепер, кольору. Тепер вона он яка пишна, пухнаста, яким артистичним русявим віялом облягає щелепи (для закриття яких її й було, власне, заведено). Хто знає, чи згадає Жак, як він сам колись, було, сміявся з неї? Так-так, що б там не було, треба визнати, що Жак ніколи зле не сміявся з нього, ні з бороди, ні навіть

потім ні з чого у своїх політичних виступах проти нього. І лисина з'явилась, якої тоді ще не було, он яка: цегляно-червона, в якихось плямках, в горбинках, з цими жалюгідними жовто-сивими начісками з боків, "зовнішньою позичкою". Зате очі в оцих капшучках, оці маленькі, сховані під чоло очі, і оцей великий і теж цегляний ніс лишились, чорт би їх узяв, ті самі. Правда, Жак колись казав йому: "Знаєш, голубе, ти не Аполон, про це не будемо сперечатись. Але в твоїх очах стільки розуму, а в носі стільки сили, що ти подобаєшся жінкам більше, ніж визнані красені грецькими носами". Казав це без іронії, без заздрости, з малесеньким гумором. Ні, Жак був хорошим товаришем, це треба визнати щиро!

І Жан Рульо уже з виразним хвилюванням одійшов од дзеркала й подивився на годинник на руці: тільки десять по шостій, а побачення рівно о сьомій. І тут же раптом здивовано, навіть з деяким обуренням знизав широкими плечима: що за чорт, нарешті, хвилювання таке, неначе з коханою жінкою на перше побачення вибирається! Кандидат у міністри, один із лідерів не абиякої, а урядової, соціялістичної партії іде на побачення з колишнім "мансардним" товаришем і хвилюється, як хлопець.

А воно, власне, треба було не хвилюватись, а соромитись: затіяв же бо цілком хлопчачу дурницю, про яку сказати людям соромно. Жак, розуміється, відкине її і напевне (вперше, мабуть!) висміє його. Та ще потім, чого доброго, і в своїй пресі підніме на глум. Мораль московських вихованців цілком здатна на такий вчинок.

І знову, ходячи по хаті, глянув Жан Рульо на годинника й знову забув, яка година. І раптом круто зупинився. А чи не покинути цю дурницю? Взяти оце слухавку та потелефонувати Жакові, що він одмов-ляється від побачення?

Але від цієї думки стало так порожньо і тоскно, що Жан Рульо рішуче вийшов до передпокою, хапливо вдягся і вийшов на сходи. Щоб заняти час, який залишився до побачення, він пішов пішки до ресторану. І що більше наближався до нього, то хвилювання ставало все дужчим.

Над Парижем висіла сіра, важка запона зимового неба, з неї сипалась легесенька мжичка і натягненим до землі тонесеньким павутинням обсотувала світло ліхтарів і колола крила носа. А в душі Жана Рульо схвильовано співали соловейки, ті самі соловейки, які співали тоді, коли він з Жаком у лісі весною під Вер-саєм укладали проекти світового соціялізму.

Змінився Жак чи не змінився? Колись їх обох товариші називали "Жан Жак не Руссо, а тільки Рульо". Хто зна, може, Жака тоді зачіпало те, що цією назвою його немовби позбавлялось ін диві дуальности, що його підпорядковувалось Жанові? Й може, ще й через те він тоді, щоб одірватись од Жана, відірвався від спільної партії й перейшов до москутерів? О, особисті маленькі амбіції часто грають більшу ролю, ніж високі принципи.

Коли Жан Рульо ввійшов до затишної залі ресторану й знайшов свій стіл, замовлений заздалегідь, Жака ще не було. І публіки в ресторані було ще не багато. Інтимне освітлення, незаймана білість скатертин, пухкий килим на всю залю, легесенька музика звідкись... Цей ресторан Жан вибрав навмисне: колись вони обидва мріяли про те, що, коли стануть відомими, а кишені їхні досить міцними, вони прийдуть сюди пообідати разом з великою буржуазією, щоб отут, на місці, у її присутності обміркувати, як краще її "ліквідувати". І от тепер вони обидва якщо не дуже відомі, то досить міцні на кишені. Так чому ж не виконати хоч першу половину програми? Але який Жак тепер, який?

І коли Жак Ленуар нарешті з'явився, коли його худорлява, тоненька, чепурненька, як і тоді, постать заклопотано просувалась між столиками, трошки ніяково озираючись на всі боки, Жан відчув, що в суті своїй Жак не змінився, що не тільки була та сама чорнява голова, ті самі злегка пукаті очі й чисто голене лице з горбатим носом, але й та сама лагідність, делікатність. Та сама соромливість і те саме сердження на себе за неї. І коли Жак нарешті побачив Жана й весь раптом просяяв, як колись тоді, коли знаходив його в юрбі, навіть так само зробив жест привіту зігнутою рукою, Жан Рульо швидко підвівся і, теж освітлений

зсередини, широким жестом простяг до нього руку. Жак подав свою, і обидва, стиснувши їх, якийсь мент застигли так, мовчки дивлячись один одному в очі. І зараз же обидва з трохи засоромленою, але серйозною посмішкою сіли один проти одного і машинально розгорнули серветки. І Жан з хвилюванням помітив, що нижня губа Жакові легесенько тремтіла і що Жак її ментами, як це бувало й тоді при хвилюванні, прикусював. До них підійшов ґарсон і виручив із цього легкого замішання.

І от із усього цього Жан Рульо не зрозумів, а відчув, що й у Жака, мабуть, так само тьохкали соловейки в грудях, коли він ішов сюди, що й у нього призабулись ці двадцять років розстання, полеміки, гніву, навіть часами зневаги та ненависти, що спільне дитинство, а надто спільні юнацькі наївності так само, може, виявили себе дужчими за всі дорослі серйозності, за всі полеміки, зневаги, ненависті. Хто знає, може?

А з другого боку, хто знає, які сліди лишилися в душах, які зміни сталися в них, і тому обидва обережно підбирались один до одного, обмацуючи, обнюхуючи себе легенькими неважними запитаннями та увагами. І коли Жан Рульо переконався, що можна підходити вже до головного, він налив обидві склянки по вінця вином, узяв свою й простигнув її до Жака. Жак швиденько вхопив свою склянку й стукнув нею об Жанову.

— За минуле, Жаку!

— Так, за минуле, Жане!

Ну, значить, можна було сміливо починати говорити про свою серйозну дурницю.

— Так то, Жаку, дозволь мені поставити тобі насамперед таке запитання: чи не вважаєш ти, що в житті деяких людей (деяких, не всіх, розуміється!) іноді, а надто за наших таких складних бурхливих часів, настає такий момент, коли чоловік відчуває якусь таємну, незрозумілу

йому самому потребу... гм! потребу, так би мовити, підвести підрахунок свого життя. Ні, навіть не так підрахунок, як...

Жан повів пальцями в повітрі, немов ловлячи не-схоплену думку.

— ...а навести мир у самому собі, погодити себе з самим собою. Бо з часом, розумієш, іноді це непогодження стає вже нестерпним. Знаєш ти це чи не знаєш?

І Жан зо схованим напруженням устромив очі в лице Жакові, — з відповіді Жака так само видко буде, чи є ще між ними хоч трошки колишнього схоплювання думки з одного слова чи немає вже?

Чортів ґарсон зірвав момент: приніс чергову страву й почав поратись з тарілками. І чи через це, чи через що інше, умисне чи ненависне, Жак не зрозумів питання.

— Вибач, Жане, мені трошки не ясно... — і куснув нижню губу.

Але, Боже мій! І в нього волосся поріділо, прошилося срібними ниточками, надто над вухами, і в нього круг очей повгризались у шкіру зморщечки, і горбатенький носик немовби схуд і дужче згорбився, і пукаті, милі очі теж ніби трошки схудли.

Коли ґарсон нарешті відійшов, Жан машинально відпив із склянки вина й знову допитливо встромив очі в Жака. Потім поставив склянку й тихо заговорив:

— Бачиш, Жаку, у мене є ціла купа питань, які я хотів би не те що... обговорити з тобою, а... довести до твого відома. А потім, в залежності від того, як ти реа-ґував би на них, рішати: обговорювати чи не обговорювати. Чекай: ніяких дебатів, дискусій я не пропоную, ми досить уже надискутувалися за ці двадцять років, як розійшлися. Річ тепер не в

тому, хто в цей час мав рацію, а хто ні. Річ в іншому. Річ у тому, як бути далі.

І тому я тобі поставив оце перше запитання. Щодо мене, то я тобі перший скажу одверто й щиро: я почуваю імперативну потребу зробити мир у самому собі, потребу бути собою, краще сказати, бути тим, яким я себе намічав тоді... тоді, як ми з тобою жили в нашій малій мансарді на вулиці Алез'я. Бо, зробивши підрахунок, я бачу, що... що наші мансардні, колись нами поставлені тези розходяться з моєю реальністю. І що далі, то дужче. Чи самі наші тези негодящі, чи я сам нікуди не гожусь, не знаю. Я знаю тільки, що той со-ціялізм, який ми з тобою тоді так урочисто творили в наших мансардних тезах, ніде на планеті не здійснюється, ніде, Жаку, хоча на ній, бідній, є вже чимало урядів, які називають себе соціялістичними. Та більше, Жаку: мною його тези в житті не здійснюються. Ну, їжмо, а потім будемо докінчувати.

І Жан рішуче взявся за виделку і ніж. А Жак повільно підніс склянку з вином до рота, задумливо сьорбнув з неї й потім теж почав їсти, не гублячи з очей і навіть з усіх рухів тієї задуми.

Заля ресторану поволі заповнювалася. За столиками з'явились постаті немансардного типу, що були зникли за часів війни, брильянти знову заблискали на білих шиях, на вухах, на пальцях, заграли цілі маєтки. Жак скоса поглядав по залі, на мент зупиняв увагу на тій чи тій постаті, але задума знову обсотувала його очі.

Коли нарешті ґарсон усе прибрав і приніс каву, коли в залі вже почав пасмами ходити дим сиґар і коли Жан та Жак теж закурили, тоді Жан поставив лікті на стіл і заговорив:

— Так от, Жаку, поскільки я з тобою утворював оті мансардні тези, то я вважав, що так само з тобою повинен їх переглянути. Так чи ні?

Жак обережно, щоб ні на що не ангажуватись, повів одним плечем і сказав:

— Це залежить, які саме тези.

Жан трошки нетерпляче смоктнув цигарку.

— Ну, які! Ти ж пам'ятаєш: наша основна теза була — соціялізм — це визволення від усякої неволі — соціяльної, політичної, моральної, правда ж?

Жак знову ухильно хитнув головою, а Жан ще нетерплячіше знизав плечима.

— Ну, добре, не буду ставити тобі запитань, я буду просто викладати тобі свої думки. Коли ти схочеш сказати що-небудь, ти скажеш. Добре?.. Ну, так от. Перевіряючи своє життя, свої теперішні вчинки отими колишніми тезами нашими, я бачу, що вони, оті тези і вчинки, розходяться між собою. Наша мансарда, наша молодість кричить на протест. І я мушу вибирати: або моя молодість з її мансардою, вірою, ентузіязмом і... можливо, з наївною глупотою, або оця дорослість з її розсудністю, поважністю. Як тобі, може, відомо, мене в деяких колах уважають за серйозного політика. Живу я вже не в мансарді, а маю добре буржуазне помешкання, секретаря, дактильку, добрі гонорари депутата і журналіста. В додаток, як і личить серйозному діячеві, маю на утриманні артистку, коханку. Отже, здається, я міг би собі жити досить спокійно, як живуть усі порядні серйозні політики, навіть комуністи. І все-таки я не маю того спокою. Не маю, Жаку. Не маю через те, що, як я сказав, не має миру з самим собою. (Це, між іншим, найгірша хвороба сумління, якою може захворіти людина.) Є люди, які вміють дурити самих себе у всяких конфліктах з собою. Вони вміють викликати в собі віру, що вони майже бездоганні, а деякі так просто з пошаною, навіть з ентузіязмом ставляться до себе. І їм живеться дуже приємно. Ну, а я настільки ще, видно, не дорослий, що не маю ні тієї пошани, ні

ентузіязму. Навпаки, що далі, то розходження з собою і сварки з собою стають усе дужчими. І нарешті, я не можу більше терпіти. Я почуваю, що мушу збунтуватися, зробити революцію в собі. От!

І Жан похапцем перехилив у себе великий ковток вина, неначе поставив крапку. Жак тонкими жіночими пальцями розминав на скатертині буру ґульку хліба й тільки час од час відсував нагору пухлі повіки й зиркав на Жана.

— Ти спитаєш: в чому може бути ця революція. Я тобі відповім, Жаку: вернутись у нашу мансарду. Хочу знов мансардної віри, наївности, ентузіязму, молодости, себто того, що є найкраще в житті! Якщо це можливо для таких... дорослих сухарів, як ми. Ти пам'ятаєш нашу милу віру: соціялізм — це свобода, рівність, радість, щастя? Пам'ятаєш, як ми уявляли, як воно конкретно буде в кожній країні за соціялізму? Пам'ятаєш, як ми навіть дощової погоди, холоду, осінньої сльоти не припускали? За соціялізму повинно бути раз у раз сонце, теплість, ясність, сміх, веселість, молодість навіть старих людей. З того часу минуло, Жаку, уже більш як тридцять років. На планеті вже то тут, то там заводиться соціялізм. Але, Боже мій, що це за соціялізм, який він далекий від того нашого, мансардного, Жаку!

Жан посміхнувся і знов приклав склянку до вуст. Витерши їх серветкою, він, немов наладований наново отим ковтком, неголосно і з гірким усміхом у голосі заговорив:

— Від паршивих батьків він родиться, цей соціялізм дорослих людей. То він хирлявий, зачісаний, бур-жуазненькнй, пристойненький. То слинявий, опортуністичний, готовий на всякі поступочки, на всякі дрібненькі ляпаси від дужчих, аби нічим не ризикувати. То він тупий, дикий, повний терору, крови, насильства, неймовірного страждання.

Жак припинив крутити ґульку і підвів лице. Він, видно, хотів щось сказати й не одважився.

Жан про себе посміхнувся: "От що значить московська дисципліна!"

— Та й яким він може бути, Жаку, коли творці його не про соціялізм думають, а про виборчу боротьбу, дисципліну, престиж, тактику, захоплення влади. Та от тобі маленький приклад: от ми двоє, товариші з дитячих літ. Ми довгі роки жили зрощені на всіх шкільних лавах. Ми діти отих самих поневолених, експлуатованих, які повинні, за нашою вірою, творити соціялізм. Ми роками творили в своїх душах отой бідний соціялізм. І от на тобі: коли настав час такого-сякого реалі-зування його, ми вчепились один одному в волосся, погризлись і на все життя розійшлись. І ось тепер, коли зійшлись, ми боїмось один одного, не довіряємо, підозрюємо. Ми є символ усього так званого і обогов-люваного нами "працюючого люду". Він так само розбитий на дві половини. Ми всі знаємо, що, коли б ми об'єднались, то всі питання на землі були б розв'язані й настала б доба справжнього соціялізму — соціялізму свободи, веселости, радости. Але ми не сміємо об'єднатись. Ми хитруємо. Ми тактикуємо. Ми думаємо все про ту саму владу, престиж, амбіцію. І ми віримо тільки в свою непомильність, бо тільки нашими устами глаголить істина, тільки в нашій церкві святість і спасіння. А хто вірить не нашою вірою, той або дурень, або бандит, або зрадник, або злочинець і, розуміється, заслуговує відповідного ставлення до нього.

— А як же цього уникнути? — дивлячись у стіл, рівним, немов безживним голосом кинув Жак. Але Жан од цієї "безживности" аж здригнувся всередині себе радістю: отака "безживність" бувала в нього раз у раз під час великого зворушення. І він з силою відповів:

— Як? Та спробувати творити соціялізм іншим способом. Як тобі добре відомо, тільки є два способи здійснення соціялізму, за них ми собі здорово поскубли чуби. Ми, соціялісти, думаємо, що його можна здійснити тільки помаленьку, еволюційно, реформами, легенькими надушуваннями на шкаралупу капіталізму, одламуючи від нього клаптик за клаптиком. Ви, комуністи, вважаєте, що ми — захисники капіталізму, опортуністи, що капіталізм треба не ножичком од-колупувать, а трощити

одним махом, сокирою, ломакою, динамітом, себто збройною кривавою революцією. В цьому сутня різниця між нами. Правда ж?

Жак невиразно посміхнувся і нічого не сказав.

— А я тобі скажу, Жаку, що обидва способи в^кє не годяться для нашої епохи, що вони обидва вже пере-старілись. Ми, соціялісти всіх країн, Франції, Англії, Швеції й так далі (імітуючи совєтський соціялізм), заміняємо приватний капіталізм державним, себто перефарбовуємо шматки капіталістичної шкаралупи в со-ціялістичний колір, називаємо це націоналізацією і пишаємося: ми творимо соціялізм. А те, що під перефарбованою шкаралупою лишаються всі сутні риси капіталізму — робітнича надвартість, визиск, нерівність, панування, неекономність, нерентабельність, марнотратство й таке інше, що ніякісінької радости, веселости, соняшности від такого "соціялізму" немає, це нас не примушує почувати сором за себе. Та й то, така повільність не задовольняє маси, і вони йдуть за вами, комуністами, бо ви їм обіцяєте динамітом зірвати скелю капіталізму і переправити їх у країну радости і щастя, як то, вибач мені, в СССР. Але і ваш спосіб, Жаку, вже не годиться, (^віт уже так увесь споївся, що як тільки в якійсь країні робиться якийсь струс, так він моментально відбивається в інших частинах планети. Спробуйте зірвати динамітом капіталізм у Франції чи в Італії, ви побачите, як він зараз же струситься в усіх інших державах, як Америка наїжиться, як кинеться на нас. Революція, Жаку, збройна, динамітна революція — це війна, світова планетарна війна. А планетарна війна, ти ж сам знаєш, — це загибель усіх нас. Переможців у цій війні не буде, будуть самі переможені. Сотні мільйонів людей, пошматованих атомовими бомбами, задушених газами, затруєних бактеріями. Сотні мільйонів трупів будуть валятись серед руїн планети. Після такої війни на сторіччя не тільки ніякого соціялізму на землі не зможе бути, а простої елементарної цивілізації. Ні, Жаку, людство вже виросло з динамітної збройної революції, воно повинно вже переходити до третього способу творення соціялізму, до іншої революції.

З сусідних столиків уже почали озиратись на Жана і Жака. Слова "революція", "соціялізм", "війна" ловилися вухами з надприродною чулістю. Але ні Жан, ні Жак не помічали уваги сусідів, Жак швидше, ніж звичайно, витяг портсиґар і закурив, Жан, як колись, без питання дозволу простяг руку і взяв собі цигарку.

— Ти ждеш: що за чудодійний спосіб? Він простий, Жаку: об'єднати два способи, себто негайно, але без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну, це різниця, Жаку. Не націоналізація, а соціялізація, краще сказати: колектократія, себто влада колективу. Простіше, Жаку: організація кооперативів продукцій-них, торговельних, аграрних, фінансових і таких інших, колектократизація всього національного хазяйства. Ти повинен пам'ятати, що Ленін сказав: "Соціялізм — це кооперація плюс електрифікація". На жаль, замість кооперації большевики завели націоналізацію плюс бюрократизацію, і вийшов не соціялізм, а сталінізм. Ти вибач, я не для полеміки це кажу, я тільки констатую. Ти скажеш: але ж кооперація — це не нове, вона у нас уже є, це банальне, маленьке. Я не претендую на новість, Жаку. Я претендую тільки на те, щоб ми, соціялісти, виконували на ділі те, що кажемо на словах. Ми хочемо соціялізму? Соціялізм є кооперація? Так робімо кооперацію без ніяких мудра-цій. Вона у нас уже є? Ні, її немає. Подекуди в торгівлі є якісь зачатки. Але це не те, що думав Ленін і, ще раніше за нього, європейські синдикалісти. Та не тільки в торгівлі, а в усьому національному господарстві треба вводити кооперацію. І то не наказом начальства, не примусом, не терором, а доброю волею, свідомістю, радістю. Оце й буде соціялізація, Жаку, або, коли хочеш, колектократія.

Жак з усміхом сказав:

— І ти гадаєш, що це реальний спосіб? Жан теж посміхнувся.

— Як тобі відомо, соціялізм противники його раз у раз називали нереальним способом організації життя. Тим часом це не спиняло тих, що звали себе соціяліс-тами, вірити в нього і хотіти його.

— Скільки ж сторіч буде тягтися ця колектократи-зація?

— Мені думається, що коли б ми, соціялісти, і всі комуністи, плюс радикали погодились на ідеї інтенсивної кооператизації господарства, то ми б законодавчим безкровним шляхом за кілька років могли б покласти такий початок, що вся Франція за якихось десять років перейшла б на колектократію. Розуміється, коли б на нас не наступила війна своїм чоботом і не розтерла нас, як і все людство.

— І це був би раціональний, рентабельний спосіб господарства? Бо це ж насамперед закинули б противники колектократії.

Жан про себе занотував: уже не від себе заперечення, а від противників колектократії.

— Ех, Жаку, та ніякий американізм, тейлоризм, ніякий совєтський стахановізм не зможуть зрівнятися з тею продуктивністю! Ти ж подумай: робітник знатиме, що він працює не на хазяїна, приватного чи державного, а на самого себе, що ця фабрика є дійсно його власністю, що вся його надвартість іде не на розкошування паразитів, а на нього самого та родину його. Як же він не виявить себе інакше, ніж у роботі на хазяїна. В цьому способі буде з'єднано всі сили працівника, а не частина їх. Отже, продуктивність праці в колектократі повинна бути настільки більша, на скільки більше ціле за частину. Це арифметично просто і ясно.

Жак уже не посміхався.

— Як же ти собі уявляєш цей мирний, законодавчий шлях? — тихо спитав він.

— Насамперед я уявляю собі, що Асамблея повинна прийняти той принцип, що для підняття національного господарства треба розвинути максимум продуктивности праці всього населення. Правда, це весь час декларується всіма урядами нашими. Але, на жаль, уряди не мали

достатніх засобів реалізувати ці декля-рації. Уявімо собі, що ми, соціялісти, комуністи та інші прихильники колектократії, визнаємо, що ко-лектократичний спосіб праці є найпродуктивніший за всі інші. Тому ми пропонуємо Асамблеї ряд законів, які сприяли б цьому способові. Я не буду тобі тут викладати проекти тих законів, скажу тільки, що коли більшість Асамблеї виявить оту віру в колек-тократію і волю до здійснення своєї віри, то вона створить необхідні закони, за це можна не боятись. А на піддержку отій більшості буде стояти армія синдикатів усіх напрямів. Ти ж не будеш сумніватися в тому, що робітництво з ентузіязмом прийме ці закони?

Я для перевірки самого себе говорив на цю тему з деякими робітниками соціялістами і комуністами. Коли б ти бачив той захват, який викликали в них мої слова, ти не питав би мене, чи буде рентабельна їхня праця.

Але Жак усе ж таки не піддавався.

— Добре, припустімо. Але які ж усе-таки конкретні закони, на твою думку, могли б гарантувати успіх?

Жан хитнув головою.

— Справедливе питання. Які закони? Ну, наприклад, закон про передачу в колектокративну власність деяких націоналізованих підприємств. Закон про сприяння всім зачаткам кооперативних підприємств усіма державними засобами, субсидіями, кредитами. Закон про постачання в першу чергу колектократизо-ваних господарств сировиною, вугіллям, машинами, кредитами. Закон про участь робітників у прибутках господарства. І так далі, і так далі. Розуміється, ко-лектократія повинна з перших кроків доказати на ділі свою господарчу вищість, повинна витримати іспит, який їй поставить нація. Повинна витримати боротьбу з приватними підприємствами, з їхніми вільними кон-куренціями, ініціятивами і т. ін. Я запитував робітників: а чи не думають

вони, що на колектократизованих фабриках почався б хаос, розлад, сварка. Вони правильно мені відповідали: а чому в добре поставлених торговельних кооперативах нема ні безладу, ні сварок? І невже ви думаєте, казав один, що ми настільки дикі люди, що не зможемо зрозуміти свого власного добра і добра нації від того? Спробуйте, сказав він, дайте нам на рік-два кілька підприємств, поставте нас у рівні умови праці й боротьби з конкурентами, і ми вам покажемо, що ми зможемо зробити. А коли не зможемо, коли заведемо хаос, гризню, коли маленький, особистий, вузенький егоїзм переможе всі інтереси, ну, значить, ми ні к чорту не годні, тоді нам кулака треба, а не колектократії, тоді на нас треба Гітлера або Сталіна. Але вперед, сказав він, ви самі собі зробіть іспит, ви самі, депутати. Проведіть такі закони в парламенті, і ви побачите, що ми не зрадимо ваше довір'я.

Жак вийняв знову цигарку і простягнув портсиґар Жанові. І Жан зараз же заговорив знову.

— Збройна революція, Жаку, я повторюю, є самогубство. Зривання скелі капіталізму динамітом є небезпечне для самих нас і для всього людства. Це повинно бути ясним тепер навіть політичним дітям. Але чому не можна ту скелю знищити іншим способом? Чому не можна її підкопати з усіх боків і звалити в прірву минулого? Колектократія є отой підкоп. Ніякий найбільший ворог соціялізму не смітиме сказати, що кооперація є річ шкідлива для нації, неморальна, незаконна. Це не насильство, не барикади, не кров. О, Жаку, коли є гаряче бажання свободи і непохитна воля до реалізації того бажання, то можна цвяхом проколупати стіни тюрми і вийти на волю. А колупали б не цвяхом, а таким могутнім кайлом, як синдикати, як велетенська армія працюючих. В усякому конфлікті колектократії з капіталом вона була б на нашому боці. Чого ж нам боятись? Розуміється, коли б зробити референдум серед робітництва, поставити питання, чи ви хочете збройною силою відняти в капіталістів їхні підприємства, то невідомо, чи висловилась би більшість за такий спосіб розв'язання питання. Але коли поставити питання: чи хочете ви, щоб національне господарство Франції перейшло на кооперативний

спосіб господарювання, то не може бути сумніву, що величезна більшість голосів була б за такий спосіб.

— А що б сказала Америка, інтернаціональний капіталізм на такий спосіб, — посміхнувся Жак, а Жан клацнув пальцями.

— А, отут розвиток цієї концепції в інтернаціональному масштабі. Світ стоїть перед катастрофою. Всі це знають, всі бояться її і всі всією душею хотіли б її уникнути. Але як? Як не дати вибухнути війні між Америкою і СССР — між приватним і державним капіталізмом? Всі теперішні заходи не дали певности людству. Напруження, страх і готування до війни тягнуться далі.

Отут, Жаку, мала б зіграти свою ролю колек-тократія. Вона могла б стати тим мостом, на якому обидва противники могли б зійтись і подати один одному руки для створення миру, не "довгого і справедливого", а просто миру, вічного миру на землі. При тій умові, коли вони обидва щиро хочуть миру, а не свого панування над світом. Коли Москва дійсно хоче створення соціялізму на Землі, у що ви, комуністи, безумовно, глибоко вірите, то ви повинні запропонувати їй, щоб вона поставила умовою заключения миру, а з ним, розуміється, роззброєння, встановлення світової федерації, прийняття Об'єднаними Націями зобов'язання переводити по всіх країнах Землі господарство на колектократію. Звичайно, не раптово, а повільно, поступово, не динамітно, але неухильно й імперативно скрізь. Розуміється, закони і способи реалізації такої постанови Об'єднані Нації виробили б краще, ніж ми тут з тобою.

Жак не міг більше витримати.

— І ти думаєш, що Волл-Стріт прийняв би цю умову?!

— Коли він не хоче війни, знищення людства без виїмку самого себе, і коли він в Америці має не абсолютну владу, то він мусив би згодитись. До цього його примусили б народні маси Сполучених Штатів. А вони там усе

ж таки мають деяку силу, а надто тоді, коли виникає питання їхнього життя і смерти. Та коли б представник СССР раптом виступив на Об'єднаних Націях з такою пропозицією, то ти думаєш, вона не здійняла б цілу бурю захвату в Америці й по всій планеті? І американський пролетаріят не взяв би за горло Волл-Стріт і не примусив би його згодитись? Але Кремль мусив би дати серйозні, реальні докази того, що він щиро, без задніх намірів, зробив цю пропозицію. І мусив би прийняти всі постанови Об'єднаних Націй щодо своєї власної пропозиції й виконувати їх, хоч би це і коштувало йому своєї диктатури. Тут питання для обох противників і для всього світу стало б так: або колек-тократія і мир, або диктатура чи то Волл-Стріту, чи Кремля, і війна. І тут уже не могло б бути сумніву, шо ввесь світ, усі маси народів, навіть комуністичні, стали б на бік того противника, який таку умову миру прийняв би, і проти того, який її одкинув би. І хто його зна, чи зміг би, наприклад, Кремль при всій своїй колосальній техніці диктатури й терору стримати маси від вибухів обурення, а надто в країнах сателітів. Ні,

Жаку, обидва суперники мусили б задуматись, перше ніж одмовлятись. А Москва...

Жак обхопив голову руками й закачав нею.

— Ох, Жаку, яку величезну ролю могла б заграти Москва в цій революції! Яким могутнім сторожем і охоронцем колектократії вона могла б бути! Народи, Жаку, стомились од цієї вічної гризні, кривавости, ненависти, вони теж усією душею прагнуть отого миру в собі, погодження з собою, що й окремі індивіди. Це ж закон життя. І треба нам, Жаку, нам, тим, які мають змогу думати, аналізувати ці великі вселюдські проблеми, треба довести наші висновки до відома тих, хто не має такої змоги, себто широких мас, занятих роботою. Це наш обов'язок. Ми повинні кричати про страшну небезпеку, що нависла над людством, ми повинні кричати про неї всім, хто ховає голову в пісок і заспокоює себе ілюзіями. Ми повинні пропонувати їм наш спосіб уникнення катастрофи. Треба пропаганди, широкої, безупинної, інтенсивної пропаганди. Я вірю, що коли б наші партії відмовились прийняти колек-тократію як засіб

творення миру й соціялізму на землі, то ми хутко, без них, організували б могутню партію, яка була б дужча за всі інші, складені разом. Ти не кажи мені тепер нічого. Ти обміркуй мою пропозицію і повідом мене про своє вирішення. Коли воно буде позитивне, ми знову зійдемось і намітимо детальніше нашу програму, тактику і конкретні початкові засади. Коли ж негативне... ну, що ж, ми знову розійдемось... кажу це з болем, Жаку, — розійдемось і я буду провадити цю акцію сам.

Жак мовчав і знову качав ґульку двома пальцями. Потім тихо сказав:

— Я не сам маю рішати. У мене є товариш усього мого життя, з яким я прожив тридцять два роки.

— Я так і думав, що ти з Матільдою будеш обговорювати мою пропозицію. Що ж, коли вона прийме її і ти не будеш проти, то нас буде вже троє. От уже і початок. Наскільки я пам'ятаю Матільду, вона на перше місце раз у раз ставила справедливість. Я пам'ятаю, як ми часом сперечалися щодо самої теми справедливости. Вона й тепер така?

Жак, не відповівши, підвів голову й усе з тою самою задумою подивився вбік по залі, нічого не бачачи. Потім обернув лице до Жана і так само тихо, задумливо сказав:

— Добре, я буду говорити з нею. Ми будемо обмірковувати твою пропозицію. А тепер я мушу йти, мене чекають. Будемо платити. Рахунок нам тут дадуть, мабуть, не такий, як колись давали на Сен Мішелі?

— О, так! Трошки інший буде! — радісно підхопив Жан і кивнув головою ґарсонові. Що Жак якраз тепер згадав про колишні, "мансардні" обіди, було маленьким знаком, що Жак до пропозиції поставивсь без ворожнечі. Без ворожнечі! — і це вже добре.

Дійсно, рахунок був поважний. І, як колись, вони ділили рахунок в одиницях надвоє, так і тепер поділили надвоє у сотнях.

Коли вони вийшли на вулицю, мжички вже не було, тільки холодна вогкість м'яко лизнула лице. Жан, як колись, узяв Жака попід руку, і вони машинально, по-салдатському (теж, як колись) вступили нога в ногу. І так само, як колись, стало Жакові тепло й спокійно від цієї близькости. А Жакові затремтіла губа, і він поза своєю волею злегка притиснув руку до себе.

— Ех, Жако мій дорогий, як багато ми зможемо зробити з тобою, якщо... Ну, добре, добре, побачимо. Дуже хочеться розпитати тебе про тисячі речей, але... Ну, та й це лишимо на потім. У кожному разі вітай від мене Матільду сердечно.

— Спасибі.

— А тепер дай потиснути твою милу лапу, і тут попрощаємось. Я візьму ось це таксі. І на мене теж чекають, треба поспішити. Отож до швидкого, може, побачення?

Жак і на те нічого не відповів. Тільки потиснув руку Жанові, глянув йому в заросле бородою лице, і в устах мигнув колишній милий, трохи чи не ніжний і гумористичний усміх.

("Згадав мою колишню бороду", — з таким самим ніжним гумором подумав Жан.)

Розділ V

Було ще досить рано, — трошки по десятій, — дансинг був ще не повний, і вільний столик легко знайшовся.

Але тільки тоді, як Петро й Кіндрат сіли за столик, вони могли трохи отямитись. Бо дійсно, як сказав Кіндрат, наче на великодню відправу божевільних попали. Сама церква цих божевільних — не то цирк, не то критий вокзал з височенною круглою стелею. Ікони — крикливі, на всю

стіну малюнки напівголих жінок у танці з чоловіками в смокінґах. Паникадила — величезні люстри й ланцюги різнокольорових електричних лямп. Замість хору — на естраді джаз. За ладан правив дим цигарок, випари тіл. Попа, правда, не було, але численна юрба молільників і без нього гасала й крутилась у ритм конвульсивній музиці густенною кашею серед церкви.

А по боках попід стінами тяглася вузенька ґалерія з балюстрадкою і зо східцями до залі. І тут на цій ґа-лерії попід стіною стояли столики й стільці. Як тільки кінчалася музика, так уся юрба божевільних молільників шугала на естраду, сідала за свої столики й віддихувалась, похапцем п'ючи що-небудь — пиво, каву чи ще якесь чортзна-що. А як музика знову рявкала, то всі парочки знову схоплювались, збігали східцями до залі й знову крутились, підгецували, гули розмовами, сміхом, вигуками. А по естрадці бігали ґарсони з серветками на руці, розводили нових гостей, носили нове чортзна-що новоприбулим. Гук, шаркіт, брязкіт, галас, дим, чад, задуха.

— Ну, й катавасія! — із захопленням крутив головою Кіндрат. — Оце так пролетаріят! Війна у вікна заглядає, а він що виробляє! Тільки чорт його розбере, хто тут пролетаріят, а хто буржуяки. Всі ж одягнені однаково.

Петро з огидою сьорбав тепленьке гірке пиво й, примруживши очі, дивився на божевільну юрбу. Але які поважні, навіть урочисті, аж суворі обличчя в декого, а надто в чоловіків. Неначе не танцюють, а дійсно якийсь релігійний обряд справляють. Деякі хоч вихиляси виробляють і спиною, і задом, і руками, ці — побожні, суворі, не танцюють, а соваються всім задубілим тілом.

Поруч за столиком сиділи дві панни. Петрові видно було однієї спину, а другої — лице. Голова була білява, із золотявими хвилями волосся, а під цими хвилями двоє ясних, мабуть, сірих очей і дуже милий, теплий, щирий розріз червоних (звичайно, підмальованих) уст. Хороше лице. Суконька проста, сіренька, з білим мережаним комірцем і легкий, теж

теплий загин плеча. Ні, таки мила дівчина. Іноді золотява панна поверталася до товаришки, і тоді знову Петро бачив, як на губах (горішня трошечки задерта, як у дітей) лукави-лась посмішка. Вона шві^дко-швидко щось говорила до товаришки тихим голосом, і смішно та зворушливо було бачити, як танцювали дві губки, то стискаючись, то відстрибуючи одна від одної, то морщачись обидві разом грайливим усміхом.

Вони мало танцювали, ці дві панни. До них підходили, вклонялись і церемонно запрошували до танців сусідні фертики, але вони рідко згоджувались.

Друга дівчина була не дуже гарна собі, бідненька. Лице, правда, здорового, чистого тону, але дуже широке і з круглими, як у риб, очима. Очі (та й усе лице) були добрі, спокійні, але таки не гарні, що тут казати.

Петро балакав собі з Кіндратом, сміявся й жартував, але все позирав на золотяву дівчину.

І раптом очі його зустрілися з її очима. Зустрілись і наче зачепились одні за одні на якийсь мент. І так чи цупко, чи несподівано, чи неприємно зачепилися, що очі золотявої аж ніби здригнулися, здивовано (чи з образою?) розоширились і сердито відірвалися вбік.

Петрові стало ніяково й трошки соромно, й він почав дивитися на залю. Але коли обернув голову до Кіндрата, який щось казав йому про оркестру на естраді, то якось знову зачепився поглядом за очі золотявої. Вони його виразно розглядали, вони без церемонії ходили по ньому з голови до ніг (аж убік трохи відхилились, щоб краще бачити). А потім узяли й зупинились на його очах. І так одверто та пильно, так невідривно, що Петрові холодно війнуло в груди, наче хтось одчинив із них двері на мороз.

Цей погляд був не такий, як іноді буває в дівчат: не той трошки лукавий, трошки ніжний, трошки ніби із закликом. Ні — серйозний, пильний, немовби допитливий, немовби здивований і аж суворий.

І від цього було так чудно, так дивно-приємно і так ніяково, що Петрові аж легше стало, коли вона мусила відвести очі на подругу. Але в залі від усього цього зробилось враз неначе затишніше. Був і галас, і чад, і дим, і та сама дика музика з хрюканням, клацанням, гупанням, була та сама безглузда каша божевільних молільників унизу, але все стало чогось м'якше, тепліше, жалюгідніше. Бідні люди, — вони ж хотіли в цьому чаді й галасі приглушити, причадити свої денні прикрощі, свою постійну, хоч, може, й неусвідомлену тривогу від того, що готував їм і всьому світові атомо-вий Волл-Стріт.

А золотява зі своєю подругою, — чого вони прийшли сюди, чого шукати, чого хотіти?

І знову немовби байдуже, немовби зовсім незалежно ні від чого очі його сковзнули по біляво-золотій голові. Вона була обернена до товаришки, очі чогось лукаво-лукаво мружилися, і горішня задерта губка зворушливо морщилася сміхом. Ах, яка мила дівчина! І чого така мила? І чого така славна?

І вмить сірі, серйозні допитливі очі знову натисли на його очі, знову вп'ялися, і знову невідривно, одвер-то, неначе п'ючи його погляд. І від цього здавалося, що вона вся присувається все щільніше й щільніше до нього, стає все ближчою йому, знайомішою, все теплішою.

На щастя, Кіндрат був зайнятий танцями: він вивчав, як танцюють тут, у Парила, фокстрот і танго. Що ж, "в общем и целом" так само, як і в Києві, але, звичайно, куди смаковитіше та вихилястіше. Розуміється, буржуйські танці, але пролетарі танцювали їх нічогенько, а деякі так і з артизмом, просто-таки з артизмом. Он, наприклад, отой кучерявий.

Убраннячко, видко, не буржуйське, а яка грація, яка ніжна делікатність у рухах, нахилах, поворотах голови до партнерки.

Петро умгу кав, але відірватись од сірих, серйозно-допитливих, часом немов аж скорботних, очей не міг. І ноги, руки, груди йому були важкі й солодко-скорботні.

Коли вона відвела очі, він глибоко зітхнув і здивовано повів очима по залі: що за чортзна-що таке з ним діється?! Що за дівчина? Чого їй треба?

— Ну, що, Па... чи той, Петре, давай попрактикуємося з якими-небудь посмітюшками? Га? Чого ж так сидіти, справді? Я вже придивився до їхніх викрутасів, — справлюсь. Давай? Га? Запроси ось цю нашу сусідочку. Одна там гарненька. Бачив? А я он — там набачив чорнявеньку, вона вже й посміхнулася до мене. Тільки от чорт... з мовою біда. Як швидко балакають, так дев'яносто відсотків не схоплю. Ну, як? Давай?

Але Петро аж злякався: як, золотяву?! Це здавалося йому таким неймовірним, неможливим, аж образливим. Отако підійти, як до всякої, покликати, обняти й отам-о топтатися з нею, в тій дурній, пітній, чадній каші?! Та він здурів, цей Гриць, чи той, Кіндрат!

— Ну, що ти! Отак візьму й піду танцювать.

— А чого ж ні? А як доведеться з машиністкою...

— А ну її к чорту! — раптом сердито (аж на диво самому собі) вирвалось у Петра.

Кіндрат здивувався.

— Та ти чого? От туди к бісу. Знову щось?

Але Петро засміявся й, зиркнувши на сірі очі, що вже чекали на нього, поклав свою руку на руку Кіндрата й сказав:

— Та нічого. Я так. Іди танцюй, а я трошки... той... Може, й я потім. Іди, іди, я подивлюсь на тебе та й наберуся духу. Катай!

Кіндрат незалежно знизав плечима.

— От ще духу набиратися! Подумаєш, яке страшне діло. От дивись!

Він підвівся й, не хапаючись, застібаючи піджак, попростував до чорнявенької посмітюшки. І як тільки Кіндрат одійшов, так Петро зараз же перевів очі на золотяву. Але вона не дивилась на нього. Зате йому в очі кинулась біла хусточка, що лежала біля її ніг на підлозі, мабуть, упала з колін або зо столу. Петро подумав, що слід було б, бувши європейцем, підняти хусточку й ґалянтно подати її панночці. Серце йому сильно завмерло від цієї думки, і тієї ж миті наче хтось чужий узяв його за плечі, підвів, посунув до панни, нахилив до хустки. Обережно взявши її за кінчик, він підвівся й, уклонившись, підніс її золотявій, яка вже зі своєю червоно-білою усмішкою дивилася на нього

— Вибачте, панно, ви, здається загубили хусточку?

— О, дякую, дякую! Це дуже мило з вашого боку.

Петро ще раз уклонився і хотів уже іти на своє місце, як у цей мент до панни, шаркнувши ніжкою, підкотився фертик, з яким вона вже танцювала, і запросив її до танцю. Золотява підвелась, але взяла попід руку Петра і сказала фертикові з привітною усмішкою.

— Вибачте, я вже запрошена.

І повела Петра до залі. Він з радісним ошелешенням ішов з нею й не знав що казати.

— Ви танцюєте? — сміючись, запитала золотява. Петро зам'явся.

— Як вам сказати? Погано танцюю. Власне, краще сказати, не танцюю.

— А от ми зараз перевіримо. Ходімте?

І вона, не чекаючи відповіді, знову взяла його попід руку й повела вниз. Внизу зупинилась і поклала йому руку на плече. Петро ніяково й боязко обняв її за стан, ухопив темп і обережно повів у юрбу. І дивна річ: у Києві з дівчатами він майже завжди не міг одразу вступити в такт. А тут як машиною втягло його. Чи не від того, що золотява танцювала не так, як київські дівчата?

Розуміється, танго був суто буржуазний танок. Про це й мови іншої не могло бути. Вся філософія життя буржуазії відбивалася в ньому, як у маленькій копанці. Чоловік повинен вести жінку. Жінка повинна коритися, слухатися всіх його рухів і йти за ним сліпо, без критики, без найменшого опору. Це так. А тим часом чого ж таке зворушення, чого така глибока ніжність заливали його від того, що він вів? І чого хотілося вести якнайлегше, найніжніше? Чи не залежить це від того, кого ведеш?

Одна рука його лежала на її стані, в другій була її рука. І таким чином вона була немовби включена в струм його життєвої енергії.

Під ніжним шовком сукні рука чула тепло її тіла, в другій руці покірно лежало тепло її руки. І коли вона часом піднімала до нього очі, то ця ніжна покора, ця дитяча теплість і відданість так і промінилися з її очей та з слабкої, затуманеної посмішки. Де ділася та жорстока насмішкуватість, певність у собі, владність, які часом з'являлись в неї на лиці, коли вона дивилась по залі.

Коли музика затихла, вони здивовано озирнулися. Парочки швиденько розкочувались на всі боки до естради, до своїх столиків з гіркеньким, тепленьким пивом.

Золотява взяла Петра попід руку й вони посунули за всіма на свій бік.

— А знаєте, — здивовано підвела вона ще злегка затуманені покорою очі до нього, — ви такий великий, міцний, а надзвичайно легко танцюєте. Ви ще не зовсім сміливі, але алюр у вас дуже-дуже легкий. Я рідко з ким так гарно почувала себе в танці.

Петро глибоко зітхнув, не знайшов що сказати й тільки посміхнувся вниз до неї. (Вона на зріст зовсім не маленька була, хорошого середнього зросту, але він усе ж таки мусив дивитися трошки вниз до неї, а вона — підводити очі вгору.)

— А ми своїх товаришів так і покинули, — раптом засміялась вона, виходячи по східцях і помахуючи рукою до своєї подруги, що шукала її по залі всім своїм круглим плескуватим лицем.

— А де ж ваш товариш? Ми повинні всі перезнайомитись і сісти за один столик, — рішуче сказала вона і повела його просто до своєї подруги.

— От, Мері, дозвольте вам появити. Мсьє... О, а як ^кє вас звати?

Дійсно, про це вони й забули спитатися одне в другого.

— Петро Вишнятинський, — злегка вклонився Петро. — Себто, коли хочете, П'єр Вишнятинський.

— О, ні, Петро краще. П'єр — банально. А це — Мері Сміт, моя товаришка.

Петро й Мері потисли одне одному руки. —А ви ж як зветеся? — з усміхом спитав Петро зо-лотяву.

— Ах, правда! Я — Мабель Джонсон. Із Кентуккі. Ми машиністки при американській Торговельній комісії. А де ж ваш товариш? Він не зник?

0, ні, товариш не зник. Стрункенький, елегант-

ненький, він рівненько стояв збоку і напружено ждав,

не зводячи очей з товариства. І як тільки Петро кивнув

йому, так він умент і підійшов. Петро хитнув на нього

золотявій і сказав:

— Оце він. Мій товариш. Кіндрат Сліпчук. — Золо-тява з ясною посмішкою подала йому руку. Кіндрат ґалянтно потис її (о, на ґалянтність його просто мама родила!) — так само обернувся до Мері й теж міцнень-ко потис, що пальці й Мабель, і Мері аж позлипались, але вони ані скривились.

— Ну, а тепер танцювати! — весело труснула головою золотява. — Чуєте: вже музика.

Мері на відповідь мовчки, з доброю посмішкою піднесла їй до лиця свою руку, на якій був крихітний годинничок на ремінці. Але золотява й подивитись не схотіла.

— О, година мене ні трішки не цікавить! Мсьє Петро, не гаймо часу!

1, схопивши його за руку, вона бігом потягла його

до сходів, озираючись і сміючись.

Петро не встиг і оком кліпнути до Кіндрата, щоб якось помогти йому в його трудній ситуації. Та Кіндрат зразу дав собі раду.

— Я погано балакаю по-французькому, мадмуа-зель, — рішуче, категорично, але не забуваючи за ґалянтність, сказав він. (Отож, мовляв, знай і не чіпляйся.)

Але Мері весело засміялась і сказала:

— Я теж.

— О! — зрадів Кіндрат. — Так ходімте танцювати! Мері ще веселіше засміялась, охоче хитнула йому

головою і пішла вниз. Розуміється, Кіндрат охочіше пішов би з тою золотявою танцювати, але... із золотя-вою вже кінець, Панько, бестія, захопив уперед.

Але коли обидві парочки зійшлися на ґалерійці після танцю, Мері знову піднесла до Мабель руку з годинником і по-англійськи сказала:

— Вибачте, Мабель, я бачу, що вам сьогодні цікаво...

— Дуже цікаво! — буйно мотнула головою Мабель.

— Та це видно. Але ви самі знаєте, що нам треба бути дома. А вже дванадцята година.

— Дванадцята?! — з комічним жахом скрикнула Мабель і глибоко зітхнула. Ну, що ж, — по-французькому додала вона. — Треба їхати додому. Нема ради.

І повільно простягла до Петра руку. Він обережно взяв і не зразу випустив. А Мабель і не хапалася видирати її.

— Ну нічого! — прошепотіла вона вголос по-змовницькому, — ми завтра знову зустрінемося тут і дотанцюємо. Правда?

— З радістю, — сказав Петро. — Але ми теж ідемо додому. Може, як дозволите, ми провели б вас?

— О, ні! — якось занадто живо й немов аж злякавшись, скрикнула Мабель, і тут же, щоб замазати цей тон, додала спокійніше:

— Ні, ні, проводжати нас не треба. Дякую дуже. Але завтра приходьте сюди. О десятій. Добре? Точно? Гаразд. До завтра!

Розуміється, в такому разі Петро й Кіндрат навіть до роздягальні з ними не пішли. Але коли дівчата відійшли вже кроків на п'ять, Петро раптом щось згадав і метнувся за ними, кинувши Кіндратові:

— Почекай. Я зараз.

І, обминаючи гарсонів та парочки, він швидко почав доганяти подруг. Опинившися зовсім ззаду їх, він тихенько сказав над вухом золотявої:

— Мадмуазель Джонсон!

Вона рвучко обернулась і, зустрівши його лице, здивовано й радісно, наче давно-давно не бачилися, скрикнула:

— О, мсьє Петро!

— Вибачте, будь ласка, я на одну хвилиночку. Хочу вам дещо сказати.

— Одну хвилинку, Мері! — кинула золотява і зараз же ступила вбік. — Ну? — з цікавістю і немовби аж трошки хвилюючись, підвела вона до нього лице.

Петро з легким замішанням кашлянув.

— Та, власне, нічого серйозного. Але я думав, що повинен вам це сказати. Річ у тому, що я розумію по-англійському. Отже, може, ви часом щось таке між собою по секрету...

— Ви розумієте по-англійському?! — вражено і радісно скрикнула вона. — О, як це чудово! О, як це, знаєте, надзвичайно чудово! Все, все розумієте? І балакаєте?

— І балакаю, — по-англійському відповів Петро.

— І коли я навіть швидко-швидко почну говорити, то й це ви зрозумієте? — теж по-англійськи й навмисне швидко проторохтіла вона.

Петро всміхнувся.

— Якщо можете ще швидше, то все одно всі секрети зрозумію...

— О-о, — аж проспівала Мабель, широко вражено дивлячись на нього (чого вона, власне, так була вражена, чого це було так "надзвичайно чудово", що він розумів по-англійському, це було незрозуміло).

— Ну, ви дуже-дуже добре зробили, що сказали. Це дуже по-джентльменськи з вашого боку. Ви дуже милий!

І вона, простягнувши йому руку, сильно потисла його пальці, кивнула головою й попрямувала до Мері.

Петро посміхнувся п'яненьким усміхом, зачесав пальцями волосся і помалу вернувся до Кіндрата.

— Ну, братіку, — зараз же зустрів його той рішучим і вимогливим тоном, — тепер ти мені розкажи, що це за панни? Як ти до них підсапався?

Петро сів, машинально сьорбнув із чиєїсь склянки пива, гидливо скривився і... засміявся. Потім непоро-зуміло просто в лице подивився Кіндратові й знизав плечима.

— Ні чорта не розумію! Віриш?

— Це мені без надобності. Ти мені, кажу, розкажи докладно, як це все вийшло.

Петро не слухав його і розгублено, непорозуміло водив очима по залі, по столиках, по людях. Наче тільки що Кіндрат отут його розбудив.

— Та, Петре! Не валяй дурня. Ну? Що воно за дівчата?

— А я знаю? — знизав плечима Петро і знову дурнувато засміявся.

— Е, брат, та ти, я бачу, хильнув чогось. їдьмо додому, може, дорогою протверезишся. Вставай.

Петро, сміючися, слухняно встав і пішов за Кіндратом. Вийшовши з дансинґу, Кіндрат сміливо підкликав автомобіль. Іншим разом він би цього не дозволив собі, знаючи, що Петро почав би лаятися за марнотратство.

Дорогою Петро дійсно ніби трохи протверизився і докладно-недокладно, а в головних рисах розповів про хусточку, фертика, танець.

Тільки нічого не розповів йому про зустрічі очима ще до знайомства. Власне, розповідати не було про що, але розповідати можна було б усю ніч, коли б... коли б він сам що-небудь розумів.

Але коли вони приїхали додому, він, видно, вже дещо зрозумів, і через те весь одразу похмарнів. Кіндрат уже почав догадуватися, в чому річ. Але щоб перевірити свою догадку, почав дуже весело говорити про нове знайомство. А давши волю своїй фантазії, він уже натрапив на "творчу ідею". Ці панни обидві маши-ністки. Чи не можна було б їх потім, як відносини стали б ближчими, направити одну з них як-небудь до Стовера. Га?

Петро мовчав, потім хмуро бовкнув:

— Хто ж її направить?

— Ну, це вже інша річ. Це треба обміркувати. А потім... Ти от казав, що Мабель два рази сказала "кля-сова солідарність". Це, брат, не жарт... єй-бо, не жарт! Чи не з наших вона? А може, й вона в якійсь такій справі тут? Га? Ти бачиш, як накручується? Бачиш? Ні, що ти скажеш на цю комбінацію? Га?

— Лягаймо спати, от що скажу. Годі. Завтра побалакаємо.

Е, ні, Кіндрат до завтра не хотів цього лишати. До завтра, хто зна, що могло накопичитись у цього скаженого. Завтра може виявитися, що він з американкою більше не буде бачитись, і дансинги буде десятою вулицею обминати.

— Ні, чекай. Встигнемо ще спати. Ти мені скажи, що ти думаєш про те, щоб з цією американочкою справу зробити? Га?

— Яз американкою не хочу більше бачитись. (Ну, от, так воно й є!) *

— Отакої. А чого ж то так?

— А так, що не хочу та й годі.

Тоді Кіндрат підійшов до самого Петра, що скидав шкарпетки, взявся в боки й нахилив голову на одне плече.

— А дозвольте вас спитати, мосьє Вівішіскі, хто сьогодні казав про те, що справа насамперед повинна бути? Га? Забулисьте вже?

Петро зиркнув на Кіндрата і стяг шкарпетку з ноги. Нога була велика, біла, з рожевими нігтями пальців.

— От якраз для справи й не хочу бачитись, — немов би цілком спокійно, навіть байдуже сказав він і поворушив пальцями ноги.

— Так-ак? Х-хе! А чи не завгодно вам узяти делі-катненько вашого чортика за в'язи та гарненько придушити його? От ви й побачите, що річ тут не в справі, а у вашому особистому почуваннячку, в вашій амбіції. А так, голубе, так! Ти боїшся, що щось не так зробиш, що з тебе посміються. І все пішло к чорту. І американка, і справа, і...

Петро раптом з усієї сили шпурнув шкарпеткою об землю і заревів:

— Та, власне, річ у справі, чортяка його мамі! Там Україна в руїнах, всі скажено працюють, усі готуються до нової війни, а ми тут коханнячко розводимо, по дансингах стрибаємо? К чорту всяких американок!

Кіндрат навмисне-злякано озирнувся.

— Та тихше, не реви так.

Петро глянув на двері до сусідньої кімнати й мовчки почав скидати другу шкарпетку.

— Ні, неправда, тут не в цьому річ. Ти з собою лукавиш, — тихим голосом знову почав Кіндрат. — Коли б ти мав тут на увазі війну, справу, ти б не так балакав. Чекай, чекай, дай я договорю... Ти б уважніше, по-діловому поставився б до того, що я кажу. Мені що американка? Абсолютно байдуже. Я маю на увазі тільки справу. Май і ти. Коли для справи може бути користь, щоб з цією американкою бачитися, танцювати й усе таке інше, то так і треба робить. А не пхикать од своєї амбіції: "Не хочу бачитись". Ні, голубе, ти повинен, ти мусиш бачитись!

— Та хто сказав, що це потрібне для справи?! — знову визвірився Петро і зараз же тихіше додав:

— Чого ти сюди справу притягаєш?

— А того, що бачу, що тут може вийти хороша комбінація. Та ти й сам це бачиш. Ми думали, до якої стоверської машиністки підібратися. А от тобі та сама якраз і підвертається.

— Та вона ж не служить у Стьопи!

— Зараз не служить, а завтра може служити. І треба постаратись направити її туди.

— Як?

— А це треба поміркувати. А ти подумай, а що, як вона з наших? Га? А що тут щось таке є, так це ж видно. Перша ота "клясова солідарність". Потім: не хотіла, щоб ми її проводжали. Не хотіла ж виразно, аж злякалася. Правда ж? Чого ніби? А того, що не хоче, щоб адресу її знали. Обережність. А чого б була обережність у простої собі дівчини, службовки? Ясно, що тут щось є. А що може бути? Що? Злодійка, аванту-

ристка якась? Та злодійки не так поводяться, та й не такі на вигляд. Значить, щось із політикою. А що в Ев-ропі небезпечне з політики, з чим треба бути обережним? Тільки одне: комунізм. Так? Вірна ж, дія-лектична ж моя аналіза, чи ні? Кажи сам.

Петро то защіпав, то розщіпав защіпку від підв'язки шкарпетки й мовчав.

— Ні, ти кажи: вірна чи ні!

— Ну, хай навіть так. А при чому тут наша справа? Кіндрат переможно й вибачливо посміхнувся.

— А при тому, що ти вже зовсім дурника строїш. "При чому"! Ніби не розуміє. При тому, голубе, що нам сама доля посилає цю дівчину. От що! З нею ми до самого чорта проберемось. Це ж, видно, просто ударниця. Знаменита дівчина! Американська пролетарка, чого ти хочеш. Та коли вона, як ти кажеш, сотні професій перейшла, то, значить, у бувальцях уже бувала. Ого! І тобі зовсім не трагедію тут розводити, що зазнайомилися з такою людиною, а танцювати, свиня ти така! Ти ж їй, видно, страшенно вподобався, хала-мидро ти!

Петро надзвичайно байдуже позіхнув і делікатно поклав другу шкарпетку на стілець.

— Ну, добре. Давай лягати спати.

— Та лягти можна. Тільки хто спатиме, не знаю — чи ті, хто так страшенно позіхають, чи інші. Ех, ти ще й приставляєшся! А певно, що сподобався! Мені та Мері казала, що Мабель не завжди така, як була сьогодні. Та й по ній же видко було. Як на тебе дивилася! Коли б це вона так на мене, так я б оце спати лягав? Та я б до ранку по вулицях Парижа ходив би та пісні виводив, саламахо ти!

— Поки в комісаріят не попав би.

— Чорт його бери! І в комісаріяті співав би. І чого справді? Пролетарка ^к, не якась буржуйка. Ну, вподобалась, ну, хай би й закохався. Так що тут грішного? А коли ще таким чином справу можна посунути, так якого ж біса ще, я не знаю. Ні, ти вибач, а завтра ми на побачення підемо, ти свого амбітного чортика прикрути так, щоб і писнути не смів.

Петро спідлоба подивився на Кіндрата й мовчав. Кіндрат підсів до нього на ліжко.

— Ну, Петре? А коли з нею зробимо нашу справу, то додому просто героями приїдемо. Та, може, ще й не самі, а з дуже приємним додаточком. Га?

І Кіндрат аж перехилився до Петра і лукаво зазирнув йому в лице. І вмить Петро обома руками обхопив його за тіло, легенько підняв догори й гепнув об ліжко так, що аж пружини задзвеніли. Потім наліг на нього всім тілом і почав душити та лоскотати. Кіндрат заходився від реготу і задушеним шепотом кричав:

— Ой, Паню! Ой, не буду! Ой, більше не буду!.. Та почують сусіди, Паню! О-ой, не буду...

Петро, нарешті, випустив його і спихнув із свого ліжка.

— Геть! Спати лягай!

Ну, певно, що тепер Кіндрат міг спокійно лягати. Тепер, дійсно, хто спатиме, а хто всю ніч пісні співатиме, не на вулицях, не в комісаріяті, не вголос, а співатиме.

Він швиденько роздягся, ліг, закурив і погасив електрику. На стелю зараз же лягла знайома постійна смуга світла від ліхтаря з вулиці, помережана завіскою і розграфлена рамою вікна.

Петро лежав тихо, а Кіндрат мовчки попахкував цигаркою, освітлюючи щоразу кінчик носа.

— А мила дівчина? Га, Грицю? — раптом тихо почулося від Петра.

— Надзвичайно мила! Надзвичайно!!! — зразу ж гаряче підхопив Кіндрат.

І гаряче, і щиро, — це чулося в голосі.

Петро крутнувся на ліжку й у півтьмі видно було, як на постелі злегка підвелася велика постать, — мабуть, сперся на лікоть.

— І скажи ти мені, Грицю, чим це пояснити. Сотні дівчат і всяких жінок зустрічав я, і дома, і тут, за кордоном, а ні одна так не припадала до душі, як оця. І в один вечір! З одного погляду! Отак усю її вже знаю та й годі.

— Таке мені було з Іванченковою Дарусьою. Пам'ятаєш?

— І кращі ж у сто раз за неї зустрічалися. Вона ж і не.така вже гарна...

— Ну, не скажи!

— Та правда. Але що мені з тої краси. Мила ж яка, щира, проста, весела. Своя! Ну, своя та й усе.

— А ще яка своя буде, як ближче спізнаєтесь, як секрет свій одкриє. У-у! Тільки ти, Паню, дуже обе-режненько підходь до неї. Не натискай ніяк. Підводь так, щоб сама тобі все розкрила. Ну, й сам, звичайно, не дуже розпанахуйся. Справа на першому місці. Аж коли зовсім вона перша розкриється, от тоді тільки...

— Та це вже нема що!

— А вона розкриється! Неодмінно розкриється. І все знесе до тебе, всі свої секрети й святощі. Жінка як закохається, то все тягне, як то кажуть, до свого кубла; придане, секрети, саму себе, аж до ниточки. Потягне й ця. Це вже видко. Ця з таких, що скупитись не буде. Як дивилася на тебе? Як дивилася! На, мовляв, усе без торгу!

— Ну, годі! Спати, спати! Годі!

Пружини задзвеніли під Петром, заскреготали зубами від болю й затихли.

Кіндрат притовкмачив у попільничці недокурка, ліг і глибоко зітхнув.

— Ех, Паню! Та як вернемося ми на Україну з аме-риканочкою, та як...

— Грицю, мовчи! Чуєш? Мовчи, а то вб'ю! Годі. Спи.

Гриць знову зітхнув, повернувся набік і сказав:

— Ну, сплю. А ти як знаєш.

І, дійсно, через дві хвилини вже обережно й ритмічно похлюпував носом, неначе човн гойдався при березі на хвильках.

А Петро лежав горілиць і невідривно дивився на білу, тоскну смугу ліхтаря на стелі, помережану завіскою й пографлену рамою вікна.

Розділ VI

Цього разу під час усього побачення Жака з Жаном Матільда була серйозно заклопотана. В неї було два роди реакції на явища життя: весела заклопотаність і серйозна. Весела була для всіх дрібниць буденщини. "Глупо й несправедливо ставитись до всього цього сміття серйозно", — пояснила вона тим, хто дивувався, як вона могла вічно на все сміятись. "Життя наше складається переважно з цих маленьких капостів. Якщо сприймати їх серйозно, то все життя буде вічним дратуванням, гнівом, обуренням, злобою. Глупо ж так прожити його". І вона з веселою заклопотаністю бігала по установах, стояла в чергах, сперечалась, агітувала, навіть лаялась з веселістю.

Але були явища, до яких веселість ніяк не пасувала. Таким було й оце несподіване побачення з Жаном Рульо. І коли Жак повернувся, коли вона помогла йому роздягтися, коли повела в їдальню, посадила, нашвидку пригладила йому трошки розкудовчене чорно-сріблясте волосся, коли легенько поцілувала в чоло й побігла до кухні по приготовану улюблену чорну каву його, то заклопотаність її була серйозна. А тим паче, що Жак так мовчазно і задумано зараз же заходився набивати свою чорну люлечку і два рази назвав Матільду не Тіль, навіть не Тільд, а таки Матільдою, — знак серйозний.

Та не зникла заклопотаність і тоді, коли Жак почав, нарешті, викладати Жанову пропозицію. (І щоб потрапити в тон йому, вона так само називала його не Жако, а таки Жаком.)

Коли він, нарешті, закінчив і вибив люльку об край попільнички, Матільда примружила очі на порожню чашку від кави, помовчала і тихо, заклопотано сказала:

— Це дуже серйозне.

Жак пильно подивився на неї: вона не сказала "Яка дурниця!", або: "От ідіот", або: "Та як він посмів таке пропонувати?!". Ні, вона тільки знайшла, що це "дуже серйозне".

А коли так, то Жак почав теж серйозно розглядати пропозицію Жана. Методично, не виходячи з тихої задуми, він брав кожну тезу її, перевертав її на всі боки, як перевертає ювелір подані йому камінці. І розглянувши, він одні відкладав на один бік (позитивний), другі на другий (негативний). Матільда помагала йому, підсуваючи ті камінці, які він не бачив. І кінець кінцем вийшло так, що і тих, і тих було майже нарівно.

— Але те, Жаку, що він каже, що треба миру з собою, це справедливо. У нас, дійсно, стільки протиріч із самими собою, що іноді сама не знаєш, чи ти брешеш, чи правду кажеш. Та й ця ідея, що світова революція неодмінно викличе світову війну, теж, мені здається, справедлива. Але з другого боку... стільки непевного. Наприклад: чи поставляться серйозно політичні інтернаціональні кола до ідеї колектократії? Та й інші питання.

І знову вони брали один за одним камінці й уважно, неспокійно розглядали, зважували, зрівнювали, — й то відкидали, то приймали, то знову відкидали. Але рішення прийняти все ж таки ніяк не могли. Жако взагалі дуже обережно що-небудь вирішував. Шукаючи, наприклад, яку-небудь вулицю, він не задовольнявся запитанням одного поліцая чи перехожого, він неодмінно питав двох, трьох, і тільки тоді, коли більшість голосів сходилась у відповіді, він приймав її. Тіль була рішучою — раз, два, і готово, чого там довго думати! Коли над усякою дурницею задумуватись, то так усе життя дурницями й буде заповнене. А це глупо й несправедливо. Одначе тут і вона не рішалась ні на те ні на се.

— А крім того, Жако, не треба забувати й того, що ми все ж таки ризикуємо: якщо ми вийдемо з партії, нас буде оголошено зрадниками,

ренегатами. Правда, ти — професор ліцею, і тебе за це не поженуть з посади, там комуністи не мають такого впливу, але... і без того вони можуть нам помститись.

"Вони" — здивовано і з болем подумав Жак. Значить, вона вже немовби згодилась?

Ні, Тіль не згодилась, вона тільки вголос міркувала. Але...

Та так, нічого не вирішивши, вони пішли спати. А вранці за сніданком постановили: ніякої відповіді Жа-нові не давати і ні на що не ангажуватися, — адже це занадто серйозне і відповідальне питання. Треба покликати Жана на вечерю і поставити йому цілий ряд усяких запитань. А тоді знову розглянути, знову проаналізувати всі його тези.

— Правда, Жако, правда, ти маєш цілковиту рацію. Не можна ж дійсно так легковажно... Жан Рульо — чудний чоловік, як він не міг подумати, що наше становище значно трудніше, ніж його.

— Ні, він думав. Та, зрештою, його товариші будуть його називати теж і зрадником, і ренегатом. І взагалі всяких наклепів і вигадок буде скільки хоч.

— О, цього будь ласка! Правда, Жако, ти маєш рацію. Отже, ми так і зробимо. Під час обіду ти йому потелефонуєш, і ми призначимо побачення у нас. І коли ти ніде сьогодні ввечері не зайнятий, то давай сьогодні й побачимось. Я горю нетерпінням вияснити.

Жако цього вечора не був зайнятий. А Жан звільнився від якогось партійного зібрання і ввечері точно в умовлену сьому годину дзвонив до помешкання Лену-арів. Вони обоє зустріли його в передпокої. І те, що обоє зустріли і що Матільда міцно, як колись, трошки рвучко подала йому руку, що весело блиснула на нього своїми чорними очима і білими та

рівними, як пелюстки білого бузкового цвіту, зубами, що сказала йому просто "Жан", усе це зразу підбадьорило його.

Зустріч була як колись, але мешкання було не те, що двадцять років тому, не "мансардне", а пристойно буржуазне, спокійне, з килимами, з картинами, з ознаками естетичного (Матільдиного) і методичного (Жакового) влаштування. Правда, в їдальні були деякі речі, які пережили всі двадцять років, старі товариші, свідки колишньої дружби, наприклад, той самий "аристократичний" буфет, який колись Жако разом з Жано купили за "скажено дешеву" ціну на авкціоні в Готель Друо і яким Матільда весело-гумористично пишалась перед усіма своїми знайомими. Жан одразу впізнав його, і це теж додало йому бадьорости. Він навіть підійшов до буфету й погладив його як товариша.

— Живе старий? — кивнув він до Жака. Жак зворушено посміхнувся, а Тіль сміливо підхопила:

— Живе й раз у раз нагадує нам наших старих друзів!

І вечеря почалася в тому самому піднятті й, хоча добре схованому, але глибокому хвилюванні, — адже, Боже мій, мало вирішуватися питання життя й смерти. Тому і не приступали до нього відразу, а спочатку непомітно, але пильно розглядали себе при яркому світлі великої лямпи над столом, що була в білому матовому, такому поважному абажурі (не колишньому, заліпленому підгорілим папером). Спочатку вивіряли, що лишилося з старого, що з'явилося нового. Ну, зморшки, сивина, випнутість того, що колись не випиналось, нові слова, нове дещо в поглядах, але загалом, їй-богу, той же колишній, гарячий, нетерплячий Жа-но, та сама точена, весела, заклопотана, непосидюща Тіль, той самий горбоносенький, тонкогубий, м'яко-спокійний, зворушливо розсудний Жако.

— А яка пишна, чудесна борода у вас стала, Жане!

— Ну, як же, Господи, — завтрашній же міні-тер! — з гумористичною поважністю погладив себе по русявому віялі бороди Жан і так само, як колись, сховав очі в розтягнених посмішкою капшучках, і так само на схилах м'ясистого носу збіглись зморшки.

І тільки тоді, коли Тіль з веселою заклопотаною швидкістю прибрала зо столу й розставила перед усіма маленькі череватенькі чашечки з чорною кавою, і Жано і Жако закурили, тоді тільки Жан одверто глянув в очі Жакові й спитав:

— Ну, старенький... (він хотів продовжити: "Вертаємось у мансарду?" і сказав) будемо говорити?

— Будемо, — тихо й одверто сказав Жак.

— Прекрасно. Слово за вами. Моє було вчора.

— Добре. Беру слово, — і Жак глянув на Матільду, яка ще чогось поралась біля буфету. Матільда швиденько зробила останній рух, сіла на своє місце, присунула ближче до себе свою череватеньку чашечку і виставила на Жака матово-біле, гарне лице з уважними чорними очима, — тепер, мовляв, говори.

Жак струсив попіл з люльки в попільничку і заговорив, як звичайно, точними, закінченими фразами:

— Ми довго й уважно обговорювали твою пропозицію, Жане. Вона дуже серйозна і важна. Але ми ніякого рішення не могли прийняти, бо нам не все ясне. Занадто велика відповідальність лягає на нас. Ми хочемо поставити кілька запитань.

— Будь ласка, будь ласка! — охоче підхопив Жан. Жак вийняв з бічної кишені маленького бльокно-

та, розгорнув його й прочитав:

— Перше запитання: в чому була б сутня різниця між евентуальною незалежною трудовою партією, яку ти пропонуєш створити, і соціялістичною та комуністичною?

Жан згідливо, з розумінням хитнув головою.

— Справедливе запитання. Відповім вам з усією щирістю. Будемо говорити просто, по-товариському, без ніяких ораторських і полемічних засобів. Так от. Ви, комуністи, і ми, соціялісти, маємо одну й ту саму мету: знищити на світі страждання людей. А як вони головним чином походять од того, що лиш самі себе гнітять, поневолюють, експлуатують, то треба знищити цей гніт, поневолення, експлуатацію. Правда ж? Це просте, давно всім відоме, і ніякої різниці не творить між нами. Та сама мета була б, розуміється, і у нас... чи то пак, і у трудової незалежної партії. В меті ні в кого не було б різниці. Прекрасно. Але от у способах досягнення цієї мети є різниця у всіх. Різницю між со-ціялістами й комуністами ви знаєте. А різниця між незалежниками і тими двома течіями була б така...

І він терпляче, повертаючись до Жака, то до Матіль-ди, почав, дещо долаючи, дещо міняючи, викладати те саме, що вчора казав Жакові. То Жак, то Матільда задавали йому нові запитання, і він так само охоче, і дедалі більш і більш розпалюючись, оповідав їм. Часом він благально простягав до них обидві руки і скрикував:

— Та, ради Бога, це ж не соціялізм!

Або: — Та будьмо ж, нарешті, справедливі й об'єктивні!

Жак, похмуривши брови, стиснувши й так тонкі губи в ниточку, акуратно записував відповіді Жана в бльокнот. Тоді Жан замовкав і вичікував, поки той записував. Коли запитання були нарешті вичерпані, Жак закрив бльокнот і, перезирнувшися з Матільдою, сказав:

— Добре. Тепер ми обміркуємо ще раз усе питання. І тоді дамо тобі нашу остаточну відповідь. Ти, Жано, не ображайся, що ми такі обережні, ти ж розумієш, це ж таке...

Жан знову благально витяг до нього обидві руки.

— О, голубчику, ради Бога! Я, навпаки, дуже радий, я просто зворушений тим, що ви так серйозно, по-товариському (так, так, по-товариському, що б там не було!) поставились до моєї пропозиції. І тим, що так пильно, з усіх боків її обмірковуєте. Ваше рішення буде, напевне, не легковажне.

Жак знову перезирнувся з Матільдою і сказав:

— У кожному разі, Жане, коли б ми й вирішили питання позитивно, то ми думаємо, що нам усім було б краще з партії не виходити. З тактичного боку корисніше було б лишатися там і пропагувати своєї ідеї. А потім, коли б у нас було досить однодумців, або коли б нам було заборонено нашими партіями нашу пропаганду в партії, ми вийшли б і заклали свою незалежну організацію. Крім того, коли б ми з Матільдою вирішили позитивно, то ми думаємо, що треба було б після того і тобі, і нам поговорити на тему колектократії з окремими партійними товаришами, розуміється, впливовими людьми. Не офіційно, а цілком приватно. І вивідати в них, яке могло б бути ставлення наших центральних комітетів до цієї концепції. Навіть запропонувати, щоб ці наші керівні органи зійшлися між собою і обговорили цю ідею. А коли б погодились між собою, — щоб запропонували її Москві. Що ти на це?

— Розуміється, прекрасна думка! Згода, цілком згода!

— Отже, ми постараємось дати тобі нашу відповідь якомога швидше. Правда, Матільдо?

Матільда з серйозною заклопотаністю хитнула головою. Тоді Жан глянув на годинника і скрикнув:

— О, Господи, вже десять по одинадцятій! А мені ж іще треба статтю писати на завтра на ранок.

— Отже, тобі краще під час сніданку телефонувати?

— Так, тоді частіше буваю дома, хоча родини в мене й немає.

— А чого ж ви не женились, Жано? — весело й лукаво спитала Тіль.

— Не встиг, Тіль! — так само весело, навіть радісно відгукнувся Жан і по-молодому, бадьоро й рвучко підвівся (навіть не "Жан", а "Жано" сказала!)

І коли він уже виходив і прощався в передпокої, він трошки довше й дужче повиснув руку Тіль.

Розділ VII

Останній акт "Кармен" скінчився, і в чепурні Лю-сьєн Тандр товпились усякого роду приклонники. Одних лестило, що вони залицялися до кохання такої персони, як Жан Рульо; другі робили собі маленьку кар'єру в того самого Рульо, собачоплатонічну відданість його метресі; треті мали наркотичну звичку щовечора крутитись по чепурнях прем'єрш; четверті сподівалися поживитися свіженькими пльотками з те-атрально-парляментської кухні.

В чепурні було надзвичайно тепло, до задухи (Лю-сьєн була страшенна мерзлячка). Повітря було густе, насичене пахощами пудри, гриму, квітів, тютюну.

Люсьєн Тандр сиділа перед дзеркалом і, підставляючи себе під спритні руки камеристки, що здіймала грим, у дзеркало балакала одночасно зо всіма. Одному, новоприбулому, підставляла руку для поцілунку, другому відповідала схвальним усміхом на тонкий дотеп, третьому вголос робила дитячим, вередливим голосом наганяй.

Шасер, продершися крізь спини й лікті приклон-ників, подав Люсьєн на маленькій таці візитову картку. Люсьєн машинально взяла, неуважно зиркнула, але зараз же ближче піднесла до лиця й про себе прочитала:

"Маркіз де Монфор дуже просить у негайній і важній справі прийняти його на самоті".

Люсьєн уся аж скинулась усередині, але недбало поклала картку на стіл перед собою (білою сторінкою догори) і коротко кинула до Шасера:

— Просіть до сальону. Я зараз.

І, зробивши до всіх гримасу дівчинки, яку мучать усякими серйозностями, зітхнула:

— Знову справа! Я вас мушу покинути, панове. Маргарите, швидко докінчуйте.

Приклонники по черзі попрощалися, скоса зиркаючи на візитову картку, і повиходили. Тоді Люсьєн схопилася, зірвала пеньюар і швидко, схвильовано підставила себе під сукню, що Марґарита вже тримала в руках.

— Швидше, Марґарито, швидше, ради Бога!

Сам маркіз де Монфор секретар Стовера! В чому річ? Може, запрошення на літературно-музичні вечірки до мільярдера? Десятки

тисяч за виступ! Але ні: "у негайній і важній справі". Яка ж може бути справа, адже Жан і Стовер — противники?

— Ах, Марґарито, ви як навмисне. Швидше, я вам... Уже? Слава Богу!

Люсьєн кинула останній критичний погляд у дзеркало на свою тоненьку дівочу постать з густо-чорною гарною голівкою, крутнула цією постаттю ліворуч, підставила профіль з ніжно-горбатим носиком та рухливими ніздрями праворуч, заклопотано обома руками ледь-ледь приторкнулася до завитих над ухом волосяних кілець і легко, трошки театрально побігла до дверей сальону. І коли вона входила до нього, то на креольському личку її не було вже нудної гримаски дівчинки, о, ні. І воно, і випнуті наперед груди, і простягнені до маркіза обидві голі руки — все світилося наївним, веселим, радісним захопленням.

— Нарешті, я маю честь і щастя бачити в себе суворого й милостивого мецената.

Маркіз де Монфор узяв обидві ручки в свої й по черзі поцілував їх. Суворого й грізного нічогісінько не було в ньому. Навпаки, сухорляве, чисто виголене, з червоними прожилками подекуди лице його виявляло тиху, мовчазну привітність.

— Якій такій милій "важній і негайній справі" я маю дякувати за честь бачити вас у себе? Сідайте, прошу вас. Ось тут. Я хочу вас краще бачити. Ви бачите, я одверта. О, я страшенно одверта! І попереджаю вас: не кажіть мені ніяких тайн і секретів. Моя одвертість пропустить їх як через решето.

— Але, крім серйозних тайн, правда? — злегка перехилився до неї маркіз, ніжно й віддано дивлячись їй в очі. А тонюсінькі расові губи, як лезо бритви, погнулись усміхом.

Люсьєн грайливо подивилась угору й похитала ніжкою.

— Це залежить од серйозности серйозної тайни.

— Цілком справедливо. Так от, дозвольте мені зараз же перейти до серйозної-серйозної тайни, дорога мадмуазель.

Люсьєн поважно, як діти, хитнула головою й стала пильно, серйозно дивитися на маркіза. Він, їй-богу, був непоганий, — трошки сухенький, але ця сухість — наслідок віків, що висушували старезний рід.

— "Важна й негайна" справа моя така, дорога мадмуазель. Як вам напевно відомо, в Парижі перебуває відомий американський промисловець Арчібалд Сто-вер.

Люсьєн Тандр усе так само наївно-серйозно дивилася в лице маркізові й навіть головою не хитнула.

— І пан Стовер, і я дуже цінимо пана Рульо і хотіли б мати його в рядах наших співробітників.

І маркіз ще більше перехилився до Люсьєн і ще ніжніше обхопив її поглядом.

— Так от, дорога мадмуазель, я приїхав до вас з метою прохати вас допомогти мені. Вам, розуміється, відомо, що пан Арчібалд працює для великої справи миру всього світу. Так, мадмуазель, цією справою зайняті кращі уми й серця всіх цивілізованих народів і надто нашої Франції. Але в розумінні способів осягнення цієї святої мети є між різними групами деяка різниця. Є така різниця й між нами, Стовером та мною, і, скажемо, вашим другом, Жаном Рульо. Ви слідкуєте за моєю думкою? (У вас такий надзвичайний погляд, який я дуже рідко зустрічав.) Так от, між нами є різниця. Жан Рульо, здається, цілком помилково оцінює акцію пана Стовера в Европі. Разом з іншими він гадає, що Арчібалд Стовер — представник Волл-Стріту. Це помилка, дорога панно. Він — представник миру. І от цю помилку ми б хотіли роз'яснити вашому другові... Між

іншим, мені надзвичайно шкода, мені просто соромно, що я змушений так робити ближче знайомство з тією артисткою, яку я ціню як один з найбільших талантів Франції. Я не так собі уявляв це знайомство. Я б хотів виявити всю мою пошану й навіть, коли хочете, всю мою побожність у відповідних формах. Але...

Маркіз безсило розвів руками і схилив голову до плеча.

— ...політика! І пан Стовер, і його дружина, і небіжка його, місіс Стовер-молодша, і я, всі ми глибоко схиляємось перед вашим незрівнянним талантом. Сто-вери, наприклад, були б щасливі бачити вас іноді на їхніх вечірках. Але... ми не насмілювались досі навіть натякнути вам про це, бо... політика. Як може друг Жана Рульо бувати в Стоверів? Нам, наприклад, відома ваша маленька пристрасть до автомобілів. Пам'ятаєте, цього літа в Довілі ви так мило безкорисно захвилювались автом американця, банкіра Бойда...

— Боже, ви й це знаєте? — з щирим страхом аж од-хитнулася назад Люсьєн Тандр.

— Ми все знаємо, дорога мадмуазель. Так от, хіба такий возик личить вашому генієві? Хіба така шкаралупа гідна носити на собі вашу прекрасну істоту? І, розуміється, коли б не ця страшна політика, пан Стовер уважав би за велику честь, за радість собі виявити свою пошану до французького генія задоволенням маленької пристрасти однієї з найкращих представниць. Але...

І маркіз знову безсило розвів руками.

Люсьєн Тандр охопидо таке хвилювання, що — вона чула виразно — руки їй почали дрібно тремтіти, їй скажено захотілось курити від цього хвилювання, але вона не могла взяти цигарку й сірника в руки, бо маркіз одразу помітив би її стан. Через те вона з усієї сили посміхалася і сильно тисла одну руку другою. Талант, геній, прекрасно, чудово, але... все це

дурниці, все можна почути щодня, але... Ролле! О, про Роллс вона ще ніколи ні від кого не чула. Але що ж мала за це зробити. Втримати Жана від виступу проти позицій пана Стовера? Але які вони, ті позиції, ради Бога?!

І вона, з усієї сили мило посміхаючись, зітхнула і сумно знизала плечима.

— Що зробите, маркізе. Ця політика — це щось страшне. Я нічого в ній не розумію й не хочу розуміти. Але, уявіть собі, мушу досить часто нею займатися. Рульо — страшна людина, ви знаєте? Для нього насамперед соціялізм, федерація, нація, пролетаріят, партія, конгреси. Ви думаєте, я щось на цьому розуміюсь. Але мушу вдавати, що розуміюсь. Аби це було на добре Франції.

Маркіз поштиво нахилив голову.

— Це найкраще розуміння політики, дорога мадмуазель. І я бачу, що не помилився, звернувшись до вас. Отже, йдеться тільки про те, щоб переконати вашого друга, що, працюючи з нами, він буде працювати для Франції і всього світу. Але такій людині, як Жан Рульо, треба для праці розмаху, великих засобів. І я вам скажу, дорога панно, що такі засоби він мав би, коли б вступив у співробітництво з паном Стовером. Пан Стовер, — скажу вам це цілком щиро, — має велику пошану й довір'я до Жана Рульо. Це його просто благородна примха, коли хочете, мати Жана Рульо за свого співробітника в цій великій справі.

Люсьєн Тандр ще дужче стисла руки, але вже не посміхалась наївно-одверто, а тільки дивилась допитливим поглядом просто в очі маркізові. Розуміється, тут було щось, чого маркіз не сказав. Але що саме?

— Я, знаєте, скажу теж одверто, маркізе. Я, розуміється, всією душею готова допомогти Рульо бути корисним для миру. Але я нічого в

цих питаннях не розумію. А потім... Рульо, коли б я йому сказала про це, про пана Стовера, він... О, я навіть уявити боюся! Він же... О, ні!

— Багато залежить од того, як сказати. Форма іноді має надзвичайну вагу.

— Вибачте, маркізе, але я зараз нічого вам сказати не можу. Дайте мені кілька день, щоб подумати.

— Охоче, охоче, дорога мадмуазель! От тільки, на жаль, обставини так складаються, що вже в даний момент треба дещо зробити.

— Не знаю, маркізе. Я буду думати. Я, в кожному разі, повідомлю вас...

— Дякую, дорога панно, дякую. Ну, а тепер не буду вас довше затримувати. Отже, чекатиму вашого телефону. Сподіваюся, що це не останнє наше побачення і що інші не так... по-діловому будуть кінчатися?

Він ніжно й обережно поцілував їй руку й вийшов, ще раз зиркнувши на серйозне, похмуре і вже не наївне лице.

Розділ VIII

Жак і Матільда таки рішились: прийняли Жанову пропозицію. І коли Жак потелефонував Жанові і було тут же телефоном намічено дальшу тактику, Тіль обняла Жака, поцілувала й урочисто заявила:

— Ну, Жак, тепер я тобі скажу, що я давно вже це передбачала, власне, ми давно до цього були готові. Не до пропозиції Жана, розуміється, а до цього... звільнення. Ти знаєш, у мене тепер таке почування, яке було, коли я здала матуру: ну, нарешті, кінець, нарешті я вільна, нарешті я можу бути сама собою, як каже Жан. Тепер я можу думати, як хочу; говорити так, як думаю; робити так, як говорю. Яке

щастя: не боятись, що тебе на чомусь піймають, що ти щось порушила, що ти не прислухалась до голосу начальства. І потім, Жаке, ми все ж таки французи, ми все ж таки нація, яка дала світові ідеї свободи, незалежности. І нами командують, нас учать, нас карають. І хто? Шввaрвари, півдикуни! І то тільки через те, що вони мають грубу фізичну силу.

— Ну, ну, Тіль, ти вже впадаєш у шовінізм, у реакційність...

Тіль труснула головою.

— Я впадаю в правду і більше нічого! Подумати ж собі: я ніколи не сміла дивитися прямо в очі сусідам, знайомим, родичам, коли говорилося про Францію. Бо я комуністка, а всі комуністи — це тільки дурії, комедіянти, вони тільки, мовляв, оперують словами "Франція", "патріотизм", "любов до своєї нації", а в дійсності всі ці слова є обдур, камуфляж, засіб для впливання на маси і захоплення над ними влади. Так, так, я знаю: комунізм не має батьківщини. "Соціялізм, совєти скрізь, революція на всьому світі" і таке інше. Я знаю, правовірний комуніст не повинен надавати серйозної ваги таким дурницям, як, наприклад, любов до Франції. Ну, а я надавала, надаю і хочу надавати й далі. Хочу бути собою і більше нічого! Люблю Францію, люблю для неї, люблю щиро, а не як камуфляж на користь совєтської влади, великого Господа-Бога Сталіна. Годі! І коли ти будеш говорити з членами Центрального Комітету, то прошу переказати їм ці слова мої. Будь ласка. Я тепер незалежна!

Жак посміхнувся.

— Почекай, ти ж іще не вийшла з партії. А коли це буде, ми не знаємо.

— Яв душі своїй, та й ти, мій Ко, давно вже вийшли. З нас досить усього того, що ми знаємо, про що ми так багато говорили і чим стільки мучились. Годі!

А в цей час Жан, за наміченою тактикою, зараз же після телефону Жака, почав ловити телефоном вибраних членів Центрального Комітету і прохати їх зійтися в нього через чотири-п'ять днів для обговорення дуже важливої справи. Деякі не могли прийти, тоді Жан ловив інших, не менш впливових, і їм пропонував. І коли нарешті через дві години тяжкої телефонної праці набралося шість товаришів, які дали слово бути через п'ять днів рівно о восьмій годині вечора в його помешканні для цілком приватного, дружнього зібрання, він з полегшенням зітхнув і тут же почав готуватись до нього. Тим часом він ще декілька разів бачився з Ленуарами і з ними переглядав наново свої тези й аргументи.

І коли через п'ять днів рівно не о восьмій, а о дев'ятій усі нарешті сиділи круг столу в їдальні Жана і перед кожним стояла чашка з кавою, келишок з лікером, попільничка і перед деякими бльокноти, і було вже вибрано на голову зібрання Кльода Берже, старого інтимного товариша Жана, Жан Рульо взяв слово. Обвівши зі свого місця поглядом повернені до нього знайомі милі обличчя, він з глибоким хвилюванням всередині, але зовні повільно, поважно, як з трибуни Асамблеї, почав викладати те, що викладав так легко і просто Жакові та Тіль.

Його слухали уважно, але мірою того, як Жан розгортав свою промову, на обличчях почало проступати виразне дивування, непорозуміння, а в деяких нудьга і досада. Товариші перезирались між собою, посміхались, задавали йому питання, з яких видно було, що деяким було просто ніяково. Коли він нарешті закінчив свою доповідь, Кльод Берже, перебираючи в коротких товстих пальцях олівець, і сам ввесь теж товстий і короткий, з випнутими, як у негра, вустами тихо запитав:

— І це все, що ви мали сказати нам, Жан?

— Майже все. Дещо я потім додам. Це є головне.

— Гм! — знизав одним плечем Кльод Берже і пере-зирнувся знову з Дювалей, — у цьому, власне, нічого ні нового, ні екстраважливого немає. І роззброєння, і світова федерація, і навіть оця колектократія ваша — це теми не нові. Єдине нове те, що ви пропонуєте негайно цим питанням зайнятися. Добре. Займемось іще раз. Отже, хто хотів би висловитись?

Хоч-не-хоч почали висловлюватись, коли вже для цього зійшлися тут.

Але що далі точилося висловлювання, то хвилювання Жана почало опадати, як вітрило без вітру, ні, не те це було, що він у хвилюванні ждав. Дійсно, для них нічого не було нового, вони все знали, все чудесно аналізували, вони виявляли себе досвідченими політиками, тонкими дипломатами, добрими партійцями. їх приємно було слухати. От тільки не було у них того, чого ждало його хвилювання: мансарди.

Нарешті він не витримав і попрохав слова.

— Яз великим інтересом слухав ваші завваги, товариші, і визнаю велику рацію в них. Дійсно, моя концепція, як сказав товариш Дюваль, може здивувати не одного старого мого товариша. Здивувати, очевидно, своєю наївністю. Але признаюсь вам, товариші, я недавно зрозумів, що часом у хлопчачій наївності криється більше реалізму, ніж у сильно дорослих реальних політиків. І мені дуже сумно, що я не зустрів у вас трошки тієї наївности. Я пам'ятаю, як у юнацтві, років тридцять п'ять тому, мене дорослі люди за соціялізм називали наївником, хлопчиком, а соціялізм — річчю утопійною, не придатною до реалізації.

— Що ж, років через тридцять п'ять і колектократія діждеться іншої оцінки, —меланхолійно сказав у стіл П'єр Савон.

Всі засміялись, не виключаючи Жана.

— Але все ж таки, товариші, невже вас хоч на мент не спокусила думка, що таким наївним способом, може, дійсно пощастило б досягти

того, чого не можуть досягти серйозні політики? Ну уявіть собі, що комуністи згодилися б на роззброєння.

Кльод Берже потиснув плечима, а Дюваль кинув:

— Без своєї кривавої революції?! Але ж ви самі тільки що сказали, що вони не зійдуть із сцени історії покірно, тихо.

— І повторюю те саме: не зійдуть. їм треба дати можливість зійти. Будьмо ж справедливі, товариші: не сама ж революція в собі їм важлива. Це тільки засіб, а метою є знищення капіталізму і встановлення соціялізму. Але ця сама мета є і у нас, соціялістів. Різниця, виходить, тільки в засобах? Так давайте погодимо наші засоби. Вони за революцію? Добре. А ми хіба проти революції? Ні. Отже, в чому розходження? Очевидно, в тому, що вони за революцію негайну, а ми за повільну. Вони за революцію збройну, криваву. А ми проти такої революції, бо вона викличе ще дужчу кри-вавість, смертоносність, руїнність. Добре. А чи не можна погодити ці способи? На мою думку, товариші, можна. Для цього обидві сторони повинні дещо змінити в своїх концепціях. Наприклад, ми, соціялісти, повинні трошки прискорити свої дії, спрямувати їх безпосередніше на соціялізм. Наш, так званий еволюційний, демократичний соціялізм для величезних мас народів занадто повільний, занадто далекий, відсунений у невідому майбутність. Ті зміни, про які тут, наприклад, говорилося як про ознаки революції, масам непомітні. їм помітні їхні сучасні злидні, скрута, залежність, визиск, поневолення. Вони мають щодня над собою своїх хазяйнів, директорів, майстрів. Вони бачать, як, не боячись того майбутнього соціялізму, всякі ледарі, нероби, паразити панують, командують, розкошують. З якої речі, за що?! — питають вони. Що ми, соціялісти, на це відповідаємо? Підождіть, голубчики, ми робимо все, що можемо, в даних обставинах. Настане час, коли капіталізм виробить у собі такі сили, які колись його знищать, а з ним і всіх паразитів. Може, з наукового погляде, це для когось і правильно. Але для мас, які наукою не мають змоги займатися, це не переконально. Вони охотніше слухають комуністів, які їм обіцяють негайне радикальне знищення всіх цих болячок. Комуністи кажуть їм, що

в Союзі Совєт-ських Соціялістичних Республік уже нема ні нерівно-сти, ні визиску, ні паразитизму, ні поневолення, ні злиднів.

— Цілковитий рай, одно слово, — вставив хтось, але Жан не зупинявся:

— І тому, наприклад, французькі маси в більшості своїй, не ховаймо того, обоговлюють Совєтів, Сталіна, СССР і готові за них битися проти своєї Франції. Дикий абсурд? А так воно й справді, товариші. І це не тому, що вони прагнуть жорстокости, кривавости. Хто їх любить? Тільки хіба якісь деґенерати, садисти, моральні потвори. Маси, в тому числі комуністичні, складаються з таких самих людей, як і всі. І цим людям так само огидна і ненависть, і жорстокість, і кров. Вони радо відмовилися б від цих засобів революції, коли б їм було запропоновано якийсь інший засіб, який був би і без крови і давав би помітність нищення соціяльної несправедливости. Який же міг би бути цей засіб? — Жан Рульо зробив павзу, поклавши обидві руки на стіл. — Такий засіб, на мою думку, товариші, є в колектократії. Але колектократія — це не захоплювання силою, як дехто тут казав, фабрик і заводів. Ні, колектократія, ще раз кажу, це мирний, законний перехід отих самих фабрик і заводів у власність робітників. І я підкреслюю, товариші: не держави, а самих робітників, колективу робітників. Не націоналізація і необхідно зв'язана з нею бюрократизація підприємств, а соціялізація і колектократизація їх. Націоналізація — це той самий капіталізм, той самий визиск, це та сама відсуненість у майбутнє соціялізму.

— А в СССР? — спитав Берже. — Там націоналізація стала соціялізмом? Там маси нею задоволені?

— У СССР маси не мають права бути незадоволени-ми. Але тепер мова йде не про СССР, а про нас і про долю всього світу. Коли ми вирішимо питання у нас і в усьому світі так, що наші маси будуть задоволені, то тим самим це вирішення буде і для трудящих СССР. А нашим масам треба дати хоч і повільність, але негайність і помітність нищення соціяльного зла. їм треба негайно усувати хазяїна. їм треба

негайно і помітно ставати хазяїнами своєї праці, іншими словами: їм потрібна негайність і помітність творення того, що їм обіцяно в майбутньому, тобто творення соціялізму.

— І на чому спекулюють комуністи? — вставив Дю-валь і черкнув щось у своєму бльокноті.

— Так, товаришу, тільки вони спекулюють, роблять пропаґанду, а ми повинні реалізувати ту про-паґанду. І не їхнім способом, а своїм. І не тільки ми, а й вони самі. Та більше: це є завданням усього нашого сучасного суспільства, якщо воно хоче існувати далі. Це єдиний реальний, практичний засіб саморятуван-ня його. І це повинні зрозуміти не тільки ми, соціяліс-ти та комуністи, а всі течії сучасного суспільства, навіть найзапекліші капіталісти. Так, так, товариші, не посміхайтесь. Всі, хто може чесно, об'єктивно думати, всі повинні серйозно подумати над питанням колек-тократії як єдиного способу уникнення самогубства людства. Багато капіталістів уже розуміють, що доба капіталізму кінчається. Він одіграв свою історичну ролю й повинен уступитись перед новою фазою суспільного розвитку. Отже, який кінець його вони воліють: світову воєнну катастрофу, в якій вони загинуть разом з усіма, чи мирну, поступову передачу засобів продукції колективові трудящих. Так само й со-ціялісти повинні подумати над цим. Ми весь час, товариші, я мушу сказати це цілком щиро, ховаємо голову в пісок. Та не тільки ми, а всі так звані демократичні політики. Ми не хочемо, свідомо чи підсвідомо, проаналізувати перед нами самими питання: через що саме ми ніяк не можемо договоритись з Москвою? Деякі кажуть: через те, що Москва ніяк не хоче йти ні на яке порозуміння, що вона хоче завоювати світ, щоб запровадити в ньому своє панування або, як думають інші, соціялізм. Це, мовляв, мета і сенс існування комунізму на Землі. Добре. А ми чого хочемо? Ми хочемо, щоб комунізм од цієї мети відмовився, тобто щоб убив сенс і мету свого існування, щоб наклав на себе руку. І для цього ми вигадуємо різні способи: і договори з ним пишемо, і конференції без кінця скликаємо, і федерації-греблі будуємо, і оточувати його з усіх боків хочемо, щоб він задихнувся у себе або повісивсь. От і сьогодні деякі товариші казали, що підняття добробуту в Европі, створення

Европейської федерації спинить большевизм. Що значить цей вираз, товариші, спинить? Що большевизм застигне на своїх позиціях, або що почне потихеньку самоліквідуватися? Невже ви можете серйозно повірити, що він покірно сприйме цю перспективу, що не буде прагнути розірвати всі загати й досягти своєї мети силою? Чи не є це ховання голови в пісок, товариші? Чи не хочете ви просто на якийсь час не дивитися страшній правді в очі? І чи не є це тільки відтягнення війни, а тим самим посилення її? Бо ясно, що чим довше відтягуватиметься катастрофа, то тим дужче озброюватимуться противники, тим страшніше буде вибух війни. Та більше: коли б Москва захотіла спинитися, то вона не змогла б цього зробити. Вона викликала до життя такі сили, які її саму примушують іти далі, до кінця, Москва сама є жертвою своїх нерозсудних маніпуляцій.

— Бідна! — мелянхолічно зітхнув П'єр Савон. — Треба нам, соціялістам, швидше рятувати її.

— Маєте рацію, Савон! — охоче згодився Жан, — але не тільки її, а й нас самих і ввесь світ. І то справді на нас, соціялістів, спадає це велике завдання. Це не патріотизм партійний говорить у мені, а реалістична аналіза світової кон'юнктури, товариші. Як вам відомо, світ є тепер під владою двох сил: совєтського та американського імперіялізмів. Кожний з них вважає ще себе за Юрія Переможця, покликаного до знищення страшного Дракона, совєтський Юрій — американського Дракона, а американський Юрій — Дракона совєтського. Але в той же час обидва Юрії-Дракони бояться, що їхня перемога була б їхньою поразкою. А ще трагічніше, що розуміючи це, обидва не можуть од своєї ролі відмовитись, хочуть вони чи не хочуть виконувати її. І тому ми бачимо, як вони самі відтягають розвиток драми скільки можуть. Але як довго вони зможуть відтягати? І чи не залежать вони самі від сил, непідлеглих уже їм? З другого боку, це відтягання, чи не свідчить воно, що й вони готові сховати голову в пісок і ждати від якоїсь сили рятунку від самих себе? Я маю нахил, товариші, думати, що до деякої міри так воно і є. Але де та сила?

Жан Рульо підняв трошки догори свою пишну бороду і обвів усіх поглядом. Та, не ждучи відповіді, зараз же сам одповів собі з деяким патосом:

— Ця сила, товариші, — інтернаціональний соціялізм і демократизм! Вам здається банальним таке твердження? Ні, товариші, це залежить од характеру тієї ролі, в якій демократичний соціялізм мав би виступити. Коли він буде й далі в цьому конфлікті таким самим слинтяєм і опортуністом, вибачте мені, яким він себе досить часто виявляв дотепер, то, розуміється, мої слова будуть простою банальністю. Але коли він зрозуміє свою історичну і світову ролю, коли виявить своє розуміння у твердій дієвій волі, тоді він стане дійсно тою великою третьою силою, яка вирішить долю нашої планети.

Обличчя стали трохи уважнішими, а деякі навіть зацікавленими. Жан Рульо помітив це і, посміхнувшись у середині себе, ще з більшою силою продовжував:

— Але, товариші, не досить розуміння і волі, треба, щоб Третя Сила виявила і мудрість, щоб знайшла спосіб задовольнити обох Драконів-Юріїв, треба, щоб кожний з них відчував, що він рятує світ. Розуміється, вони спочатку будуть опинатися, але їх треба буде гарненько підпихнути. А підпихнути їх може і повинна Третя Сила. Коли вона твердо, рішуче скаже обом Драконо-Юріям, що вона вимагає від них всесвітнього роззброєння, а в компенсацію їм пропонує, з одного боку, знищення опудала кривавої революції, а з другого — опудала приватного капіталізму, то вони муситимуть обидва згодитись. По-перше, через те, що через їхню згоду станеться мир на землі, по-друге, що вони навіки залишать по собі в людстві славу Юріїв Переможців, а по-третє, що вони просто не зможуть одмовитись. Американський Юрій не зможе через те, що він усе ж таки залежить од своєї громадської опінії, бо в Америці все ж таки є якесь право і змога у народних мас натискувати на своїх правителів. А маси війни ніколи не хочуть і, коли їм за відмову від неї обіцяти ко-лектократію, звільнення від хазяїна, право на продукт своєї праці, то не треба і бути великим політиком, щоб передбачити, як

американське робітництво натисне на свого президента та конґрес, як примусить їх прийняти такі умови миру.

А совєтський Дракон-Юрій так само муситиме згодитись. Бо ви ж розумієте, що коли він одмовиться, то цим покаже перед усім світом обличчя не Юрія, а просто Дракона. Він розумітиме, що ввесь світ стане на бік його противника, що навіть його п'яті колони по різних країнах захвилюються і захитаються: як одкинути такі умови миру?! Ради чого ж, значить? Не ради соціялізму, а ради свого панування над усім світом?! Отже, комунізм — це Дракон, який ради цієї влади засуджує ввесь світ на страшні страждання і масову смерть?! І ясно, що Москва теж кінець кінцем волітиме виступити в ролі Юрія Переможця, якого будуть носити на руках, аніж у ролі Дракона, кого світ зненавидить на тисячоліття. Але, повторюю, товариші, Третя Сила повинна виявити справжню силу і рішучість. І то негайно, не чекаючи, коли Дракони озброяться так, що самі атомові чи якісь інші бомби почнуть вибухати. Третя Сила повинна виступити з цією пропозицією перед усім світом. Чиї саме представники в Об'єднаних Націях подадуть її, це не важливе. Аби якомога швидше. Може, буде знайдено, що корисніше було б, коли б якийсь із Драконо-Юріїв узяв на себе цю ролю? Чудесно, хай виступає. Хай, наприклад, совєт-ський Юрій запропонує світові ці умови миру... Який ефект, який фурор, яке страшенне полегшення він дав би всьому світові! Я знаю комуністів, які ставляться до цієї ідеї з великою прихильністю. Невже соціялісти поставляться до неї байдуже, товариші? Невже наш Центральний Комітет одмовився б вступити в переговори з Центральним Комітетом комуністів з приводу неї?

І Жан Рульо, з гарячими плямами хвилювання на лиці, повів очима по обличчях товаришів. Але на них таких плям не було. Правда, така постава питання деяких зворушила. Знову знялися запитання, заперечення, з яких Жан міг бачити, що абсолютного бай-дужжя і відкидання у зібрання в^кє не було. Але й до прийняття було теж далеченько. Одні задавали питання: як довго може тягтися переходовий період від капіталізму до колектократії. Другі цікавились, особливо тим,

як сприйняли б Дракони цю ідею. Одні відповідали другим, не ставлячи вже Жанові запитання. Нарешті Жан теж узяв слово:

— Товариші, я цілком розумію ваше недовір'я, ваш скепсис, ваші сумніви. Розуміється, питання досить складне і трудне. Але, на мою думку, головне полягає в тому, чи приймуть противники цю концепцію як базу до мирових переговорів, чи ні. Коли приймуть, і приймуть щиро, чесно, то^всі конкретні питання можна буде розв'язати досить легко. Коли ж ні, ну що ж... значить війна. В кожному разі порушення такого питання в Об'єднаних Націях було б корисне тим, що викрило б перед усім світом дійсні обличчя Драконо-Юріїв. Людство знало б, хто з них чого бажає йому і, розуміється, відповідно до того реаґувало б. А щодо нас, товариші, то ми з чистим сумлінням могли б дивитися в дзеркало: наше обличчя було б чисте, ми б діяли як соціялісти, ми б робили те, що ми проповідували, ми не були б опортуністами, як нам це закидають, ми мали б свою лінію, яку в нас не помічають наші неприхильники, ми широко розгорнули б перед світом можливість творення соціялізму негайно й без крови. Ради цього самого варто взяти на себе ініціятиву. І я вас запитую, товариші: як, на вашу думку, міг би наш Центральний Комітет офіційно поставити у себе на обміркування питання колектократії?

Охочих одповідати на таке конкретне запитання не виявилось. Тоді Кльод Берже взяв слово і, не дивлячись на Жана Рульо, почав:

— Моя думка така, що нема сенсу виносити це питання на обговорення Центрального Комітету. Це стане широковідомим і може викликати інтернаціональні непорозуміння. Та коли б ми й прийняли постанову вступити в переговори з комуністами, то ми нічого тим не досягли б.

— Чому?!

— Тому, що наші комуністи нічого не значать без хазяїна, а їхній хазяїн Москва не прийняв би цієї концепції і дав би їм наказ всіма способами дискредитувати її. І наші комуністи зараз же повели б проти нас скажену агітацію й цією самою вашою милою колек-тократією доказували б масам, що ми нею рятуємо капіталізм, обдурюємо пролетаріят, затягаємо революцію, що ми — аґенти, потайні собаки буржуазії, американська партія Волл-Стріту і таке інше. Ми, Рульо, глибоко цінимо ваші... почуття, чи що, ваші шукання розв'язки страшного конфлікту, ми самі поділяємо більшість ваших тез, але ми не віримо комуністам. Що ви хочете? Ми занадто багато, як і вам самим відомо, мали болючого досвіду з ними, щоб не бути обережними. До цього часу, як нам відомо, ви були таким самим обережним, як і ми. І що з вами сталося, що так раптово змінило вас, мені особисто не зрозуміло. Але річ не в цьому. А в тому, що ви тепер чогось не берете на увагу того, що самі так талановито, так вірно в своїх прекрасних виступах проти комуністів і Москви виясняли. Я вам нагадую, Рульо, наші колишні дружні розмови. Ви так само, як і я, прийшли до глибокого переконання, що з комуністами ніколи ні до якого порозуміння прийти не можна. З рядовими комуністами — можна. Але ж рядові комуністи у них є нулями, які самі по собі не мають сили. Тільки, маючи перед собою одиницю, як в арифметиці, нулі робляться тою силою. Ті одиниці — їхні вожді. А вожді силою законів психології, силою звички, силою логіки речей не можуть одмовитись од своєї ролі вождів. Ви уявляєте собі, щоб Сталін, Молотов та їхні унтерофіцери Торе-зи, Тольятті, Дімітрови і тутті-кванті згодились ради вашої колектократії, яка є органічним ворогом їхньої автократії, на справжню політичну демократію, на свободу слова у себе, на вільні вибори і таке інше, щоб вони згодились одмовитись од своєї ролі вождів, од влади, овацій, лестощів, панування, розкошування? Ви припускаєте, що вони залишать свою, як вони кажуть, "історичну планетарну місію" бути визволителями від світового Дракона, Дракона капіталізму? Ради чого? Інтереси народів світу? Страждання мас? Руїни? Кров? О, Рульо, вони за тридцять років свого панування і вождівства звикли до таких способів творення щастя в себе, що вони не бачитимуть нічого страшного в прикладанні їх на всій планеті. Коли вони досі не вживають війни, то тільки через те, що вони ще не досить готові до неї. І тцму вони

ще провадять всі оці комедії переговорів, договорів, конференцій, Комітетів Безпеки, Об'єднаних Націй. Через це, коли їм буде вигідно дурити світ далі, вони, може, згодяться і на вашу колектократію. Будь ласка. Наші, французькі комуністи, за наказом Москви, може, підуть на порозуміння з нами, може, будуть навіть давати якісь докази своєї щирости. Але це все буде та сама комедія, камуфляж, обдур, потрібний їм для своїх стратегічних плянів, серед яких, може, не останню ролю грав би плян посварення нас з нашими союзниками, а надто американськими. Ні, Рульо, наш Центральний Комітет не повинен навіть здіймати це питання в себе. Жан Рульо не міг більше витримати.

— Але це ж неможлива річ; навіть не спробувати вияснити з ними можливості порозуміння!

— Ми пробували, це призводило тільки до нового обдуру.

— Але ж ми можемо вимагати від них реальних доказів щирости! Та це ж у їхніх власних інтересах! Та Росія ж перша буде розгромлена атомовими бомбами!

— О, вони, вожді, мають підземні міста і чудесні помешкання в них. Вони атомових бомб не бояться. Ні, Рульо, справді ви загубили чуття реальности. Нам абсолютно не байдуже, які могли б бути наслідки вашої пропозиції колектократії нашим союзникам, або ще більше нашого порозуміння з комуністами. Америка так налякалася б цього, що зразу позбавила б нас усякої допомоги, відсахнулася б від нас. І ми через кілька тижнів були б у лапах советського Дракона. А вас першого було б запроваджено туди, куди запровадив він Масарика, Бенеша і всіх, хто його не добре розумів. А всю Францію він розіп'яв би так, як він розпинає тепер усіх своїх сателітів.

Тут Берже глянув на годинник.

— Ну, товариші, я гадаю, що ми вже досить об-знайомились з тими питаннями, які поставив нам товариш Рульо, і склали про них собі думку. І можемо закрити наше приватне, я підкреслюю, товариші, наше цілком приватне зібрання, — вже досить пізно. Як ви гадаєте?

І він обвів очима всіх. Всі, очевидно, були згодні, бо мовчали. Берже підвівся, а за ним, як за командою, підвелись і останні товариші й почали прощатись з Жаном. Дехто потиснув дужче, ніж звичайно, йому руку, дехто пожартував, дехто запитав про щось стороннє, але всі, видно, були стомлені й нікому не хотілось заглиблюватись у причини такого чудного виступу товариша, який досі не виявляв себе так... несподівано. Деяким було, видно, навіть трошки ніяково за нього і хотілось не показати йому цього.

А коли всі вже пішли, Жан перейшов до себе в кабінет, лишивши в їдальні дим тютюну, недокурки в попільничках, шматки паперу, в безладі стільці. Закуривши й заклавши руки за спину, він помалу почав ходити з кутка в куток. Йому було і соромно, і порожньо, і самотньо. І як грач у карти, що програв велику суму, хвалившись сам собі перед тим, що виграє, він старався збагнути, через що саме він програв. Правда, він не рахував на великий виграш, але десь там, у глибині себе, він усе ж таки гадав, що його ідея, ну, як не захопить товаришів, то хоч викличе у них серйозне зацікавлення, якусь активну прихильність. Правда, деякі немовби один мент виявили щось таке, але чи злякались, чи остигли так швидко, що не підтримали його.

Чому так? Перетомились, справді, від усіх цих переговорів, обдурів, невдач? Чи тінь американського Дракона стояла над ними і в'язала їхню волю? Чи просто не зачепила їх сама ідея, як не зачіпає постріл із рушниці серед вибухів гармат? Або ж, може, павутиння власних маленьких інтересів так обсотувало їхні мансарди, що туди вже не досягають ніякі постріли? У Берже, здається, розгулявся ревматизм, а він у такому стані ні на які постріли реагувати не може. У Бастьяна родинна драма. А Дюваль чого так чіплявся? Невже й досі мститься за поразку на конґресі? І нев^ке комплекс отаких маленьких причин міг звести в них

нанівець таку велику річ? Адже ж у Жака і Тіль виразно було захоплення нею. В чому ж тут річ?!

Жан зупинявся, думав і знову ходив. Розуміється, про все засідання зараз же буде відомо і Вашинґтонові, і Москві, і Стоверові. Майже всі робили нотатки в своїх бльокнотах. Хто з них аґенти цих Драконів? Але чи то ж аґенти занотовували? Та й чи важливе це? Хай собі доносять, виконують свою службу. У всякого своя місія в житті і своя платня за неї. Але коли вони думають, що на цьому й закінчилась його мансардна наївність, то вони трошки помиляються. О, вони помиляються!

І Жан Рульо з силою притовкмачив у попільничці недокурка.

Розділ IX

Розуміється, Петро й Кіндрат пішли до дансинґу, як було умовлено з золотявою. Тепер, коли справа була поставлена на такі рейки, вагатися було б нелогічно, і, коли хочете, то й злочинно. Тепер, навпаки, треба було прагнути якнайбільше цих дансингів, фокстротів (та й не буржуйка ж якась, чортяка, нарешті, забирай!), бо хто зна, що з тих фокстротів може вийти. Може, від цих фокстротів он які події залежать.

— Тільки не насідай одразу. Чуєш, Петре? Я тобі кажу, не насідай. Танцюй собі й таке інше. А потім видно буде.

— Та добре, добре.

І Петро, дійсно, не насідав. Танцював собі й таке інше, а про потім навіть і не думав. Та й як його було думати, коли ні хвилини вільної від золотявої не було.

А від дансингів перейшли до музеїв. Мабель дуже здивувалася, що Петро ні разу навіть у Люврі не був. І здивувалась, і обурилась, і твердо

постановила негайно, завтра ж, повести його туди. І туди, і скрізь по інших музеях, галереях, виставах, концертах.

Звичайно, по музеях великої потреби в Мері чи в Кіндрата не було, і тому Петро та золотява ходили туди тільки вдвох. Вона брала його руку вище ліктя, притулялася до неї й таким способом їй зручніше було його водити від залі до залі, від картини до картини. Петро старався робити маленькі кроки, в такт з її ходою ніс її руку, як кошик з тендітним скарбом, і вживав величезного напруження, щоб чути, що вона казала словами.

І коли він приходив додому, коли Кіндрат байду-женько зустрічав його і пильненько непомітно зиркав на нього, то йому видно було, що Петро вірно дотримував свого слова і не насідав.

Але все ж таки що далі, то вигляд самого Панька знов почав викликати якийсь неспокій. Спочатку Кіндрат думав, що там щось не йшло як слід. Та ні, там усе, здається, було добре. Це видко було хоча б з того блиску в очах, який щоразу Петро приносив з собою після побачень.

Ні, неспокійний вигляд наставав пізніше, наче похмілля після того блиску. Петро гаснув, понурювався і починав ходити по хаті, схрестивши руки на грудях. Ще якби не схрещував рук на грудях, можна було б повірити, що нічого серйозного не було. Але що саме було, не хотів сказати.

Та раптом одного вечора, коли вони повернулися з одвідин Стоверового палацу (а цього вечора він горів довжелезним рядом вікон обох поверхів, і вся вулиця була автами загачена, — стоверівська артистична вечірка!), Петро замкнув двері на ключ, прислухався до сусіднього номера і спокійно, навіть веселенько, але тихим голосом сказав:

— Ну, давай, голубе, побалакаємо. Маю плян, як до Стьопи підібратися.

Кіндрат саме пачку синіх цигарок розколупував та так і застиг з нею.

Він пильно обвів очима всю постать Петра. Ні, той дивився як звичайно, просто, відверто, без сміху. Сказати б, навіть зовсім спокійно, тільки спокій той був якийсь немов би задуманий.

— Отака штука? Ану, кажи.

— Ходім туди далі від дверей. Лягай на ліжко.

І Петро перший ліг горілиць і заклав руки за голову, неначе десь у гаю під деревом. Кіндрат закурив, ліг на своєму ліжку набік лицем до Петра і сперся на лікоть.

— Ну, викладай.

Але Петро лежав непорушно і дивився в стелю не-кліпаючими очима, немов забувши і за плян, і за Кіндрата.

— Ну, Паньку?

Петро глибоко зітхнув і, не обертаючи голови до Кіндрата, рівним, тихим, вивченим голосом почав:

— Плян мій ось який. Треба ввійти в довір'я просто до самого Стьопи. Минаючи всяке там оточення. Оточення це пусте. В самий корінь треба зразу добиратися.

І замовк. Кіндрат, не зводячи очей з профілю Петра, сильно затягся і пустив дим угору, випнувши наперед нижню губу. (Петро лаявся, коли на нього йшов дим.)

— Ну, далі?

— Ти згоджуєшся з таким підходом?

— Та чому ні? Тільки як же ти до того кореня зразу доберешся? Навіть оточення минаючи?

Петро знову не одразу відповів. Якось чудно викладав він свій плян. Чи то вагався, чи сам ще не продумав як слід? Ніякого ні задоволення, ні енерґії, аж не подібне до Панька.

— Добратись можна, — тим самим рівним і немовби байдужим голосом до стелі знову почав Петро. — Треба, кажу, викликати довір'я в самого Стьопи. Але цілковите, безсумнівне, абсолютне.

Кіндрат терпляче чекав, чогось починаючи непокоїтись. (А чого, й сам не розумів.)

— Ти згоджуєшся з цим? Знову це питання!

— Ну, згоджуюсь. Чим же й як ти можеш викликати?

— Чим? Ну, скажемо, врятувати життя Стьопі. Викличе такий акт довір'я чи не викличе?

— Та повернись ти, к чорту, до мене! — раптом вибухнув Кіндрат. — Що ти до стелі балакаєш! Я не можу так балакати.

Петро помалу обвернув до нього голову. Потім раптом сильно зірвав руки з-за голови, крутнувся всім тілом до Кіндрата, сперся на лікоть і рішучим, зовсім іншим тоном спитав:

— Ну, кажи: викличе такий акт повне довір'я чи ні?

— Та що ти причепився з питаннями? Це гола теорія. Та викладай плян. Ну, викличе. Та що з того? Як же ти врятуєш життя?

— А ти не хвицайся по-дурному. Без теорії ніякого розумного пляну не може бути. Теорія така: є у Стове-ра небезпека, загроза його життю? Є. Інакше він не тримав би всюди особистої охорони. Добре. Ми нічого конкретного не знаємо, хто, де, як? Ні, не знаємо. Але чи це так потрібно для нашої мети? Анітрішки. Ми самі створюємо змову на Стьопу й самі йому розкриваємо.

— Хе! — посміхнувся Кіндрат. — Ловко. Ну, дія-лектуй далі.

Петро трохи помовчав, дивлячись кудись у куток тим самим чудним, байдужим поглядом, потім похмурився й знову рішучим, твердим голосом заговорив далі:

— Добре, тепер питанню в тому, як зробити цю змову правдоподібною і в той же час для нас цілком безпечною?

— Отож то!

— А головне, щоб Стьопа ні на крихту не сумнівався. Я думав так: одному з нас напасти на нього, а другому врятувати його... Так не годиться. В нього є своя охорона та ще поліція, перехожі. Нас схоплять обох, і кінець. Добре, тоді, скажемо, нападу не робити. Тільки, скажемо, довідуємося, що група якихсь людей мають зробити напад на Стьопу. Змовляються, вмовляються, як, де, коли. А один із нас, скажемо, випадково, чує всю розмову. А він, мовляв, страшенний прихильник

Стьопи і за його пропаганду роззброєння готов за нього на все, просто на смерть іти. А такі ідіоти є, так що це цілком правдоподібне. І от після цілого роду перипетій із фільму цей ідіот, значить, підслухує таку змову й спішить попередити Стьопу. Але змовщи-ки, помітивши його в кінці розмови... (Ну, він, припустімо, сидітиме десь у ресторані, поруч з ними, за перегородкою, за другим столиком. Є такі ресторани з маленькими ніби ложами, я недавно з американкою був у такому ресторані, в парку.) Ну, значить, помітивши, що він усе чув, вони лаються; пропала, мовляв, уся справа... Донесе, викриє, а їм, мовляв, за це якісь там великі гроші мали бути. Що робити? А він уже виходить із ресторану. Ну, вони за ним. Підходять до нього, пропонують великі гроші, щоб мовчав. Він, розуміється, не згоджується, тікає від них. Але вони назирці за ним, за ним. Рішають його вбити. А він звідти їде просто до Стьопи, щоб негайно попередити його. Іде й не знає, що один із змовщиків на мотоциклеті весь час їде за ним. Перед будинком Стьопи, так метрів за двісті, він, цей, значить, ідіот, одпускає авто й пішки йде до палацу. Змовщик бачить, скажемо, куди він прямує, й женеться за ним. Коли той підходить до воріт палацу, він наганя його, зістрибує з мотоциклета, підходить і, загрожуючи револьвером, вимагає, щоб той ідіот не смів іти до Стьопи. Ідіот, розуміється, відмовляється. Тоді змовщик стріляє в нього, стрибає на свій мотоциклет і тікає. Ідіот падає. На вулиці нікого. Але він зараз же підповзає...

Кіндрат, що слухав досі з цікавістю, раптом аж сів на ліжку.

— Чекай. Як "стріляє"? По-справжньому?

— Не перебивай. Слухай. Ідіот зараз же підповзає до дзвінка і дзвонить. На постріл і дзвінок вибігають слуги, охорона. Ідіот вимагає, щоб його зараз же, негайно допустили до Сьопи. Його несуть у палац, посилають, розуміється, по лікаря, прибігає Стьопа...

— Та, значить, він по-серйозному ранений?!

— Ну, розуміється, по-серйозному. А ти ж як думав? Що Стьопа повірить у всю цю історію без доказу? Вигадать фільм кожний може, а от рискувати своїм життям — оце доказ, який покриває всі хиби вигадки. І, розуміється, тоді вже повне довір'я. А там уже можна провадити далі наше завдання. Розумієш тепер?

Кіндрат ошелешено і злякано дивився на Петра. Дійсно збожеволів?!

— Розумієш?

— Хто ж то буде за ідіота, а хто стрілятиме?

— Я буду за ідіота, а ти стрілятимеш. Кіндрат посміхнувся і ліг горілиць.

— Що ти — ідіот, навіть без змови, то це так. Але що я стрілятиму, то це ти, братіку, глибоко помиляєшся.

— Чого ж я помиляюся?

Кіндрат рвучко обернувся набік і мовчки став вдивлятися в Петра. Петро чудно-спокійно дивився на нього й чекав. Нарешті Кіндрат знизав плечима й знову ліг.

— Це називається: плян! Діялектику запустив.

— А чим же це не плян?

— Тим, що він дійсно ідіотський.

— А чим же ідіотський? Кіндрат знову рвучко сів.

— Та ти що? Чого дурня строїш? "Чим ідіотський"! Тим, що ідіотський. Та й усе. "Ти, каже, стрілятимеш, а я ранений буду повзти"... Хе! Плянчик! Нічого собі.

Петро все так само спокійно сидів і посміхався блідим усміхом.

— А що ж тут такого?

— І це в тебе називається, щоб найменше для нас небезпеки було?

— Для нас — плювать. Для справи.

— А справу хто робить? Не ми?

— Ми. Але ця небезпека (для нас) для справи не є небезпечна. А навпаки. Вона якраз і є запорука успіху справи.

Кіндрат узявся в боки й іронічно примружив очі.

— Та-ак? А як я тебе вб'ю, а як мене заарештують, то це буде запорука успіху?

Петро зручніше вмостив лікоть на ліжку.

— Чого ж ти мене вб'єш? Ти мене тільки раниш. У ліву руку. (Права мені потрібна буде, краще в ліву). А тебе не арештують, бо ти моментально скочиш на мотоциклет і втечеш. Увечері — ти ж знаєш — на тій вулиці майже нікого не буває. От і все.

— Усе? Зовсім пустячок? Хе! Ну, так я такими пустячками не маю охоти займатися.

І Кіндрат знову рішуче ліг горілиць на ліжко й руки заклав за голову.

Але Петро вмить увесь скинувся, сів і аж перехилився до Кіндрата.

— Та ти що? Га? Що я тебе в дансинг умовляю йти, чи що? "Не маю охоти". А я страшну охоту маю бути простреленим?

Кіндрат і собі схопився й сів.

— А який же тебе чорт примушує? Я, чи що?

— Справа, дурню!

— Неправда, — твоя фантазія, розумнику! Справа не може вимагати, щоб ми робили таке божевілля.

— Та чим божевілля?! Чим?!

— Усім.

Обидва почервоніли, обом очі загострилися, але голоси були притишені, шипучі.

— Та чим, ти кажи, аналізуй, доводь. Чим? Кіндрат знизав плечима й хмикнув.

— Аналізуй. Та яке тут аналізування потрібне, коли тобі пропонується твоєю власною рукою стріляти в свого товариша. І, може, навіть убити. Та ти уявляєш собі, що ти задумав, чи ні? Реально уявляєш?

— Уявляю.

— Ну, а я, як собі хоч, не уявляю.

І раптом схопивши себе за голову обома руками, Кіндрат скочив на ноги.

— І щоб ото я, я та вбив мого найкращого товариша, друга, ріднішого за брата рідного? Та ти що, в'являєш, що б зо мною було б тоді?

— Та чого вбив, чортяко ти?!

— Ти гадаєш, що я хоч годину після того зміг би жити на світі? Та тут же себе другою кулею кончив би, та й годі.

— Ну й дурень був би.

— Дурень?

І Кіндрат так глянув в очі Петрові, що той одвів їх убік. А Кіндрат шарпнувся і почав метатися по хаті. Тонкий, стрункий, він безладно гасав із кутка в куток, неначе чорний в'юн, що в жаху шукав виходу з акваріуму. І то знизував плечима, то хмикав, то закладав руки в кишені, то виймав їх.

А Петро сидів схилившись, і великими, товстими пальцями то скручував у дудочку шматочок папірця, то розкручував.

Раптом Кіндрат зупинився біля Петра і благальним, вимученим голосом сказав:

— Не можу я цього, Паню! Не можу. Що хоч, тільки не це. Хочеш, зараз прострілю собі руку, ногу, голову, що хоч. Тільки не тебе. Хочеш, ти мене стріляй, коли можеш. Я згоджуюсь. А я тебе ні.

Петро поклав скручену дудочку на нічний столик і, не дивлячись на Кіндрата, понуро бовкнув:

— Річ тут не в тому, можу чи не можу. Але тобі не можна на цю ролю. Ти не знаєш англійської мови.

— Ну, а я не можу. Не можу й не зможу. Подумать не можу, не то що... І ніхто мене за це осудити не може. Ні мене, ні тебе, Паню. Та ніхто ж і знать не буде...

Петро встав, потягся всім тілом і з тоскно витягненими догори руками сказав:

— Є такі, що осудять.

— Хто? Хто такі?

— Я!!! — вмить з усієї сили вдарив себе в груди Петро, повернувшись до Кіндрата. — Я себе осужу! Чув? Тобі аби не осудили інші? Ну, а мені хай увесь світ мене виправдає, а я себе засужу.

— Та за що?

— За що? За те, що мав змогу зробити дещо для справи і ради своїх якихсь там почувань та інтересів не зробив. Розумієш?

Кіндрат люто знизав плечима.

— "Інтересів"! Тут про життя йде, а не про інтереси!!!

— Ну, то що, що життя? А на фронті не про життя йшло, як ішли в атаку? Ні? Так чого ж тут така ніжність настала?

— Чого? А того, що там я стріляв у ворога, а тут у товариша. Є різниця чи нема?

Петро нічого не відповів.

— Та якого біса ти цей плян вигадав, коли ми ж постановили з американкою робити справу?

Всі пружини ліжка так і підкинули Петра від цих слів.

— Не смій мені з американкою своєю підлізати! Чуєш ти? "З американкою"! Ти охочий на такі спроби. Американка — це самодурійство, лукавство, сволоч-ність, от що! Знаєш ти це? Це, мовляв, для справи. І по дансингах, і по музеях, і по сальонах, і по кав'ярнях, і в автах, і те і се. І пальто новеньке, і костюм...

— Яке пальто? Та ти ж не схотів купувати нового пальта.

— Все одно. Не схотів, а весь час хочу. Бо як же: перед американкою смішний. "З американкою"! Завести з нею кохання, машиністкою її послати до Стовера для того, мовляв, щоб... Все це брехня самому собі! Все це штуки темняка паршивого!

— Якого темняка?

— Такого, що в темноті отам сидить, що нашіптує, спокутує, бреше, сволоч проклята, та різними "благородними" мотивами дрібненький егоїзмик прикриває. Чортик отой, пам'ятаєш? Отой самий, якого ти так охоче слухаєшся. Та ще й мене підбиваєш.

— Я слухаюсь?!

Кіндрат аж почервонів усім чолом. Смуглявість лиця йому стала темніша, губи вмент зробилися немов пухкіші, очі блискучіші.

— Де? Коли? В чому я слухаюсь? Що не хочу пристати на твій божевільний плян? Так?

— "З американкою"! Х-хе! Знайшли спосіб. А з американкою не вийде, так знайдемо італіянку. А там голляндку. Та так і будемо по дансинґах і кав'ярнях з усіма націями "справу" робити. Що ж — нас ніхто не може ні перевірити, ні проконтролювати. Ні перед ким ми відповідальности не несем. Грошенята є. Чого ж більше? А темняк ще й нашіптує: нас ніхто осудити не може. Танцюй сміливо, ходи на побачення, потискуй ручки. І неодмінно новеньке пальто справ. Це для великої справи соціялізму, для щастя всього людства. Хе! Революціонери світ перевертати взялися. А коли доходить, щоб дряпнути собі руку для соціялізму, так це — божевілля.

— Не собі, а товаришеві! — хмурно бовкнув Кіндрат.

— Та хоч би батьковГрідному!!! — люто вибухнув Петро. — Хто тобі більший: я чи соціялізм? Що тут дурня вдавати! Став питання прямо: може мій "божевільний" плян найкраще, найшвидше, найпевніше за всі інші довести нас до мети? Може! Може викликати найбільше довір'я Стовера? Може! Край! Питання вичерпане. Бий темняка в пику і до діла. Ясно?

Кіндрат нічого не сказав, а помалу перейшов до свого ліжка й почав роздягатися. Очі його дивилися в одну точку й руки автоматично розстібали ґудзики, стягали піджак, розв'язували краватку. Петро скоса зиркав на нього й собі роздягався.

За вікном стало чути гуд Парижа, рявкіт автомобілів, дзижчання шибок у вікнах. На коридорі почали тупати кроки пожильців, що верталися додому, грюкіт дверей, скалки сміху.

Коли обидва роздяглися й лягли, Кіндрат похмуро, не дивлячись на Петра, сказав:

— Можна гасити?

— Гаси.

Кіндрат закурив і клацнув ґудзиком електрики. Тьма шугнула з усіх боків і ковтнула все.

Але за якийсь мент на стелі блідою мережкою виступили обриси вікна й у кімнаті посіріло.

Петро й Кіндрат лежали тихо. Тільки Кіндрат ще якийсь час посвітлював жариною цигарки, а потім і він зовсім затих. Почало затихати й у готелі, а вікна все рідше та рідше дзижчати. Тільки блідий чотирикутник, розграфлений рамою вікна, все так само тоскно, здивовано лежав на стелі.

Раптом Кіндрат глибоко зітхнув, повертівся і знову затих. Але тут же вмить швидко підвівся, зістрибнув з постелі й пересів на Петрове ліжко. Обнявши лівою рукою поверх ковдри велике, тверде тіло Петра, він напівголоса, але гаряче, жагуче заговорив:

— Паню, рідненький! Ну, давай хоч одкладемо цей плян. Давай спочатку випробуємо той, з американкою...

Тіло Петра шарпнулось під його рукою.

— ...Чекай, чекай! Ми ж не випробували його. Ми ж іще не почали його як слід. Та підожди ж, дай доказать. Ну, що ж з того, що тобі приємно бувати з американкою? Яка ж од цього шкода плянові? А як ми, скажімо, виконуємо якусь ударну роботу або на змагання і нам приємно, що нас хвалять, так, виходить, ми не повинні робити цієї роботи, бо тут є і наша особиста приємність?

Петрова голова, — видко було в півтьмі, — закрутилася на подушці з боку на бік.

— Не лукав, Грицю, не лукав.

— Та яке лукавство?

— Не потурай темнякові. Там одне, тут друге. Так, там є приємність, але ж там є безсумнівна користь справі. Там через справу є й приємність. Там користь справі й особиста приємність зливаються, там це одне. І це — найкраще. А тут? А тут є тільки приємність. Тут — лукавство. Тут справа править за ширму для особистої приємности. Ех, та що тут говорити! — раптом сильно всім тілом крутнувся Петро і сперся на лікоть. — Нема тут, з американкою, ніякої справи, коли казати щиру правду. Що, я для справи ходив до неї на побачення? Так, словами, розумом, фразеологією немовби й для справи. А по суті, тільки для себе. Тільки для того, щоб бачити, чути її, торкатися до неї. Ти питав якось, про що ми балакаємо. Та ні про що! Приходимо в кафе, беремо ілюстровані, паршивенькі журнальчики, сідаємо в куточок близько одне коло другого, неодмінно так, щоб лікті наші стикались, і переглядаємо ці журнальчики. Ми й бачити не бачимо тих ідіотських малюнків, ми взагалі сліпі й глухі на все, а вдаємо, що цікавимось. Бо без цих журнальчиків нам ніяково було б так близько сидіти, сліпнути й глухнути. Розумієш ти? Та яка ж тут справа? Спробував я раз про політику закинути, так вона затулила мені рота рукою, і я через ту руку забув, про що почав говорити. Згадував я ці дні тебе не раз із твоїм "не насідай". Так і мій темняк усе казав: "Не насідай, вона сама одкриється". А вона щиріша за мене. Коли вона — комуністка і приїхала сюди в якійсь справі, то розумно робить, що не покриває своєю справою своїх побачень зо мною, що не плескає язиком, що конспірацію добре провадить. А коли така, що політика їй не цікава, так знову, яка тут може бути справа? Е, ні з якого боку тут нема виправдання!

І Петро з розмахом ліг на подушку. Кіндрат мовчки підвівся, намацав цигарку на столику, закурив і вернувся на ліжко до Петра.

— Х-хе, "справа", — і Петро знову рвучко сперся на лікоть. — Що, багато я цей час, як з американкою знайомий, по-справжньому про справу думав? По-справжньому судив себе, оце так. Навіть товаришеві Кішкіну, сволоч проклята, — пам'ятаєш у рапорті? — і якесь офіціяльне паскудство про обов'язок, про відданість справі писав. Мер-р-рзотник! І сам вірив, що дійсно щиро писав. Я був такий самий, як багато політиків, навіть серед наших, які "справою" цілком щиро прикривають свої особисті інтереси. От що! А як ухопив оце темняка за горлянку, як заціпив йому його паскудний шепіт, так і побачив, що брехню писав. Ну, а на побаченнях, так і того вже не було. Там тільки її лікоть, її сміх, її погляд. І більше нічого. Та не то що нічого, а й не треба більше нічого! От що страшне! Торкаюсь тільки рукою до її руки — і все повне навкруги, і оте кафе, і Париж, і весь світ. І затишно, і любо, і сидів би не тільки годинами отак з нею в отому смердючому кафе, а, здається, весь вік. Та от на, ось навіть тепер, коли говорю про неї, то така ніжність у грудях, така туга за нею, що криком кричав би. Так скажи ти мені: може тут бути мова про справу?

Кіндрат глибоко зітхнув.

— Да-а, тут, звісно, вже не той...

— Так будеш ти чіпляться, щоб справу з американкою робить? Га?

— Ну, чорт же тебе знав, що ти такий запальний до дівчат. Я думав, що...

— Та який запальний до дівчат?! — аж сів на постелі Петро. — Нічого такого ніколи в житті мойому не було. Що, я монах чи що, жінок не знав? Та хіба ти мене вперше бачиш, життя мого не знаєш? Та ні з одною й сотої долі того не було, що тепер. Дійсно, як чари якісь, хай ти...

Але, не докінчивши прокляття, він махнув рукою і знову ліг.

— Да-а, наша нація. Це здорово впливає. Я читав про це, — задумливо і хмуро смоктнув цигарку Кіндрат. — Ну, та й дівчина, треба-таки правду сказати, така, що може зачарувати. Там сама посмішка така, що й у мене серце тьохнуло. Ну, та ще ж і своя, загра-нична пролетарка. Все це разом і той... Та-ак... Ну, а як же з нею буде, коли... коли на цей плян підемо?

— Ніяк не буде.

— Як то ніяк?

— Та так. Кінець.

Кіндрат на якийсь мент ошелешено застиг із цигаркою в роті.

— От туди к бісовому батькові! Та чого ж так?

— А як же інакше? Я більше з нею не побачусь. От і кінець.

— Та чого ж ти не побачишся? Ну, справа справою, а дівчина дівчиною.

Петро не відповідав і лежав так тихо, що й дихання не було чути.

— Га, Паню?

Петро ще помовчав і нарешті тихо-тихо промовив:

— Ні, тут і справа така, що не до дівчини, а дівчина така, що не до справи.

— Ну, а як справа вдасться?

— А тоді вже буде пізно. Розгубимось. Ні я її адреси не знаю, ні вона моєї.

— А чого ж ти не дав їй?

— Вона не допитувалась, а я не хотів нав'язувати. Не хоче, бачу, людина про це говорити, ну, й не моє діло. А адреса в нас була: оте кафе. Коли вона раз не могла вчасно прийти, то прислала свою подругу, оту Мері, попередити. Ну, й сама, очевидно, знала, що як я не зможу, то тебе пришлю. А тепер... ні я там не піду, ні тебе не пошлю.

— Та чого?

— А того, щоб ніяких доказів проти себе не лишати за собою. Хто зна, як воно повернеться. Може, арештують. Може, Стовер буде всякі справки наводити. Казав же Жозеф, що в його цілий штат своїх шпиків є. Ну, й дослідять до Мабель. А вона, не хотячи, може якось проговоритися.

— Та про що ж вона може проговоритись? Вона ж нічого не знає.

— Так, не знає. Але... Ну, скажемо, я піду з нею на побачення тепер. Я ж буду не такий, так раз у раз, я ж не сховаю, не зможу сховати. Та ще знаючи, що, може, ніколи більше її не побачу. А вона помітлива, від неї нічого не сховаєш. Ну, й може потім сказати, що був такий і такий в останнє побачення! Немовби прощався з нею. Ну, значить, зарані знав, що підслухає розмову змовщиків. Значить, підозріло.

Кіндрат аж засвистів.

— Ну, й нагилив! І дослідять, і Мабель розшукають, і вона все розкаже. І це ти, мовляв, для справи так хитруєш? Га?

— А для чого ж? — вражено скрикнув Петро.

— А для себе не хочеш, голубе? Га? Боїшся, що не стане сили порвати з нею, от що! Та тільки через це й хочеш таку образу дівчині встругнути. Не прийти, плюнуть, словом не обізваться. За що?! Га? Та ще справою затуляєшся? Темнячковими аргументами оперуєш? Га?

Петро лежав непорушно, наче вбитий на місці цими словами.

— Що, неправда? Ану, придуши за горлянку свого темнячка і скажи щиро, чесно: неправду кажу?

Петро все так само лежав і не рухався, — чи й дихав, не знати було. Нарешті, тихо-тихо кинув:

— Та й сволоч же ти, Грицю!

— Я — сволоч?! Я?! Оце маєш! То ж за що?

— Скажімо, ти правду кажеш (хоч це й не зовсім правда, чесно кажу). Скажімо, що так воно й є. Так ти повинен мені отак говорити? Та ти ж під'южуєш мене. Ти ж хочеш мене засоромити, розпалити, ти хочеш, щоб я пішов на побачення. А хочеш ти цього для того, щоб я не мав сили на плян іти...

Кіндрат схопився на ноги й навіть кулаком у темноті махнув.

— Неправда! Слово чести даю, що ні на хвилину так не думав. Просто з жалю до дівчини й до тебе. А на плян я вже рішився. От будь я проклят, коли брешу!

— Та не брешеш, ти щиро. Так само, як і я. Але ти сам себе обманюєш. Коли б десь у тебе, в глибині, не було думки, що, може, через Мабель мій плян не буде здійснено, то ти б не міг так казати, просто не міг би. Це темняк тобі підсунув ці слова. Ти б, навпаки, підтримав би

мене, вдав би, що не зрозумів, чого я не хочу більше бачитись. Хіба ж мені легко, Грицю?

— Ну, знаєш... Ти зі своїм темняком просто... Ет!

І Кіндрат, махнувши рукою, пішов до свого ліжка і ліг, рішуче закутавшись у ковдру.

— Ти не сердься на мене, Грицю, — тихо сказав Петро. — А коли я несправедливо сказав, прости мене.

Гриць не витримав цих слів, таких незвичних для Панька, а надто цього тону. Перестрибнувши знову на ліжко Петра, він сердито сказав:

— Посунься трохи, я ляжу.

Петро швиденько відсунувся на край ліжка, і Кіндрат ліг поруч. Ліг, полежав і несподівано бовкнув:

— Не ходи на побачення з американкою. Петро нічого не відповів.

— Твоя правда, Паню: я не повинен був так тобі казати. Це — темняк. Або ж... Чорт його знає, я й сам не вхоплю. Тільки — не ходи. Що ж робити. Ми її потім знайдемо. Або ж це буде твоя жертва справі. Хай. Та ти хоч раз її поцілував?

— Кого? її?! — аж злякався Петро. — Ти сказився?

— Та чого? Що, вона не з тої глини зліплена, що й усі?

— З тої чи не з тої, а... Ну, та годі про це балакати. Давай краще про справу. Ти, Грицю, не бійся нічого. Я все до найменшої дрібнички обдумав. Все як по нотах заграємо. Вистрілиш ти мені в ліву руку. Ну,

звісно, рана буде, але то ж дурниця, через два тижні загоїться як на собаці. Сам скочиш на мотоциклеті...

— А як у кістку куля попаде? — шепотом сказав Кіндрат.

— Ну, то що? Ну, розіб'є кістку. Так що тут такого? Зростеться. Звичайно, може вийти дещо не так, але ми всі можливі випадки обміркуємо і наготовимось. Коли піде так, то ми будемо робити отак. Коли так, то так. Зате ж, Грицю, тут уже прямий і найкорот-ший шлях до мети. Тут нема ніяких викрутасів.

— Та то вже так...

І обидва замовкли. Час од часу повз вікна внизу пролітало авто, і вікно легесенько, як комарик у павутинні, трусилось і пищало.

— Ну, а ви хоч балакали коли про кохання? — раптом спитав Кіндрат.

Петро не зразу відповів.

— Один раз. Теоретично. Та й не я, а вона.

— А що ж вона казала?

— Та нічого такого особливого. Що в коханні головне — довір'я. І що немає нічого гидшого, коли чоловік жениться на грошах, або коли дівчина виходить за гроші. Через те, мовляв, у багатих рідко бувають щасливі шлюби.

Кіндрат уголос посміхнувся.

— Хе! Хитре дівча. Попереджала, що ти в неї мільйонів не знайдеш. Ну, ти, звичайно, тримався того погляду, що тільки мільйони важать у шлюбі?

— Атож.

І через якийсь мент додав:

— А тепер може подумати, що я зник через те, шо побачив, що в неї нічого нема.

— Ну, вже дурниці кажеш! Такий у тебе вигляд, щоб таке думати.

— Е, хто зна. Ну, та хай собі дума, що хоче. Що мені тепер до того? Так що ж, Грицю, давай завтра ж викличемо Анрі та й приступаймо. Чого ж чекати? Га?

— Та давай.

— А то Стовер ще десь виїде з Парижа. Ганяйся тоді за ним. Мотоциклет Анрі у своїх знайде. А як ні, то купимо. На це грошей жаліти не треба. Я гадаю, що так днів через п'ять і можна призначити? Га?

— Та вже так хутко?!

— А чого ж одкладать? Штука не складна. Кіндрат помовчав і тихо сказав:

— Що ж, як так, то й так.

І знову замовкли, лежачи обидва горілиць і дивлячись на тоскний чотирикутник на стелі.

— А ти якось дуже влучно сказав про неї, — раптом заговорив Петро, — "вся без торгу". Дійсно, без торгу. І посмішка в неї дійсно така, що... Коли вона сміється, то трошки перехиляє все лице наперед і так щиро розгортає уста, що здається, що й руки розставляє — на, мовляв, усю, бери без торгу. Якщо в неї є що-небудь до мене, то ні, не така, що зразу забуде. Ну, що ж, tant pix, як кажуть французи.

І Петро глибоко зітхнув.

— Нічого, Паню, як усе добре вийде, ми її потім знайдемо. Це ж не може бути, щоб отак узяли та й розгубились.

— Ні, не знайдемо, — рівно й неначе задумливо сказав Петро. — Дуже вона горда. Як побачить, що зник без ніякого знаку, — кінець.

— Так давай, кажу, я піду до неї в кафе і що-небудь скажу! Га?

— Ні, не можна, Грицю. Не можна. І не треба. Ну, годі про це. Давай спати. Не рано, мабуть.

— Е-ех! Ну, давай. Тільки я спатиму тут, коло тебе. Хто зна... Ех, Паню, Паню! Пам'ятаєш, як ми з тобою на Дніпрі з човном топилися? І як спали тоді в лозах, як оце отут?

— Якби човна нашого тоді не підбило до гатки, не лежали б ми оце з тобою тут у Парижі. Нічого, підіб'є і тепер до якоїсь гатки. Плавать уміємо. Правда? Га?

І Петро сильно притиснув до себе Кіндрата й злегка та ніжно покачав його, як дитину в колисці. Кіндрат поклав голову на круте, м'язисте плече Петра й, як тоді в лозах, щільно присунувся до нього всім тілом.

Так вони й затихли. Хвилин через п'ять Кіндрато-ве тіло ослабло й дихання стало шумніше. А Петро все так само лежав і широкими безсонними очима дивився на стелю із застиглим ясним чотирикутником.

Розділ X

Нарешті й Жак досяг згоди на "приватне" зібрання деяких впливових членів Центрального Комітету. Правда, тільки чотирьох, та й то не головніших, та ще й з умовою, що прийдуть тільки на годину. Перед самим виїздом Жака на те зібрання Жан "заскочив" перед Асамблеєю до нього "на хвилинку". Жако і Тіль — молодці! — сприйняли поставлення соціялістів досить розумно, воно їх не захитало, — так, мовляв, і треба було ждати, — але все ж таки цікаво було подивитись, у якому стані вирушить Жак на свій бій.

Жак тримався твердо. Правда, покусював нижню губу, очі часом робилися сліпими, був мовчазніший, ніж звичайно, але ніякого вагання не було помітно. Одначе, щоб іще більше зміцнити ту твердість, Жан вважав за тактичне розгорнути деякі перспективи, намітити ресурси й можливості.

— Нам би тільки кілька місяців добре попрацювати над мобілізацією наших сил, матеріяльних і людських, тоді... Що таке, наприклад, оцей Стовер? Ми, соціялісти, ставимось до нього як до одного з лідерів Волл-Стріту, який виконує тут якусь його спеціальну місію. Я сам виступав проти нього й домагався, щоб він виклав карти на стіл, щоб сказав виразно, чого він хоче. Але його прихильники уперто кажуть за нього, що він хоче тільки знищення війни. Такий, мовляв, добродій людства. Це, розуміється, занадто наївні й простяцькі відповіді. Але я думаю собі: добре, хай це гра, але чи не можна його якось упіймати на слові і якось використати його щедроти. Що кажуть у вас про нього, Жаку?

Жак роздумливо поколупав у своїй люльці і своїм звичаєм одповів не зразу — значить, дещо знав і міркував, чи слід говорити.

— У нас ним теж цікавляться. Мені якраз пощастило через деяких людей просунути за шофера до нього нашого товариша. Хороший хлопець, мій, можу сказати, вихованець. Але він, на жаль, нічого не може вивідати в прислуги. Стовер, каже, має багато візитерів усякого роду, влаштовує прийняття, літературні й музичні вечірки. Але які саме розмови й справи провадить він з візитерами й гостями, цього він не міг розвідатись. Між іншим, я спробував з цим товаришем зачепити ідею роззброєння, федерації, колектократії. Мушу сказати, Жане, чоловік так загорівся, що я аж злякався: почне передчасно всіх агітувати й може викликати репресії з боку партії проти нас. Але, з другого боку, Тіль каже, що цього боятися не треба, що все одно, так чи інак, а коли ми вступимо на цей шлях, то...

— Розуміється! — підхопила Тіль. — Годі!

— А дійсно загорівся? — з великою цікавістю спитав Жан.

— Дуже. Видно, що це підсвідомо, стихійно жило вже в ньому. І в багатьох воно живе, я трохи вже зондував.

Жан схвильовано потер руки, потім стиснув кулак і потрусив ним перед собою.

— Справа піде, Жако! Правда, Матільдо?

— Не маю ніякого сумніву! Люди не можуть більше думати про барикади, гармати, бомби, кров, голодування. Ні, ні, годі! І ти, Жако, так їм і скажи. Треба, щоб знайшовся нарешті хто-небудь, хто б підняв це питання серед наших. Доки ми будемо тільки приймати накази Кремля і сліпо їх виконувати. Ми — не автомати!

— Правильно, Матільдо! Ви — чудесна комбатант-ка! Сміливо, Жако. За тобою стоїть така армія, як Тіль і я...

— І мільйони, які підуть за нами! — з рішучим завзяттям труснула головою Тіль. — І я не маю сумніву, що товариші вислухають тебе з найбільшою увагою і напевне твоя доповідь зробить свою дію. Та, Господи, як вона може не зробити, коли вони хоч трохи мають смальцю в голові. А вони — люди не дурні, а надто товариш Кольє. Він, розуміється, й ухо, й око Сталіна, але тим краще, нехай послухає й перекаже.

Одне слово, коли Жак вирушив "до бою", то він навіть губу не покусював. Жан, на жаль, не міг ждати на нього, щоб довідатись про результат його доповіді. Але як тільки вихопиться вільна хвилина, він зараз же потелефонує Жакові.

І вони, міцно потиснувши один одному руки, розійшлися на вулиці.

Засідання було призначено в кабінеті Кольє при редакції газети "Народня Демократія". Коли він ввійшов туди, там, у диму цигарок, серед куп газет і книжок уже сиділи сам Коле, Дік і Вашо. Не було тільки Тріпона. Кольє з привітною коректністю і мовчки потиснув руку Жакові, Вашо відірвав голову й руку від купи папірців, що ними був занятий, сидячи збоку при столі, за яким сидів Кольє, і неуважно бовкнув:

— Здоров!

А Дік потяг до себе Жака, посадив його поруч себе на канапі, хляснув його по коліні й зарипів своїм басом:

— Ну, філософе, як справи? Що ти такого мудрого наготував? Закурюй, американські, — і простягнув до нього червону пачку цигарок. Жак двома пучками витяг одну й закурив, нічого не відповівши на запитання й непомітно пильно глянувши на Кольє. Той, як і раз у раз, був бездоганно виголений, коректно, навіть елегантно вдягнений. Довге, витягнене наперед підборіддя, качиний ніс, вузькі щілини очей, гостра лисинка — все було точне, вирисуване, якесь певне в собі, хоч і негарне. Не те що Дік, у якого неголені щоки й губи трохи одвисали, вуха

відтопірчувались, вуса стирчали неохайно; або Вашо: невиразний, руденький, вічно стомлений, добрий і покірно слухняний.

— По-моєму, Тріпонові вже слід було б тут бути... — хрипло сказав Дік. — Він обіцяв звільнитися з мітингу не пізніше восьмої години, а тепер уже по дев'ятій. Мабуть...

Але в цей мент до кімнати ввірвався й сам Тріпон, опецькуватий, широкоплечий, білявий, кучерявий, з широким соковитим ротом. Він похапцем, бурно скинув пальто, капелюх, кинув їх у куток на купу газет. Потім швидко підійшов до столу, привітався з Кольє, торкнувся пальцями замість привіту до голови Вашо, потиснув руку Дікові й тоді подав її Жакові.

— Професорові моє поважання!

Жак ледь обхопив пальцями його товсту, шорстку й тверду, як корінь дерева, руку. Від Тріпона згори на нього війнуло густим духом вина й цибулі — очевидно, була товариська перекуска після мітингу. І то не дуже легенька, бо очі Тріпонові, його сірі, великі, в жовтих віях, щось занадто блищали.

— Ну, товариші, — з тим самим виразом певности зараз же сказав Кольє, — давайте починати нашу розмову, бо вже не рано, а у нас у кожного є ще багато справ. Отже, товаришу Лену аре, просимо викласти ті питання, про які ти маєш нам сказати. І то по змозі коротше й стисліше.

Жак куснув губу, вийняв з бічної кишені бльокно-та й начепив на горбинку носа окуляри. Кинувши оком у бльокнот і прочитавши в списку: "1) Революція-вій-на", він скинув окуляри, взяв їх у ліву руку і, прокашлявшись, почав:

— Мої питання такі. Перше. Наскільки я міг спостерігати, у багатьох товаришів нашої партії виникає сумнів: чи правильна тактика нашої партії, чи краще сказати: тактика Москви?

— О-о? — високо підвівши догори рудяві брови, над якими рожево напнулася шкіра, здивовано майже проспівав Тріпон.

— Вони висловлюють цей сумнів у таких приблизно міркуваннях. Вигляди на світову революцію зменшуються. Поразки йдуть за поразками. В Греції, Італії, Франції, Німеччині та майже скрізь. Противник зміцнюється на всіх фронтах. Рахувати на захоплення влади в кожній окремій країні Заходу неможливо. А загальний наступ скрізь неодмінно викличе світову війну. Але вона тепер для нас страшенно ризикована, бо ми будемо майже напевно розбиті. Ми не маємо такої зброї, як її має американський імперіялізм.

— Ми маємо кращу й дужчу! — обурено скрикнув Тріпон.

— Тріпоне, дай докінчити, — спокійно, але твердо зупинив його Кольє й звернувся до Жака: — Просимо далі, Лену аре.

— Отже, товариші міркують: наша мета є знищити капіталізм. А яким способом це буде зроблено — це питання тактики і стратегії. Якщо виявляється, що способом збройної боротьби не можна досягти мети, або досягнення буде коштувати людству і нам занадто дорого, то виникає питання, чи не слід удатися до інших способів? Вони, може, будуть не такі раптові, але, можливо, в цих обставинах дійсніші, ніж збройна революція. Вони підкреслюють: у цих обставинах, у цій світовій кон'юнктурі, яка складається на планеті. І от одним із таких не збройних, але революційних способів серед товаришів починає виникати така ідея.

Жак начепив окуляри й нахилив голову до бльок-нота, в якому стояло: "2) Кооперація, колектократія". І знов, скинувши окуляри, заговорив далі тим самим тихим тоном, немов одміреними фразами.

Кольє робив нотатки. Вашо, накривши долонею папірці, щоб вони не нетерпеливилися, здивовано слухав, Дік скоса запитливо зиркав на Кольє. А Тріпон знизував то одним плечем, то другим і нетерпляче перекладав одну ногу на другу.

— Ти закінчив? — нарешті не витерпів він, коли Жак іще раз зазирнув до бльокноту.

— Ні, ще не зовсім, — спокійно сказав Жак.

— З цими питаннями соціяльно-політичного характеру нерозривно сплітаються питання, так би мовити, психологічного чи морального характеру. А психологія і мораль, як відомо, є невід'ємний і то досить важливий чинник у всякій, а надто в соціяльно-полі-тичній війні. І тут я мушу, як щирий комуніст, сказати вам, товариші, що в цці галузі у нас так само, якщо не гірше, стоїть справа. В партії росте зневіра і недовір'я. Мені не одні ставлять такі запитання: чи можна насилою, страхом, кров'ю, смертю створити щастя на землі, яке є кінцевою метою соціялізму? Я в нашій партійній філософській літературі, та й у російській, не знайшов точної, виразної відповіді на це питання і тому не можу давати її запитувачам.

— Інтеліґентські запитання! Пролетаріят такими дурницями часу не гаїть! — буркнув Дік, а Тріпон ударив кулаком по коліні:

— Пр-р-авильно!

— Не конче тільки інтеліґенти цим питанням цікавляться, — так само спокійно й тихо відповів Жак. Правила морального поводження потрібні не тільки інтеліґентам, але й робітникам. А у нас, треба це виразно сказати, ніякої системи правил немає. Ми хочемо будувати нове життя і живемо за старою мораллю.

— У нас одна мораль: смерть капіталізмові! — крикнув Тріпон.

— Так, це є наша мета, але якими способами досягти її?

— Всякими!

— Так, усякими. Але в деяких історичних обставинах, виявляється, треба обережно оперувати цим правилом. І ось тепер якраз у нас це й виявляється. Два роки тому до нас у партію записувалися, стоячи у чергу, як до театру на сенсаційну виставу. А тепер починають з неї втікати, як із хати, повної диму. Як і вам відомо, число утікачів усе збільшується. А багато людей не тікає тільки з страху нашої помсти. І однією з причин цього є наша мораль, краще сказати: брак моралі. Через це до нас примазалася сила покидьків суспільства і дискредитують нас. Про нас, як і ви самі знаєте, кажуть: "Не всі комуністи ракальї, але всі ракальї комуністи".

— Ракальї так кажуть! Сволочі! — знову вдарив кулаком по коліні Тріпон, а Кольє швидко щось записав. Жак одяг окуляри, зазирнув у свій бльокнот і, не скидаючи окулярів, провадив далі:

— Ті, що тікають, виставляють різні пояснення. У мене от що записано: "Нестерпність бути не собою". Себто: нестерпність розходження слова з ділом. Нестерпність постійно говорити речі, які не відповідають нашим переконанням.

— Це все страшна брехня! — обурено закричав Тріпон. — І взагалі, що це за засідання таке?! Хто сміє читати нам нотації якісь?! Кольє, що це таке, нарешті?!

Кольє тоненько посміхнувся і заспокійливо покивав Тріпонові рукою, наче з вагону при під'їзді.

— Тихо, тихо, Тріпоне. Нам говорять цікаві й корисні речі. Вислухаймо до кінця. Ну, ну, Ленуаре, ми тебе слухаємо. Далі.

Ленуар подивився в бльокнот і скинув окуляри.

— Товариші кажуть: нам уже не вірять. Кожну нашу декларацію навіть робітники сприймають з недовір'ям і ваганням: щиро кажемо чи "тактично"? Нам закидають безпринципність, заперечування самих себе. Взяти хоч би такий приклад. Ми в теорії проти релігії. А тим часом в СССР релігійний рух толе-рується і навіть підтримується. Відновлюється синод, патріярх, уся церква. Аби вона була за совєтську владу.

— Брехня!

— В Чехії комуністичний президент республіки іде на службу Божу до собору. Що повинні думати рядові комуністи всіх країн: за релігію ми чи проти? Треба рядовикам ходити до церкви чи не треба?

— Це помилка Ґотвальда, а не комунізму!

— Так, але таких помилок, і не тільки Ґотвальдо-вих, є багато в усяких галузях. Повторюю, товариші: я виступаю тут як передаточний апарат, а не від себе. Мене прохано переказати ці уваги, і я переказую. І взагалі, кажуть деякі товариші: ми стомлені від обіцянок революції й заведення негайного соціялізму. Ми не маємо певности, що це колись буде. А тим часом ми живемо в постійній ненависті, злобі, люті, ми розвиваємо в собі риси жорстокости, безмилосердности. Слово "розстріляти" у нас вживається так, як уживається слово "прогулятись". Нас бояться і нас ненавидять і мріють нас теж "розстрілювати".

— Тому ти так і хвилюєшся? — хмикнув Тріпон.

— Ну, добре, Ленуаре, — сказав Кольє, — які ж конкретні пропозиції ти маєш нам зробити? Чого бажають ті товариші?

Жак закрив бльокнот.

— Бажання тих товаришів такі. Хай ми, комуністи, докажемо всьому світові, що наші слова сходяться з нашими ділами, а насамперед у такій вселюдській справі, як війна і мир. Хай ми докажемо, що ми дбаємо не за те, щоб тільки добитися влади над усім світом, щоб могти карати, мститись, розстрілювати, панувати, як те нам закидають наші противники, а дійсно дбаємо за добро всіх народів. Хай, мовляв, ми докажемо, що ми не хитруємо, не брешемо, коли агітуємо за мир.

— Чим же ми можемо це доказати? — бовкнув Дік, пустивши дим угору.

— Щирою пропозицією роззброєння всіх народів і встановленням Світової Федерації.

— Себто, щоб ми прийняли капіталізм?!

— Анітрішки. Навпаки, щоб швидше вбити капіталізм і посунути реалізацію соціялізму на світі. Тільки не збройною революцією, яка мусить, як я сказав, раніше чи пізніше, перейти в війну, а мирною, так би мовити, парляментарною революцією. Товариші кажуть: готування до світової збройної революції тягнуться вже більш як тридцять років. Вони можуть тягтися ще десять років. Тоді як революція колек-тократична може початися негайно й привести до соціалізму досить швидко. І вона не коштуватиме людству ні страждань, ні руїн, ні смертей мільйонів. Хай СССР поставить умовою своєї згоди на роззброєння поступовий перехід світового господарства на кооперацію, на колектократію, про яку я тільки що казав.

— І ти думаєш, що світовий капіталізм піде на це? — з цікавістю, з-під якої визирав тонесенький кінчик іронії, спитав Кольє.

— Це не я думаю, а ті товариші, які доручили мені переказати це вам. Так — наскільки я міг вияснити — вони вірять, що капітал буде змушений прийняти цю умову. Коли він її відкине, то тим самим він штовхне всі

народи на бік комунізму, у всесвітню революцію. Але уявімо собі, кажуть ті товариші, що це питання було б піддане на референдум усіх народів. Хто з трудящих на землі голосував би проти? І вони ще кажуть: яка слава, яка велика історична честь припала б на долю комунізму, коли б він виступив ініціятором і борцем за таку ідею. Всі народи з любов'ю зразу обернулись би до нього, як до сонця. І хай би тоді капіталізм спробував відкинути цю пропозицію, хай би захотів силою війни перемогти нас. Він би був розчавлений своїми власними народами. А, крім того, вони кажуть: коли б ми, комуністи, виступили з такою пропозицією, але виступили щиро, з доказами нашої щирости, то який соціяліст був би проти негайного, цілковитого об'єднання з нами? А коли б ми на такій програмі об'єдналися з соціялістами, то які ж партії чи сили взагалі могли б перемогти нас? Та ми б самою більшістю голосів разом з іншими прихильниками цієї ідеї по всіх країнах могли б узяти владу в свої руки. Ми без барикад, гармат, крови, терору змели б наших противників з лиця землі!

Смугляві вилиці Жака пойнялися густим рум'янцем. Звичайну стриманість і немовби задумливість обличчя здуло, воно витяглось, напружилось. Усі сиділи непорушно, ждучи продовження. Але раптом Тріпон, неначе струсюючи щось із себе, скочив на ноги і, витягнувши до Жака стиснений кулак, закричав:

— От наша відповідь. Чергова облуда! Нова спроба відсунути революцію, притишити гнів народів, засліпити їм очі обіцянками, голосуваннями, плянами, федераціями, якимись колек... колектократіями. Знаємо! Чули вже, бачили! І то щоб СССР став, значить, на коліна і благав миру?! І вам не сором? Ти й твої легкодухі товариші не здатні зрозуміти того великого процесу, який діється в світі під нашим проводом? Ви не бачите тієї грандіозної величі, яка оточує Сталіна, Кремль і СССР? То ви нічого не бачите. Ви кличете нас подумати, як гарно було б, коли б ми розпустили слину на буржуазні байки про федерацію і склали зброю. А ми кличемо вас подумати, яку силу має комунізм на світі через оцю саму його зброю, через його непохитність, непіддатність усяким обдурам, через його вірність ідеї революції. "Ах, жорстокість,

мораль, "бути собою", "любов до ближніх". Обдур це все, вічний, історичний обдур! А вони не мали до нас жорстокости? А вони мали до нас любов? А вони не брешуть, не обдурюють, не лицемірять? І хто з нас дужчий? За нами всі окривджені, всі жертви їхньої тупости, бездушности, жорстокости, насили, поневолення, експлуатації! Сотні мільйонів з нами! В кожній їхній країні стоять наші армії цих окривджених і ждуть нашого гасла: вставайте! Вся Східня Азія, вся Індія, Африка, всі колоніяль-ні народи, сотні й сотні мільйонів прагнуть нашого останнього бою, всі заллють вашу паршиву цивілізацію. А ти нас тут кличеш рятувати її, рятувати капіталізм якимись колектократіями, кличеш прибивати нашу волю до перемоги! Тікають, кажеш, із партії? Хай тікають мерзотники, зрадники, боягузи. Хай тікають, ми дамо їм ногою в зад! Я пропоную, товариші, закінчити це ідіотське засідання, а товаришеві Л єну арові висловити догану за такі пропозиції!

Тріпон розмашисто сів на стілець і витяг обидві ноги в жовтих американських черевиках. Потім зараз же вийняв пачку цигарок, теж американських, і закурив. Тим часом Кольє звернувся до Жака:

— Це все, що ти мав нам сказати, Ленуаре?

— Так, це все... —тихо відповів Жак і поклав бльок-нот та окуляри в кишеню. Підняття його вже стислось, як і губи.

— Так дозвольте, товариші, й мені сказати кілька слів, — почав Кольє. — Питання, які через товариша Л єну ара здіймають якісь невідомі товариші, досить цікаві. До речі: ти не можеш сказати, хто саме доручив тобі цю... місію?

— Ні, не можу... — байдуже відповів Жак.

— Через що?

Жак якийсь мент помовчав, вагаючись, і нарешті рішивсь:

— Я скажу одверто: тому, що вони бояться.

— Чого бояться?

— Виявляти свої думки й почування. Вони специя льно прохали мене не називати їхніх імен. З тією умовою й довірились мені. Бояться репресій партії... "за свободу думки і слова", як сказав мені один.

— Мер-р-зотники! — кинув Тріпон.

— Але я думаю, вагу мають думки, питання, а не ймення. На них нам треба відповісти. І я сподівався почути тут не лайки і не мітингові промови, а серйозні вказівки, що і як я маю відповідати тим, хто звертаються до мене.

Кольє посміхнувся.

— Відповідь тобі до певної міри, хоч і гарячим, повним чуттям тоном дав уже Тріпон. Я хочу без гаряч-ности дати теж відповідь. Вона міститься, Ленуаре, в нашій програмі, в працях Леніна і Сталіна, в наших керівних статтях, постановах з'їздів нашої партії та Комінформу. Для всякого щирого дисциплінованого комуніста, який свідомо, чесно приймав це і вступав у нашу організацію, цього досить. Ти кажеш, що в деяких історичних обставинах треба переглядати деякі стратегічні засоби. Добре. Розгляньмо тут злегка деякі. Найбільше, видно, цікавлять тих, хто тікають, питання моралі, зокрема правди, брехні, погодження слова з ділом і таке інше. Ми, мовляв, проголошуємо одне, а робимо друге. І наводиш приклади з релігією, свободою слова і такого іншого. Я тут у дружній розмові, яку ніхто з нас, я сподіваюся, не винесе на суд чужих нам елементів, скажу тобі, Ленуаре, кілька од-вертих слів. Ми, комуністи всього світу, є одна армія — армія визволення працюючих. Ми в постійній, безперервній класовій війні з армією капіталу. На війні вживаються всякі способи і засоби боротьби, від од-вертої зброї до камуфляжу, до брехні, обдуру, лицемірства, шпіонажу, провокації. Отже,

ми вживаємо цих засобів. Це необхідне і нормальне. Маси, наприклад, ще настільки пройняті релігійним опіумом, що вірять своїм церковникам, своєму Богові. Добре, візьмемо і церковників, і Бога собі на службу, хай захищають нас, а не ворогів. Демократія? Маси вірять у ці балаболки? Прекрасно, ми їм заграємо на цих балаболках. Ми — теж демократи. У нас демократія, та не абияка, а народна. В СССР, як відомо всьому світові, найдемократичніша в світі конституція. Будь ласка. Жорстокість? Наш великий учитель Ленін сказав: "Усякий комуніст повинен бути добрим чекістом", себто безмилосердним, жорстоким катом ворогів соціялізму, вміти їх карати, мучити, розстрілювати власними руками. І він же сказав, що брехня, наклеп, обдур, усі засоби, які вважаються лицемірною буржуазною мораллю за негарні, є гарні, коли вони вживаються для справи. Для справи соціялізму, Ленуаре! Жак глибоко зітхнув.

— Так, Кольє, для справи, але трудність у тому, що іноді майже неможливо розрізнити, коли ці засоби вживаються для справи, а коли для себе, для своєї особистої користи. Я відповідав товаришам те саме, що ви, але вони запитують: а чи потрібна для справи соціялізму й така страшна соціяльна нерівність, як в СССР? Чи потрібно для справи, щоб одні жили в прекрасних віллах, розкішно годувались, а інші гноїлись у землянках і годувалися гірше за собак? Чи потрібно, щоб інтереси Польщі, Югославії, Чехії, Франції, всіх країн світу приносились у жертву інтересам Росії, щоб...

— Це огидна, мерзенна брехня!!! — люто закричав Тріпон.

Жак спокійно обернувся до нього.

— А як не брехня? А як це дійсно так, тоді як це пояснити? Ми кажемо: "брехня", а вороги наші кажуть, що брехня у нас. Як перевірити, коли в СССР свободи слова і критики уряду нема і не може бути. Отже, кажуть товариші, ми, комуністи всіх країн, не знаємо, кому ми служимо: колективній справі чи особистим інтересам чиїмсь чи російського імперіалізму. От у чому наш трагізм.

— Значить, ти стоїш за свободу слова в СССР? — чудно вдивляючись у Жака, рівним тоном спитав Кольє.

Жак знизав плечима.

— Я тобі вже сказав, Кольє, що не в мені тут річ. Я переказую міркування і запитання товаришів!

Вони кажуть, що принцип моралі, що "мета виправдує засоби", не завсіди може бути прикладений, що іноді така мораль буває бумерангом: кидаєш у ворога, а попадаєш у себе, що треба контролю, перевірки.

— А для цього, мовляв, потрібна свобода слова і критики в СССР? Так я тобі скажу, Л єну аре, що коли є такі товариші, які домагаються цього, то це або дурні, або сховані вороги соціалізму. Ти уявляєш собі, що вийшло б, коли б наші товариші в СССР раптом послухались наших ворогів і дали цю свободу? Вона б за кілька місяців, як сірчаний квас, роз'їла б усю зброю і силу СССР, а значить, силу комунізму по всьому світі. Влада старих звичок, інстинктів така ще велика в совєтських часах, що вони захитались би й зрадили нас. І справа визволення трудящих на всьому світі від такої дурнички, як свобода слова, була б навіки похована. І тому то наші вороги так старанно й б'ють якраз по цьому пункту нашого фронту. Хто з комуністів цього не розуміє і проймається питаннями моралі, а не боротьби, не гідний бути в рядах нашої армії, той хай іде собі.

— Ногою в зад їм! — бовкнув Дік, длубаючись у люльці.

Жак стиснув губи, потім одверто глянув на Кольє і спитав:

— Значить, я можу сказати моїм... тим, хто мені доручив цю місію, що їхнє бажання, щоб Політбюро нашої партії зробило пропозицію Москві про роззброєння і федерацію, не буде виконане?

— Ні, Ленуаре, не буде. Це наївна, позбавлена чуття реальности пропозиція. Москва буде тільки здивована і обурена нею. Ми не хочемо викликати зайві, непотрібні непорозуміння між нами і нашим головним штабом.

— Що ж, я так перекажу їм, — роздумливо сказав Жак. — Ну, значить, я виконав доручення. Я прошу вибачення за турботу, але...

— О, це нічого, — заспокійливо сказав Кольє. — Але дозволь мені спитати тебе: ти не чув, що у соція-лістів недавно це саме питання здіймав Жан Рульо?

І маленькі очі над качиним носом гостро-допитливо вп'ялись у Жака. Жак не зразу відповів — "ні, голубчику, так наївно не спіймаєш".

— Так, я чув про це, — сказав він.

— Ага. Здається, Жан Рульо — твій колишній давній товариш?

— Так, ми — товариші з дитинства, з одного села.

— Ну, ви ж тепер не бачитесь між собою?

Жак про себе посміхнувся: як він, цей невдалий слідчий, був би задоволений, коли б він, Жак, сховав свої побачення з Жаном (які вже, очевидно, давно відомі вухові й окові Москви).

— Ні, ми останніми днями якраз бачились. І він мені говорив про свій виступ серед своїх товаришів. Я висловив свій сумнів щодо його ідеї об'єднання наших партій. Арґументи мої були ті самі, що й твої і Тритона. Я попередив його, що самі соціалісти відкинуть його ідею, та так воно й вийшло. Ну, значить, товариші, наше засідання закінчене, і я можу йти?

І він поспішно підвівся, щоб припинити дальші запити слідчого. Кольє посміхнувся і сердечно потиснув руку Жака. А коли той, попрощавшись з усіма, вийшов із кімнати, Тріпон обурено схопив своє пальто і, засуваючи руку в рукав, вигукнув:

— Паскудний слинтяй! Філософ! Таких треба оперативним шляхом викидати з партії, вони заразять її своєю гнилизною. Мораль! Колектократія! Нове слово вигадали, мерзотники, і думають, що обдурять ним. О, у них слова погоджуються з їхніми ділами. Ти йдеш, Діку? Кольє?

— Іду, — сказав Дік і важко зсунув своє тіло з канапи. Він сидів у пальті, й одягатися йому не треба було.

— А я ще лишусь, — позіхнув Кольє. — Треба переглянути з Вашо його документи.

— Ну, бувайте!

Але коли Тріпон і Дік вийшли, Кольє зараз же стиха звернувся до Вашо:

— За Лену аром сліжку посилити. І за Жаном Рульо. І мені щодня доносити найточніше.

— Слухаю, — теж тихо відповів Вашо. — Сьогодні будемо перевіряти аґентурні донесення чи завтра, як звичайно?

— Завтра. В урядові години.

— Слухаю.

— За Ленуаром хто-небудь пішов?

— Так. Нагляд за ним весь час тепер є.

— Добре. Ти можеш іти тепер. Перевір тільки, чи дійсно за Ленуаром пішли.

— О, не може бути сумніву!

І дійсно, за Жаком Ленуаром і їхала метром, і йшла пішки до самого його будинку старенька згорблена жіночка. А коли він увійшов у вхідні двері, вона випросталась і озирнулась на обидва боки. Потім дівочим швидким кроком попрямувала назад, витираючи хусткою лице.

А Жака в передпокої зустріли Тіль і Жан Рульо. Вони обоє посилено-весело, навіть гумористично посміхались і, допомагаючи йому роздягтися, кидали в нього запитання:

— Ну що, здорово тебе одлупцювали?

— Виключать нас із партії, Жако?

— А був Кольє?

Жак, не відповідаючи, пройшов до їдальні, акуратно витер лице хусткою від вуличної вогкости, акуратно заклав її до кишені, сів за стіл, вийняв люльку й почав набивати. А Тіль і Жан пронизували його двома парами очей і тільки часом ззиралися між собою, — на тонких устах Жака не було їм у відповідь посмішки.

Закуривши, він вийняв бльокнот, але, не розкриваючи його, став розповідати. Посмішки з облич Жана й Тіль зникли. Слухаючи, Жан часто й глибоко затягувався, а Тіль із серйозною заклопотаністю мовчки підсувала Жакові то чашку з кавою, то цукерницю, то попільничку. Коли він закінчив, Рульо глянув на годинника і сказав:

— Та-ак. Цього, розуміється, ми й чекали. Іншої реакції і не могло бути.

— Але вони все ж таки могли б хоч на хвилинку подумати, що, може, в цьому є користь для всіх! Як же так, Господи?! — з непорозумінням і обуренням знизала плечима Тіль.

Жан посміхнувся.

— Можна подумати, Матільдо, що ви перший місяць у комуністичній партії. Ви ж знаєте, мабуть, краще за мене, що комуністам, а надто відповідальним, дозволяється думати тільки те, що думає Москва. А тут ще таке серйозне і нове питання.

— Добре. Але ж вони могли сказати Жакові, що перекажуть нашу пропозицію нашому політбюрові, а воно перекаже її Москві? Могли?

— Ні, не могли.

— Чому так?!

Рульо глянув на Жака.

— Жако, поясни Матільді: могли чи не могли? Жак помаленьку сьорбав із череватенької чашечки

чорну каву й не підводив очей. Потім поставив чашечку, взяв люльку й, дивлячись на неї, а не на Тіль, тихо заговорив:

— Я гадаю, що вони інакше не могли реагувати. Вони повинні були мені висловити догану.

— За що? Що ти їм сказав такого злочинного супроти комунізму, соціялізму, добра людства? Здається, навпаки?

У Жака ледь-ледь промайнув усміх на кінчиках уст і очей.

— Не в тому річ, Тіль. Комунізм, соціялізм, добро людства — це в іншому пляні. Вони реагували як партійці, як урядовці, чи як солдати, коли хочеш. Ми їм приносимо пропозицію змінити всю стратегію і тактику нашої армії, ми, прості рядові солдати.

— Ти не простий солдат, вибач!

— Навіть, коли б я був генералом, це все одно. Ніякий навіть генерал не сміє робити таких пропозицій. Це справа генерального щтабу. Це брак дисципліни.

— Але ж і простий солдат має право думати, дивитись, оцінювати, робити свої висновки? Ні?

— Ні, він повинен тільки слухатись наказів і сліпо виконувати їх. Коли кожний солдат почне робити свої внески, пропозиції, то...

Тіль обурилась:

— А, ні! Це вже занадто! Я розумію сліпо, по-солдатському виконувати накази в питаннях... в питаннях практичної роботи, я весь час так і робила. Але там, де йде про добро і життя всього народу і всього людства, там я не маю думати, турбуватися, шукати порятунку?! Урядовці? Солдати? К чорту! Я в такому разі не хочу бути ні солдатом, ні партійцем! Мені не треба такої партії, я хочу бути людиною насамперед! Жак не переставав посміхатись.

— Ну, зрозумій же, Тіль, що вони не могли, не ризикуючи бути запідозреними в ухилі, переказувати нашу пропозицію. Значить, вони поділяють її, коли переказують?

— Зовсім ні! Хай об'єктивно перекажуть.

— О, це вони зроблять, не турбуйтеся. Рапорт завтра піде в політбюро і полетить до Москви. Рапорт, а не ваша пропозиція. Рапорт про чергову диверсію ворога.

Тіль безсило, пригнічено спустила руки вздовж тіла, прикрила очі повіками й тихо, немов про себе, проговорила:

— Боже мій: "рапорт, диверсія, ворог". Тут таке страшно важне питання, таке пекуче бажання врятувати себе і ту саму партію і всіх людей від страшних страждань, а вони... "рапорт, диверсія, ворог". Ми — вороги? Ну, добре! — раптом скинулась вона. — Але ж генеральний штаб розгляне це питання?

— Неодмінно.

— Ну? І як же він буде реагувати?

Жак не відповів і почав придушувати люльку і смоктати її.

— Ну, Жако?

Жак все ж таки не відповідав. Тоді і Жан, глянувши ще раз на годинника, сказав:

— Це питання дуже делікатне, Матільдо. Простим смертним трудно вгадати рішення богів. Я насмілююсь думати, що політбюро нашої компартії дістане від Москви велику прочуханку за цей рапорт. Значить, у

неї розхитана дисципліна, ослабла пильність, занепала слухняність, коли можуть виникати такі пропозиції, коли...

— Добре, добре! — нетерпляче перебила Тіль. — А з приводу отієї самої пропозиції? Нічого не буде? Варта вона уваги комуністів чи не варта?

— З приводу питання кооперації є такі й такі статті Леніна і Сталіна, а так само постанови такого й такого конгресу, а з приводу федрації такий і такий параграф програми каже...

— Ах, Жане, правда, не до жартів тут!

— Я не жартую, Матільдо. Вони ж це сказали Жа-кові. А щодо війни і миру, то про це думає генеральний штаб. Але що саме він думає, то це державна і воєнна тайна. От і все. Ну, вибачте, друзі, я мушу їхати додому, на мене чекає мій секретар. Хочете, я завтра ввечері заїду до вас, і ми виробимо плян нашої подальшої роботи? Як у мене, так і у вас питання досить вияснилось, і ми можемо без вагання, самостійно приступати до нашої... — він напівгумористично-велично простягнув руку ораторським жестом... — до нашої великої акції. Як ви завтра? Вільні?

Жак глянув на Матільду, Матільда на Жака. Заперечень не було.

— Ну, в такому разі завтра буду у вас рівно о дев'ятій. Нічого, друзі! Наша справа близька не урядовцям і солдатам, а мільйонам, сотням мільйонів вільних людей. До завтра!

І він бадьоро (умисно бадьоріше, ніж звичайно) вийшов до передпокою. За ним пішли Ленуари. Потиснувши їм руки, Жан Рульо ще раз пильно, непомітно озирнув їхні обличчя: нічого — вагання, каяття, нері-шучости — не було помітно. Матільда, правда, була серйозно, навіть схвильовано заклопотана, але інакше в неї й бути не могло, а Жако... ну, Жако, коли, двадцять разів перекинувши з одного боку на другий якесь

питання, приймає якесь рішення, то його ніякі солдати й обценьками з нього не вирвуть.

— А я все ж таки вірю, що Москва поставиться прихильно до нашої пропозиції! — потискуючи на прощання ще раз перед самими дверима руку Жана, завзято сказала Матільда. — Це не може бути, щоб вона відкинула таку річ! Не може!

— Тим краще, Матільдо, тим краще. Підождемо. І якщо так, то я перший заспіваю славу "великому, геніяльному, єдиному, світозарному" Сталіну.

— І він прийме, прийме! До завтра, Жане!

— До завтра!

А Жак стояв з легесеньким усміхом у злегка пука-тих темних очах і нічого не казав.

Розділ XI

Не за п'ять-шість днів довелося Петрові й Кіндратові виступати, а куди швидше. Тут уже самі обставини примусили, тут ні золотява, ні Петро не винні були.

Кіндрат був сам у кімнаті. Петро вийшов із готелю, щоб самому обдумати деякі деталі плану. В цей час потелефонував Жозеф і попрохав негайно побачитись із ним у дуже важливій справі. Але негайно, бо в нього було тільки півгодини вільних.

Кіндрат узяв таксі й погнав у призначене кафе. І Жозеф повідомив його, що завтра ввечері о дев'ятій годині Стовер мав кудись виїхати з дому. В тому, що він мав виїхати, не було, розуміється, нічого надзвичайного. Але як мав виїхати, от що надзвичайно цікаво. Він

наказав начальникові своєї особистої охорони, щоб завтра рівно о дев'ятій годині вечора було наготовлено яке-небудь авто, але не те, яким він раз у раз виїздить, а інше, найгірше, яке було в ґаражі. Далі: щоб абсолютно ні одна душа про цей виїзд не знала, навіть його генеральний секретар маркіз де Монфор, а машину щоб вів не шофер, а сам він, начальник охорони. І машину подати не до великих воріт, а до дальших, малих, куди подається для прислуги чи службовців.

Кіндрат добре не розібрав, як саме Жозеф довідався про це. Чи він щось робив під час цієї розмови в кабінеті, лагодив електричний провід (бо, крім шоферства, знався ще трохи й на електриці і лагодив усі лям-пи та дзвінки в палаці), чи він у передпокої був. Ну, Жозеф, звичайно, зараз же подумав, що цей факт може знадобитися на що-небудь товаришам-українцям, може, простежать, куди Стовер так таємно вибирався.

Кіндрат страшенно схвилювався і зрадів од цього повідомлення. Чи не міг цей таємний виїзд Стовера або перевернути весь їхній плян, або відсунути його, або зовсім забити? Чи не дасть цей факт їм у руки такі нитки, що по них і без цього пляну можна буде добратися до Стоверової суті?

Але Петро вщент розбив цю радість. Він теж зрадів (та ще як зрадів: як скажений раптом своїм звичаєм ухопив Кіндрата під пахви і, наче трилітню дитину, підкинув аж під стелю). Та причина його радости була інша.

— Ось воно! Ось воно! — в захваті стиснув він здоровенний кулак у повітрі, неначе щось піймавши в нього, і переможно замахнувся ним. — Тепер усе добре. Тепер, брат, ми з тобою з усіх боків озброєні!

Кіндрат неспокійно здивувався: чого цей факт з усіх боків їх міг озброїти?

— А що ти, власне, Паню, думаєш?

— Х-хе! Я думаю, що треба до його виїзду з дому виконати наш плян. Треба його попередити, щоб не виїжджав, ні за що не виїжджав, що його дорогоцінне життя в небезпеці. Треба йому показати, що я, рискуючи своїм життям, прибіг його рятувати. Браво!

Ну, куди ж тут було сперечатися, чи навіть пробувати навернути увагу на важливість самої таємности виїзду Стовера. Чоловік у гарячці був і чути нічого не міг.

От, таким чином і довелося такий страшенно відповідальний акт провадити диким, гарячковим ґальопом. Кіндрат цілий день покірно ганяв разом з Петром, балакав з Анрі, обмірковував усякі деталі, навіть га-рячкувався і хвилювався, а всередині себе весь час не переставав бути жахно зщулений.

Петро ж аж сяяв увесь од підняття.

А ввечері, щоб покласти, нарешті, край чеканню, Кіндрат уже о шостій годині запропонував їхати до Стоверового палацу.

— Ну, що ж, їдемо? — мертво-бадьореньким голосом сказав він.

— Чекай ще трохи. Там треба бути по сьомій. Між сьомою й восьмою там майже ніколи ні одної людини. В цю годину всі французи їдять... Слухай, Гриценятко моє, ти ж не дуже хвилюйся після. Чуєш? Усе буде добре. Як поцілиш у руку, то я, як умовлено, крикну "О!". А як... як не в руку, то "А!". Це я тобі обіцяв і ще раз обіцяю. Так що ти не хвилюйся. Ну, а коли вони мене в себе лишать (а залишать же, сукині сини?), то, звичайно, я зараз же, як тільки зможу, повідомлю тебе. Ну, а тепер, хоч ще й ранувато, їдьмо!

Петро раптом обійняв Кіндрата, сильно притиснув до себе, потім рвучко відіпхнув і швидко вийшов із кімнати. Кіндрат за ним.

Дійсно, було ще ранувато, але Петро взяв таксі й поїхав до палацу. Краще потинятися десь поблизу з півгодини, ніж через якийсь випадок у дорозі спізнитися. А Кіндрат пішов до гаража, де стояв його мотоциклет, позичений в Анрі.

Приїхав Петро до Стоверової вулиці за десять сьома. Відпустивши візника, він помаленьку пішов знайомими перевулками. Перехожих, справді, майже не було.

Петро, не підходячи близько до Стоверового будинку, повільно ходив другим боком, піднявши комір пальта і засунувши руки в кишені. Почав сіятися, спасибі йому, звичайний паризький дощик — розжене й цих рідненьких двоногих.

Тротуари спочатку взялися масними плямами, потім плями позливались і світло ліхтарів розплескано заграло на мокрому асфальті, відбиваючись у глибині його, неначе в каналі. З капелюха вода почала капати на плечі й попадати за шию. Раптом ззаду зачувся далекий лопіт мотоциклета. Петро озирнувся. Посеред каналу в глибині перспективи вулиці стрибав сліпучий вогонь, неначе сам собою нісся понад землею.

Петро для чогось щільніше застібнувся й пішов до Стоверового палацу. Але він ще не дійшов до нього, як його обігнав мотоциклет із зігнутою постаттю в кепці й піднятим аж до очей коміром темно-сірого пальта.

На вулиці перехожих не було.

Мотоциклет зупинився трохи віддалік од Сто-верової головної брами. У палаці було небагато освітлених вікон, але на парадному ґанку, як і завжди, матово горіли дві великі кулі ліхтарів. Ні душі не було видко коло нього.

Петро швидко перейшов через вулицю й помалу почав наближатися до мотоциклета. Як тільки він порівнявся з Кіндратом, той зараз же рушив за ним, ведучи в руці машину, озираючись і ніби щось кажучи до Петра.

Але Петро, крутячи головою і слухати не хотячи змовщика, швидше пішов до брами. Кіндрат, усе так само озираючись, погнався за ним. Біля брами Петро зупинився й почав шукати ґудзика дзвінка. Але в цю мить "змовщик" нагнав його, припнув свого мотоциклета, що дрібно тремтів, коло тротуару й швидко підійшов до Петра.

Петро озирнувся і кинув оком улицею в один і другий бік. Праворуч далеко манячила людська постать. Кіндрат теж озирнувся. Він чудний був у новому пальті з цими фосфорично-блискучими, не то п'яними, не то божевільними очима, зо зсуненими на чоло окулярами.

— Та одстав же ліву руку від тіла! — люто прошипів він, тримаючи праву руку в кишені.

Петро був забув про те, що треба тримати ліву руку осторонь од тіла, і швидко вийняв її з кишені.

Вони знову обидва глянули в обидва боки вулиці. Постать ззаду наближалася.

— Стріляй швидше! — прошепотів Петро і голосно по-французькому сказав:

— Я вам сказав: ні! Чого вам треба? Ні!

Тоді Кіндрат вихопив револьвер, наставив його на ліву руку Петра й вистрілив.

Петро в той же мент із страшним здивуванням почув, як щось, зовсім не куля, а щось велике, товсте, наче залізна штаба, з надзвичайною силою вдарило його в лівий бік (не в руку, а в бік!). З такою силою вдарило, що всього його хитнуло на браму й звалило на землю. Він повинен був свідомо, навмисне впасти, але не встиг цього зробити. Він тільки встиг крикнути "О!", хоч тут же знову здивувався, що крикнув "О", коли повинен був би крикнути "А". Але все діялось уже так, що ні його волі, ні свідомости не було.

Кіндрат, як було умовлено, ще раз вистрілив у парадні двері палацу, скочив на мотоциклет і з скаженим лопотом мотора полетів уперед.

А Петро, почувши, як в нього палав весь лівий бік, намагався підвестися, щоб подзвонити. Тільки щоб подзвонити, а там хай собі буде все, що хоче. Власне, тепер йому було байдуже все: і Стовер, і плян, і Кіндрат, і він сам. Тільки подзвонити.

Та дзвонити й не було потреби, бо на звуки пострілів, а надто на розбите скло в дверях уже вибігли люди з будинку. Вони стрімголов злетіли мармуровими сходами до брами, розчинили хвіртку й трохи не попадали через зігнуте тіло Петра.

— Що таке?! Хто стріляв? Що тут сталося? Петрові страшенно хотілося впасти головою в землю і сховатись од млосности, що гидко й холодно гойдалась у всьому тілі. Але він не міг упасти, бо мусив казати:

— Містера Стовера... Треба містера Стовера. Містера Стовера. Швидше містера Стовера.

Кров темним, аж чорним струмком стікала з-під нього вниз тротуаром, а він правою рукою тиснув лівий бік і погаслим усильним голосом бурмотів:

— Містера Стовера, містера Стовера, містера Стовера...

Його спробували розпитувати, але він і не чув, мабуть, нічого й тільки бурмотів своє:

— Містера Стовера, містера Стовера...

Тоді його підняли, обережно взяли на руки й швидко понесли в будинок. Хтось по-англійському кричав:

— Джоне, біжіть нагору до пастора! Хай захопить струменти й бинти. Скажіть — ранений. Швидше!

А другий голос теж кричав:

— Телефонуйте в поліцію! Телефонуйте в поліцію! А Петрові від кожного кроку носіїв гострим вогнем

рвало лівий бік, і млосність заливала всі голоси.

Його внесли в якусь кімнату й поклали на канапу. Лягаючи, Петро помітив, шо канапа була застелена газетами. "Це щоб кров'ю не забруднило, це — добре", — байдуже подумав хтось у ньому за нього, і він поклав голову на тверду канапову подушку. Млосність хвилями то заливала все поза ним — і голоси, і світло, і лівий бік — то знову прцсувала все близько-близько. І він зараз же починав бурмотіти:

— Містера Стовера, містера Стовера, містера Стовера...

Йому щось казали, але він не чув, бо хвиля знову заливала все. Нарешті, коли вона знову відступила, якийсь голос над ним голосно й нетерпляче сказав:

— Та я тут, я Стовер. У чому річ? Що ви хочете сказати? Я тут, я містер Стовер.

Тоді Петро з натугою розплющив очі. Над ним схилилося чудне, червоне, довгообразе обличчя. На голеній горішній губі його вогко блищав піт, і сама губа якось дуже далеко була від носа.

— В чому річ? Що ви хочете сказати? Кажіть, я — Стовер. Ну?

Петро заплюшив очі й болюче став пригадувати, що він мав сказати, але млосність усе захлюпувала.

— Ну, кажіть же, я — Стовер. Стовер, Стовер. Ну? Хвиля відійшла, й Петро знову розплющив очі. Але

тут з'явилося з-за голови Стовера ще одне лице з со-кирчастим носом, тонкими губами й крихітними очима. Воно відсунуло вбік лице Стовера й нахилилося до Петра, але не до лиця йому, а до боку.

— Скинути з нього все. Подайте ножиці... Поможіть. Треба розрізати одежу коло рани.

Знову від рухів почало рвати вогнем у лівому боці, знову млосність то кидала ним у холодну, чорну, пітну яму, то виносила на шум голосів.

— Вибачте, містере Стовере, але насамперед чоловікові треба перев'язати рану. Це, вибачте, насамперед. Зараз, зараз... От тільки...

І все знову залилося каламуттю млосности.

І через ту каламуть він не бачив, як у кімнату швидко ввійшла його золотява і з цікавістю в поширених очах наблизилась до канапи. Вона з-за руки пастора, що обмотував бинтом груди Петрові, зазирнула до лиця пораненого. І не чув він, як вона зараз же голосно, злякано скрикнула:

— Що-о?!

І пастор, і Стовер, і всі ті, що тримали чи тіло Петра, чи вату, чи миску з водою, всі здивовано обернули до неї обличчя. А золотява, не звертаючи на це уваги, швидкими повними непорозуміння і страху очима стрибала по лиці, по грудях, по волоссі, по руках пораненого. Так — усе було його, ніякого сумніву. Он навіть отой шрамик на чолі, подібний до знаку виклику.

Пастор делікатно, але твердо відсунув її ліктем назад, бо вона заважала йому. Але золотява й не опиналася. Вона машинально відсунулась назад за спини й стояла там із тим самим непорозумінням і страхом у застиглих очах.

Коли ранений був перев'язаний, його вкрили його власним пальтом, і пастор підніс до носа його слоїк з жовтявою рідиною. Вії Петра здригнулись, і він зараз же забурмотів:

— Містера Стовера, містера Стовера...

— Я тут! — голосно сказав Стовер, нахилившись над головою Петра.

Петро розплющив очі й уперся ними в червоне, довге, з буряковими жилками лице.

— Я — Стовер. Що ви хочете сказати?

Петро повів очима по обличчях, що напружено стежили за ним, і хрипко по-англійському сказав:

— Наодинці... Нехай усі вийдуть... Важливе. Стовер одхилився назад і повів до всіх рукою так,

наче вигортав їх усіх із кімнати.

Всі обличчя швидко рухнулись і почали зникати з обсягу зору Петра. Але коли ближчі відсунулись, Петро за ними раптом побачив лице золотявої. Так, так, його золотявої Мабель! Це, розуміється, було маячіння, але яке реальне, яке виразне! її живе лице, з напруженими, більшими, ніж звичайно, очима, з тією самою хвилястою, золотою зачіскою набік, з тими самими страшенно милими устами.

— Мабель, вийди! — владно вимовив над його головою голос Стовера. І лице золотявої рухнулося, посунулось ліворуч і зникло.

Мабель?!

Петро шарпнувся, хотів підвести голову, але гострий біль у боці поклав його назад.

— Не рухайтесь, не рухайтесь, — сказав голос того, хто робив перев'язку, і холоднувата суха рука лягла йому на чоло. Потім рука зникла, і над ним знову нахилилося лице Стовера.

— Ну, ми самі. Кажіть, що хотіли сказати.

Але Петро ще не міг очунятись од проступу маячіння. Тільки зробивши велике зусилля, він з натугою розплющив очі.

— Ну, я — Стовер. Ви можете говорити?

— Так, можу... Не виїжджайте сьогодні з дому о дев'ятій годині...

Сказавши це, Петро почув страшенне знесилля, але й чудний спокій. Він байдуже, втомно заплющив очі. Але вражений голос над ним зараз же неприємно вдарив йому в вуха:

— Сьогодні о дев'ятій годині?! Що це значить? Петро знову трудно підвів очі й зустрівся з гострим,

зляканим поглядом двох невеличких карих очей.

— Ви мали... сьогодні виїхати з дому о дев'ятій годині. Вас хотіли вбити.

— Звідки ви знаєте?!

— Я випадково в ресторані підслухав розмову змовників. Я — ваш приклонник.

Петро говорив мляво, байдуже, немов не він сам рухав язиком, а хтось це робив за нього і випихав вивчені, багато раз повторювані слова.

— Але звідки вони, ці змовники, знали, що я мав о дев'ятій годині виїхати?!

— Не знаю. Нічого не казали. На вас мав наскочити їхній автомобіль. І так убити. Коли б ні, один мав ударити вас шматком заліза по голові.

Млосність знову насувалася задушною, болотяною хвилею. Голос Стовера став далеким, ледве чутним.

Коли Петро знову розплющив очі, він лежав уже в іншій кімнаті, й не на канапі, а в ліжку, не своїм пальтом укритий, а синьою ковдрою, одягнений у чиюсь ніжно-білу сорочку. Біля ліжка сиділа немолода жінка, вся в білому і в білій пов'язці на голові. Помітивши його рух, вона нахилилася до нього і тихим, ласкавим голосом спитала по-англійському:

— Вам чого-небудь хочеться?

— Пити... — рухнув Петро немовби чимсь густим і липким змазаними губами.

Жінка в білому зараз же однією рукою піднесла йому до уст склянку з питвом, а другою ззаду ніжно підтримала його голову. Випивши всю склянку до краплинки, Петро відкинув голову на подушку й пошепки сказав:

— Дякую. Смачно.

— А-а, це дуже смачне й поживне питво! А-а, це дуже добре для здоров'я! — зараз же підхопила жінка й поставила склянку на столик.

— Де я? — раптом стурбовано спитав Петро. — У шпиталі?

— 0, ні! — навіть ніби образившись, одповіла жінка. — Ви в домі містера Стовера. У вас був лікар. Він вас обдивився, ніякої небезпеки немає, куля пройшла між ребрами і вийшла на спині. Абсолютно ніякої небезпеки. Першу перев'язку вам робив наш пастор. І добре, добре зробив. Лікар похвалив. І ніякісінької небезпеки тепер немає. Тільки вам треба лежати тихесенько-тихесенько. А ви не в шпиталі, а в домі містера Стовера. Так, так, у містера Стовера.

Очевидно, їй було наказано все це зараз же сказати хворому, щоб заспокоїти його.

Петро помовчав і з зусиллям сказав:

— Скажіть, будь-ласка... У містера Стовера є яка-небудь родичка, що зветься... Мабель?

^.як^кє" аяк^кє. є. Місіс Стовер-молодша. Племінниця його. Є, є.

— Молодша?

— Так, молодша. Так звуть її. Бо є ще дружина містера Стовера, місіс Стовер-старша.

— Вона білява, золотява, місіс Стовер-молодша?

— Білява, білява. Вона весь час була тут, як вас переносили.

Петро заплющив очі. Але жінка не дала йому спокою. Тим самим ніжним голосом вона попрохала його випити лік. їй було наказано зараз же, як хворий очутиться, дати йому лік.

Щоб одчепитися, Петро випив ліки. Але не встиг він знову повернутися до золотявої, як на нього почала насувати чудна сонність. Вона була така тепла й важка, що думки під нею страшно повільно й ліниво рухались, без ладу клубились і плутались, неначе кубло п'явок у теплій воді.

Так він і заснув.

Розділ XII

Коли Мері поспішно ввійшла на нетерплячий дзвінок, Мабель швидко, розгонисто ходила по кімнаті й стеком сильно хльоскала по фотелелях, подушках, столах. Побачивши кругле, занепокоєне лице Мері з її добрими очима кіточки, вона взялася в боки й чудно-веселим голосом крикнула:

— Мері! Ви бачили нашого героя?

— Ні, пастор мене не пустив.

— Він добре зробив, Мері. Він вам теж урятував життя: ви б проковтнули язика від здивування. Ви знаєте, хто він, цей "герой"? Слухайте: "мій" Петро!

Мері дійсно трохи не проковтнула язика і якийсь мент не могла й слова вимовити. А Мабель стояла й тішилася з її отетеріння. Нарешті, Мері слабенько, просто щоб щось сказати, вимовила:

— А ви певні, Мабель?

Мабель зареготалася, уперіщила стеком по канапі й заходила по кімнаті, кумедно перехиляючись усім тілом то на один бік, то на другий.

— Чи я певна! Хо-хо! Чи я певна! Хо-хо!

Потім зупинилася проти Мері й заклала обидві руки за спину, випнувши наперед невеликі, тугі груди.

— А хіба, ви гадаєте, в Парижі, чи на всьому світі є хто-небудь подібний до нього? Та досить на самі руки та на ніс його глянути, щоб ніякої помилки не було. Але геройство, геройство! Хо-хо-хо!

І вона знову, регочучись, заходила по кімнаті, безсило перехиляючись з боку на бік.

Мері дрібненько кашлянула й спустила очі дололу. Мабель, помітивши це, зразу зупинилася: значить, сердобольна Мерінька вже не згодна. Вже, значить, бере під своє крильце бідного скривдженого.

Дійсно, Мері не була згодна. Так, випадок надзвичайно дивний, себто не самий випадок, а такий збіг обставин. Але вчинок містера Петра дійсно тільки геройським можна було назвати. А смішного в ньому абсолютно нічого (так, абсолютно, ні на крихту!) не було.

Мері аж почервоніла. їй хотілося ще додати, що тон Мабель, яким вона говорила про даера Петра, надзвичайно її вражав. Ніколи подібного тону не було в неї щодо Петра, ніколи не то що іронії, сміху, а... Та Господи!

— І вибачте, Мабель, я не розумію, що тут смішного в цьому вчинку містера Петра?

— Що? — примружила на неї очі Мабель. — Колись ви самі побачите. Ха! Так от чого він не прийшов на побачення!

Мері непорозуміло дивилася на Мабель: який зв'язок учинку містера Петра з побаченням?

Але Мабель не хапалася пояснити. Вона шпурнула стек у куток і закурила. І^беручи зо срібної скриньки цигарку й засвічуючи запальничку, вона загадково посміхалася. Але посмішка її гостро не подобалася Мері: це була одна з її найнеприємніших посмішок. Тепер, значить, можна було ждати від Мабель усякої прикрости, жорстокости, несправедливости.

Але чого?! Через що тепер таке чудне ставлення до містера Петра, до того самого Петра, що на побачення з ним вона щоразу ходила, як до церкви на вінчання?

Закуривши, Мабель сіла у фотель і заклала ногу на ногу.

— Сідайте, Мері. Я хочу проробити з вами одну маленьку, але цікаву психологічну аналізу.

Мері сіла. Сама вона без запрошення в присутності Мабель не сідала. Хоч вона була немовби другом мільярдерки, "своєю людиною", конфіденткою досить інтимних почувань Мабель, але вона не забувала й

того, що була її секретаркою і що одержувала за це щомісячну платню, як і всі службовці та слуги.

— Скажіть, Мері, — пускаючи дим угору й слідкуючи за ним, почала Мабель, — чи не здається вам... Але кажіть тільки щиро й об'єктивно!.. Чи не здається вам тепер (я підкреслюю: "тепер"), що треба переглянути наше ставлення до прогулянок на нашій авеню містера Петра і його товариша?

І Мабель скісним, насмішкуватим і пильним поглядом уп'ялась у Мері. Мері кумедно втягла в себе шию, подивилась униз і швидко глянула на Мабель.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ні, ви відповідайте на питання, а не ставте їх. Але щиро, щиро!

Мері помалу роздумливо покрутила головою.

— Ні, я не бачу в цьому потреби.

Мабель рвучко скинула ногу з ноги й аж перехилилась уся до Мері.

— Ні? І ви не бачите нічого... нічого... Як би сказати?... Ніякого закономірного зв'язку між нашим знайомством і їхнім ходінням нашою вулицею та цим "геройством"? Ні?

— Ні.

— Дивно. Ви загубили здатність до елементарно логічного думання. Скажіть, будь ласка, для чого людям, що живуть у Латинському кварталі, робітникам (я підкреслюю, Мері: робітникам!), для чого їм ходити так

часто аристократичною вулицею, яка ніяк не лежить їм по дорозі? Га? Для чого?

— Сама вулиця подобалась? Вона гарна, затишна, тиха...

— Та-ак? Але таких самих і ще кращих вулиць є в Парижі десятки. Чом вони ними не ходили?

— А звідки ви знаєте? Може, й тими вулицями ходили.

Мабель сердито підкинула одним плечем.

— Ви страшенно вперта і не хочете бути об'єктивною, Мері. Тоді виходить, що в цих людей найбільша втіха ходити аристократичними вулицями? Добре. Але чому ж він мені ні разу про цю найбільшу втіху не сказав? Чому мені не запропонував піти хоч раз? Чому такий секрет саме в оцій любові до аристократичних вулиць? Га?

Мері мовчала. Мабель кинула недокурок у срібне відерце з водою. Недокурок зашипів і пустив останній ріденький димок із нього.

— Мовчите? Добре робите. Далі. Слухайте пильно. Ні він, ні його товариш, оцей містер Кінд, — не ро-біт-ни-ки! Чуєте? Вони нам свідому неправду казали.

І Мабель немовби байдуже, для розваги, подивилася вгору.

— Звідки ви це знаєте?

— З його carte d'identité, яку знайшли в нього в кишені й яку, розуміється, прочитала, щоб знати, хто ж саме цей герой. Він — син греко-католицького священика в Галичині. Чуєте? Це такий механік-пролетарій. Сам скінчив університет у Львові. Тепер ви розумієте, чого

українські робітники такі освічені, виховані, джентльмени? Розумієте? Маркіз зараз же взяв усі інформації в готелі, де вони живуть. Товариш його — не слюсар, а студент Львівського університету, і записаний тут, в університеті, вільним слухачем. Оце такі безробітні, що приїхали до Парижа шукати якої-не-будь роботи. Ну, ви ще не бачите зв'язку?

Мері дійсно була вперта. Через те вона дрібненько кашлянула, подивилась униз і тихо кинула:

— Але ж і ми їм сказали, що ми робітниці.

— Ми! — знизала плечами Мабель. — Ми бавились. У нас ніякої мети не було.

І несподівано густо, пекуче почервоніла. І тут же спалахнула за це злістю.

— Розуміється, ніякої! Ви 2К не берете серйозно всякі сентиментальні, фантастичні дурниці, які мені впадали в голову? А в них, видно, були цілком серйозні й не "фантастичні" цілі.

— Які? — здивовано підвела ріденькі брови Мері й стала зовсім подібна до кітки.

— Які? О, цілком звичайні. Але, мушу визнати, шлях вони вибрали не зовсім звичайний, це — правда. І надзвичайно романтичний: виступити в ролі рятівника життя для мільярдера. Життям своїм пожертвувати за нього, за його ідеї! Непогано.

Мері навіть устала від обурення.

— Так ви хочете сказати, що весь цей вчинок містера Петра є підроблений.

— В мене є таке підозріння.

— І рана його підроблена? І кров? І непритомність?

І...

— О, рана! Рана така, що можна й самому таку собі зробити, або той самий містер Кінд міг помогти. Ради "великої" цілі можна й на рану піти. Я знаю людей, які за якусь там тисячу долярів готові на всякі рани. А тут же мільйони! Хо!

Мері знову дрібненько, по-овечому покашляла й нічого не сказала. Що тут уже казати, коли зачеплено манію. Ніяка логіка, ніякі факти вже не можуть одвернути її від неї.

Мабель знову взяла цигарку, закурила й заклала ногу на ногу.

— Хм! Він, бачите, такий палкий приклонник Стовера та його боротьби за всесвітній мир, що на смерть пішов, аби врятувати свого улюбленого апостола миру. Йому приклоніться, Мері! — йому злочинці пропонували великі гроші за мовчання, але він з благородним обуренням одкинув їхню пропозицію й підставив груди під кулю. Просто можна сказати: "Це — прекрасний фільм ".

І Мабель весело засміялась. Але Мері стояла, не сміялась і мовчки водила рукою по спині фотелю.

— Але цікава, Мері, людська натура. Дядьо в багатьох речах людина досить твереза й несентиментальна. Але тут він готовий вірити в цей фільм, як у наукову аксіому. Він, який у грошових справах ніяким фантазіям і "високим почуванням" не вірить, тут готовий вірити, що людина відмовилась від великих грошей заради високого почування. Бо це почування до нього, до його надзвичайної особи. Тут може, і навіть повинен, бути виняток.

Мері кашлянула і тихо сказала:

— Містер Стовер просто вірить у факти.

— Які факти?

— Такі, які є.

— Та ніяких фактів немає! Є тільки один факт: рана. Це єдине безсумнівне. А решта — не факти, а розповідання "героя". Але ці розповідання можуть бути й чистісінькою вигадкою (в чому я не маю ніякого сумніву). Це пляномірно обдуманий, розрахований, цілком свідомий вчинок. І, розуміється, не заради інтересів "високої ідеї" чи почуття, а заради своїх власних. Гроші, Мері! От його вся "висока ідея".

Упертий вираз уст і очей Мері трохи розтанув, і вона вже не дивилася вниз.

— Але яким лее способом ці гроші?

— О, щодо цього, то будьте спокійні: способи теж уже десь обдумані. Один спосіб — простий, немудрий — дістати від урятованого мільярдера гарненьку подяку і відійти собі з Богом і чеком. Другий — складніший і мудріший: ввійти через це геройство в довір'я до мільярдера Стовера і обшахраїти його на поважнішу суму. А третій спосіб — ще складніший і ще мудріший (але я на підставі деяких даних гадаю, чи не цей якраз містер Петро й намітив собі), саме: завоювати цим геройством серце, потім руку, а потім мільярди прекрасної небіжки містера Стовера. Розумієте?

— О-о-ов! — простогнала Мері, чи то з обурення на містера Петра, чи на Мабель, невідомо. — Це неможливо!

— Що неможливо, Мерінько? Щоб він завоював руку й серце прекрасної мільярдерки? Я теж думаю, що це неможливе. Будьте спокійні.

— Ні, неможливо все, що ви кажете. Я згоджуюсь: у ваших словах є логіка, все зокрема немовби справедливе, а загалом... неможливе. Щоб містер Петро... О ні! Ви можете на мене сердитись, Мабель, але моє враження від цієї людини дужче за вашу логіку. Я не можу побороти його. Щоб містер Петро...

Мабель неприємно-весело засміялась.

— "Враження"! А Вільям Мідлтон, мій знаменитий екс-чоловік, справляв погане враження? Поет, композитор, високоідейний, чулий, тонкий, елегантний. Але це не завадило йому обікрасти мене на десять мільйонів. Та Мідлтон, принаймні, щось мав. А цей жалюгідний попович?.. Та як він міг припустити таку можливість?! — раптом із вибухом невтримної люті схопилась на ноги Мабель і, схопивши вазочку, що стояла на столі, з усієї сили шпурнула нею об підлогу. Ваза приглушено від килима крекнула й розскочилась на боки черепками.

— Як він смів хоч на мент подумати про це?! Мері злякано мовчала, знаючи, що краще всього

під таку хвилину заціпеніти, завмерти, затаїти дух і нічим себе не виявляти.

— Неймовірне, нечуване нахабство! Зухвальство просто фантастичне!

І вона швидко заходила по кімнаті, люто підбиваючи по дорозі черепки від вази.

— Х-ха! Теж претендент! Ну? Що ти скажеш?! І це тільки з американськими мільйонерами може трапитись така історія.

Американський мільйонер — це ідеальний золотий нуль. У мільйонерів інших націй завжди є що-небудь побіля їхніх мільйонів: глупота, добрість, жорстокість, розум — якийсь індивідуальний додаток. У американського мільйонера ніяких додатків. Через те всякий ґарсон із кафе пресерйозно чекає випадку женитися з американською мільйонеркою, і всяка мідинетка з Великих Бульварів мріє вийти заміж за американського мільйонера. Зверніть увагу: не за мільйонера взагалі, а тільки американського. А коли ще мільярди, о, мільярди роздушують усе людське, усе індивідуальне, усе твоє власне. Хто я, наприклад? Ну, хто я? Нуль! Абсолютний нуль! Що я маю свого? Нічого. Ніяких якостей, ніякого знання, нічого. Що б я не сказала, що б я не зробила, все — прекрасне, все надзвичайне, все — геніяльне, все — оригінальне. О, жах який! Я вся смерджу мільярдами, я отруюю, як газами, всякого, хто попада в мою орбіту. І ніхто-ніхто за ними не бачить моїх крихітних якостей. Навіть цей дикун, як довідався, що я — мільярдерка, навіть він кинувся на них, як на...

— Він довідався? Ви знаєте це?

— Ну, розуміється, знаю. Він, очевидно, прослідив, де я живу, спитав кого-небудь і довідався. Наївно було б думати, що в нього вистачить джентльменства не дошукуватись моєї адреси. І, розуміється, цей джентльмен вирішив, щ© треба вхопити американську мільйонерку. О мерзота!

Вона знову схопила цигарку й закурила. Мері зиркала на неї й мовчала. Потім тихо, несміливо заговорила:

— Простіть мені, Мабель, але дозвольте мені сказати кільки слів.

— Будь ласка, Мері, будь ласка.

— Мені здається, Мабель, що ви занадто багато ваги надаєте вашому нещасливому шлюбові з містером Мідлтоном. Ви собі через нього псуєте

все життя. Ви нікому не довіряєте, ви себе знецінюєте, ви всіх підозріваєте в бажанні тільки гроші від вас мати. Вибачте, що я так кажу, але я не можу бути байдужа. Мені здається, Мабель, що вам треба абсолютно забути за Мідлтона і за всю ту... тяжку історію. І жити просто й легко, як усі живуть.

Мабель слухала з легким усміхом і, тримаючи цигарку над відерцем, легенько, одним пальцем постукувала по ній, струсюючи попіл. Коли Мері замовкла, вона, не зводячи очей з цигарки, тихо почала:

— Дякую, Мері, за вашу увагу, але ви помиляєтесь. Я не тільки не хочу забути за цю, як ви кажете, "тяжку історію", а, навпаки, жалію, що не завжди, не на кожному кроці пам'ятаю за неї. Я їй страшно вдячна. Вона мені розкрила очі на саму себе й на людей. Не довіряю? Підозріваю? О, ні, навпаки: я тепер правильно бачу їх і менше підозріваю. Я тепер знаю твердо, що єдиний бог у людей — гроші, єдина релігія — поклоніння грошам, єдина мораль — мати гроші. І я знаю, Мері (не підозріваю, а знаю!), що за гроші можна купити всяку людину, що за гроші вони віддадуть і честь, і красу, і кохання, і здоров'я, і переконання, і високі ідеї, все. Так що ж дивного, що цей попович теж має ту саму віру в Бога, що й усі? Тільки він занадто нахабний у своїй вірі. І за це нахабство його треба викинути звідси та й годі.

— Але ж він — ранений, Мабель!

— О, для ранених є шпиталі. Завтра ж його тут не буде. І прошу вас, Мері, більше ніколи про нього й не згадувати мені.

У Мері знову виразно з'явився вираз упертости в устах. Вона знизала плечима й кашлянула.

— Добре, слухаю. Але вибачте мені, Мабель, я все ж таки не розумію: у вас же нема безсумнівних даних, щоб так говорити й ставитись до цього чоловіка... Адже...

— Я маю цілком безсумнівні дані. Я абсолютно певна: це — шарлатан!

Мері знову знизала плечима.

— Я не розумію, як можна так ображати людину без доказів.

Мабель спалахнула.

— Мері! Ви дратуєте мене! Ідіть собі геть! Забирайтесь!

Мері тихо вклонилась і мовчки пішла з хати.

А Мабель, як тільки вийшла Мері, витягла з шухляди столу велику фотографію Петра й почала пильно, похмуривши темно-золоті брови, вдивлятися в неї. Фотографія була зроблена Мабель непомітно для нього (малесеньким апаратом) у той час, як він ішов їй назустріч, широко, ясно посміхаючись. Зняток був збільшений, і тепер виразно було видно все лице, посмішку, кумедне пальто його (вічно розстібнуте, навіть у дощ) і одверті, прямі, щирі-щирі очі.

Мабель, стиснувши губи, люто рвонула й роздерла фотографію надвоє, потім склала половинки й знову роздерла. Схопившись, вона підбігла до каміну, де лежали обкутані жаром дровеняки, й кинула на них подерту фотографію. Зразу ж із жару десь узявся вогонь і лизнув шматки, що почали корчитись і вигинатися під його поцілунками.

Мабель струснула головою, розмашисто повернулася до столу, наспівуючої взяла відкладену набік цигарку й сильно затяглася.

Розділ XIII

В передпокої задирчав дзвоник. Матільда непоро-зуміло злегка випнула губи до Жака й, хоча вони сиділи в кабінеті його, пошепки сказала:

— Хто б це міг бути? Вже по дев'ятій. Одчинити чи не варто? Може, хто-небудь з анонімною посилкою бомби?

Жак нетерпляче повів головою. Задзвонило вдруге.

— Ах, Тіль, ти вже занадто нервуєшся. Іди відчини. Може, це Жан або Одета. А як хто чужий, не пускай — мене нема дома та й годі.

Вони умовились, щоб не Жак одчиняв двері на дзвінки, — якщо якийсь "месник" захоче " помсти —тись", то щоб не так уже зручно було йому це зробити.

Матільда швиденько вийшла й лишила двері до передпокою незачиненими. В кабінеті на столі горіла лямпа під великим зеленим абажуром, од якого на столі лежало ярке світло, а над ним по всій великій кімнаті стояв зеленкуватий присмерк. Перед Жаком на столі лежали два чергові анонімні листи із загрозами вбити його, якщо він не спинить своїх зрадницьких виступів проти революції і трудящих.

У передпокої клацнув замок дверей і зараз же за ним зачувся здивований, штучно-веселий і навмисне голосний голос Матільди.

— О, товариш Кольє? Яка приємна несподіванка! О, Жак дома і буде дуже радий тебе бачити. Роздягайся, будь ласка. Жаку, ти знаєш, хто до нас завітав?

Жакові сильно забилося серце, але він спокійно, помалу підвівся, сховав листи в шуфляду й пішов до передпокою, — тільки злегка покусював нижню губу. Кольє в супроводі Матільди вже йшов йому назустріч.

— Дійсно, яка приємна несподіванка! — сказав Жак, простягаючи руку Кольє. — Якому щасливому вітрові треба дякувати, що заніс тебе до нас?

— Вітрові спогадів... — приємно посміхаючись, потиснув руку Жакові Кольє. — Ішов повз вашу хату й згадав, як колись під час резистансу забігав до вас, і захотілося разом згадати недавнє спільне минуле. Я вас не надовго затримаю, у мене є тут справа у вашому кварталі.

— Сідай, будь ласка. Отут, у тому самому фотелі, що й тоді. Тіль, може б, ти нам чого-небудь... Хочеш кави, чи, може, вина? Пам'ятаєш, як ми колись пили саму гарячу воду, бо не було ні кави, ні вина, нічого?

— Ще б пак! Хоч і тяжкі, але героїчні, чудесні часи були!..

Матільда тривожно-заклопотано вийшла до їдальні й, приклавши руку до серця, що стикувалось тоскним неспокоєм, думала, чого прийшов цей непевний чоловік і чого йому дати: вина, лікеру, кави? З кавою довго буде, а послухати, довідатись хотілось якомога швидше. Отже: дати вина й сухих тістечок!

Коли вона з тацею, на якій була пляшка вина, три келихи й тарілочка з фурделиками, ввійшла до кабінету, Жак і Кольє жваво балакали, курячи й сміючись, їм згадалось, як вони перед самим виходом німців з Парижа здорово піддурили товстого німецького капітана і завалили бомбою його касарню разом з ним і його ротою. Матільда налила в склянки вина. Всі взяли їх у руки, і Кольє проголосив:

— Ну, за майбутні перемоги!

— За перемоги! — підхопили Жак і Матільда. (А чиї саме, того ніхто на уточнив.)

— Ех, любі товариші! — поставивши надпиту до половини склянку на стіл, сказав Кольє і сумно похитав головою. І так дивно та незвично було бачити це бліде лице з витягненим, як у качки, носом і довгим підборіддям, лице, на якому ніколи цього сентиментального виразу не було, що Жак перезирнувся з Матільдою, яка стояла позаду Кольє. Вона зробила застережливо гримасу губами й очима, мовляв: "Бережись!".

— Для чого ви, правда, затіяли всю цю історію? Га? — сердечним, щирим тоном запитав Кольє і, не чекаючи відповіді, вів далі: — Я розумію вас до певної міри: питання моралі є важливе питання. Але ваша мораль, товариші, згадайте самі, є мораль жертви індивіда для колективу. І то жертва особлива: комуніст повинен жертвувати для своєї справи не тільки своїм матеріяльним добром, своєю свободою, своїм життям, але й своєю честю, гідністю, своїм навіть іменем комуніста.

Жак опустив очі, — розуміється, ця проповідь була наготована заздалегідь, ради неї він і прийшов.

— ... Згадаймо приклад таких великих комуністів, як Зінов'єв, Бухарін, Каменєв та інші. Вони для врятування справи будування соціялізму в Росії пішли на брехню, як ви кажете, не тільки на інших, на ворогів комунізму, а навіть на самих себе. Вони прийняли на себе ім'я зрадників, шкідників, ворогів соціялізму.

Жак швидко підняв голову і непорозуміло глянув на Кольє: як! Зрадників називати "великими комуністами, героями"?! Він хотів обережно звернути на це увагу Кольє, але Матільда не витримала і гостро спитала:

— І за таку велику жертву Сталін убив їх?

Кольє на мент приплющив очі, немов стримуючи цим рухом щось у собі, й тоді відповів:

— Не Сталін, а комуністична партія покарала їх смертю за зраду і шкідництво.

— Як?! Але ж ти сам щойно сказав, що вони сказали неправду, що принесли себе в жертву... За що ж карати?!

— Так, по суті це була саможертва, але для справи вони були злочинцями, і їх треба було покарати. Покарати хоч би для того, щоб на мент стримати наступ ворогів соціялізму, щоб пояснити масам певні невдачі й дефекти партії. Отже, брехня, наклеп у тих обставинах були не тільки не неморальні, а, навпаки, актами високочеснотними. Так, товариші, революція іде не тими темпами, що нами намічалися. Нас то тут, то там трошки б'ють, невдачі не забувають нас, це — правда. Але ж на війні як на війні: бувають тимчасові перемоги й тимчасові поразки. Згадайте, як нас били німці, скільки було всяких поразок, а тим часом кінцева перемога вийшла все ж таки не їхня. Так само буде й тепер. Революція переможе.

— Яка революція? — тихо кивнув Жак.

— Наша! Комуністична!

— Збройна?

— Іншою революція, справжня соціяльна, соція-лістична революція не може бути, Жаку, — м'яко сказав Кольє.

— Тоді я повторю те, що казав уже, Андре: тоді вона перейде у війну, — теж м'яко відповів Жак.

— Хай переходить. Ми переможемо й у війні. Атомові бомби? Бактерії? Руїни? Загибель цивілізації? Нехай, не ми її викликаємо. І коли капіталізм заради свого панування готовий іти на все це, ми приймаємо. Нехай вигине півлюдства, сотні мільйонів його, хай півпланети буде в руїнах,

нехай. Ми на цих руїнах задушимо капіталізм і почнемо будувати соціялізм. Іншого виходу немає.

— А як капіталізм переможе? А як він на руїнах планети встановить свою диктатуру? Ти уявляєш собі, що це було б? Настала б на землі доба такої лютої реакції, з якою ніякий фашизм чи гітлеризм не зрівнявся б. Диктатура наляканого капіталіста і церкви! Що може бути страшніше? І коли тепер уже американський капіталізм усе, що хоч трохи прогресивне, називає комунізмом і переслідує його, то що було б тоді, коли після страхітної війщі, задушивши комунізм, він установив би своє царство на землі? Хто посмів би протестувати? "Ага, комуніст?!" Бий, души! І на цілі сторіччя запанувало б чисте рабство. А хто може сказати, що буде наша, а не його перемога? Хто? І чи маємо право ми, комуністи, від яких так багато залежить, бути тій війні чи не бути, чи маємо ми право все людство віддавати на такий ризик?

— Значить, ти хочеш, щоб ми покірно тепер, без бою капітулювали й заздалегідь прийняли це рабство? — з гострим блиском в очах кинув Кольє.

— Ні, ніяким чином! — незвично для нього гаряче скрикнув Жак і навіть пристукнув кулаком по столі. — Давати бої, битись! Але битись відповідно до історичної епохи, будучи добрими стратегами, а не догматиками. Ситуація вимагає тепер інших способів боротьби, ніж московські. Московські методи — це анархізм. Москва живе в минулому. Вона свою революцію, яка сталась у напівдикій, селянській Росії тридцять років тому, отже, в цілком іншій льокальній і світовій кон'юнктурі, ніж тепер у нас і по всьому світі, вона ставить як святий зразок, як імперативний приклад для країн індустріяльних, освічених, вихованих у традиціях свободи, а не російського деспотизму. І Кремль замість того, щоб бути добрим стратегом і допомагати нам у наших обставинах провадити нашу революцію, він нас анатемує і карає за те, що ми хочемо бути собою. Кремль не помічає, що революція по всьому світі йде і без нас, що вона, хоч і не по-московському, а руйнує стару економіку, старі

звички, стару мораль. Ти подивись на світ: хіба він тепер такий, як був тридцять років тому?

— Все розвивається, навіть капіталістичний лад, — посміхнувся Кольє.

— Так, розвивається! А з ним розвивається і революція, і ті сили, які він сам родить, про які і Маркс говорив.

— Ленін теж дещо говорив про таку вашу революцію. Згадай його характеристику Кавтського, що він...

Але тут несподівано виступила Тіль. Перейшовши до столу і ставши таким чином лицем до Кольє, вона підвела голову й з викликом сказала:

— А чому ми повинні більше вірити Ленінові, аніж Марксові? Чи Жоресові? А чому, нарешті, ми, французькі чи італійські, чи які інші комуністи на землі, повинні слухатися російських комуністів? Чому...

— Ну, Тіль, ти трохи вже... — хотів зупинити її Жак, але вона не піддалася.

— Дай мені сказати! А чому ми повинні слухатися Сталіна, Маленкова, Молотова, а не Тореза, Дюкльо, Кольє? Хто може знати умови життя Франції? Сталін чи Торез?

— Але ж сам Торез слухається Сталіна! — закричав Кольє.

— Так, слухається, бо залежить од Сталіна, од Москви, бо Москва, як і тобі краще, ніж кому іншому відомо, на три чверті покриває наші видатки на партійну роботу. Торез мусить слухатись. Але він не може, не сміє не думати про те, що купка людей у Кремлі вирішує долю нашого народу і навіть усього світу! І Кольє теж повинен про це думати!

Кольє виразно зблід, і очі йому звузилися, стали колючими.

— Та не купка ж людей у Кремлі, а Комуністичний Інтернаціонал вирішує! — гостро сказав він.

— Ах, дай спокій, товаришу, з цим нещасним Інтернаціоналом! Це можна говорити на мітингах, у газеті, а не нам, ми знаємо дещо про ці вирішення Комін-тернів та Комінформів.

— Ну, знаєте, товариші, це вже одверта реакція, фашизм, — сказав Кольє і підвівся. — Мені вже тут, видно, нема чого робити. Я зайшов до вас як старий друг і товариш посидіти завами, але натрапив на ворогів.

Тіль незалежно підвела голову догори, а Жак хотів щось сказати, та Кольє не дав йому й почати:

— Одначе я хочу в пам'ять нашої старої дружби зробити ще одну спробу взяти вас на розум і попередити вас. Мушу вам сказати, що в партії й серед робітництва росте обурення проти вас. Можуть виникнути дуже небажані вибухи цього обурення. Партія сподівається, що цей стан у вас мине, що він є наслідок якихось ненормальних психічних причин. І тому поки що питання про нашу "акцію" і виключення вас із партії не ставиться офіціяльно. Але вам треба припинити вашу шкідливу, ворожу партії й комунізмові діяльність. І мушу вам сказати: вона дуже шкідлива, особливо в цей момент для нас. Нам треба бути утроє непохитними, суцільними. А ви вносите непевність, хитання, сумніви. І у ваших особистих інтересах я готовий вас благати, товариші: припиніть вашу нещасну акцію. Ми замовчимо, ми забудемо цей цілком незрозумілий ваш ухил і будемо далі працювати разом, як працювали весь час. Не ставте себе в становище ворогів трудящих.

— Ми не вороги трудящих! — гаряче скрикнула Матільда.

— Партія вважає вас за ворогів, — м'яко сказав Кольє. — А ви знаєте, як вона вміє боротися з усіма її шкідниками й ворогами. Отже...

— Оце, значить, є та відповідь на нашу пропозицію, яку ми переказали через вас Москві? — тихо спитав Жак.

— Москва тут ні до чого. Це наша маленька місцева справа.

— А яка все ж таки відповідь Москви на пропозицію? — з тим самим викликом спитала Тіль.

— У Москви є важливіші справи, товаришко, ніж наївні пропозиції людей, які збилися зо шляху комунізму. Ну, я вас попередив, товариші (він підкреслено вимовив слово "товариші", щоб показати, що розриву немає), а ваше діло тепер так чи так реагувати на моє товариське й дружнє попередження. Ох, я мушу поспішати, заговорився я у вас, а на мене там чекають.

І так само привітно й сердечно, як і тоді, коли прийшов, потиснувши їм руки, він похапцем пішов до передпокою. Ленуари провели його до вішалки, Жак навіть поміг надягти пальто, і Кольє, ще раз якнайсердечніше посміхнувшись до них і кинувши "до побачення" , вийшов на сходи.

Замкнувши за ним двері на ключ, Жак повернувся до Матільди й з усміхом сказав:

— Прийшов перевірити, яку дію зробили його анонімні телефони та листи. І загрозити.

— Але вони можуть дійсно... — Матільда хотіла сказати "убити нас" і сказала: — завдати нам багато прикрощів.

— Так, можуть...— ідучи до кабінету, згодився Жак.

І коли Тіль, погасивши світло в передпокою, прийшла до нього, Жак стояв коло столу, дивився в нього не рухаючись і, нарешті, сказав:

— Що ж, Тіль, нехай нас судять, нехай лають, ганьблять, виключають з партії. Коли ми перед самими собою, перед своїм сумлінням знаємо, що ми не для себе, не для своєї користи, не під примусом і терором сповідуємо свої переконання, а для користи колективної, то нам не повинно бути ні соромно, ні страшно. Правда ж, Тіль?

— Правда, мій Жако, правда! Але вони не посміють ні судити нас, ні виключати. "За що?!" — спитає кожний товариш. А вони все ж таки бояться опінії громадської. Тільки, знаєш що, Жако, ми все ж таки будемо тепер ще трошки обережніші. Ми порадимося з Жаном і встановимо нашу дальшу тактику. Правда?

І вона обійняла Жака обома руками за голову й ніжно провела ними по щоках, зазираючи в очі.

— Правда, Тіль, постараємось бути обережнішими. Але не уступаючись ні на крок од того, що вважаємо за справедливе, і ніякі софістики, ні загрози не повинні примусити нас піддатися. Так, Матільдо?

— Так, Жаку! — і вона рішуче труснула головою.

Розділ XIV

Біля четвертої Кіндрат у супроводі одного з льокаїв підходив до кімнати Петра. Він не цікавився ні широченними сходами, ні різьбленими височенними стелями, ні людьми, що зустрічалися йому по дорозі. Округлені, напружені очі його ввесь час дивилися тільки вперед, коло кожних дверей угадуючи: тут чи ні?

Нарешті, льокай тихенько постукав, і двері зараз же розчинилися. На порозі з'явилася жінка, вся в білому і з руденькими, дрібними кучерками, що викочувались із-під пов'язки на голові.

— Мосьє... мосьє?.. (Вона, очевидно, забула прізвище Кіндрата, сказане їй Петром.)

— ...Прошу, прошу, входьте. Містер Вішатіцкі на вас чекає.

По-французькому вона балакала так кумедно, що іншим разом Кіндрат із задоволенням звернув би на це увагу, але тепер він навряд чи й чув її. Зрозумівши тільки "входьте", він увійшов і зараз же побіг до ліжка. Міс Ґреґем вийшла з кімнати й тихенько причинила за собою двері.

Коло ліжка Кіндрат зупинився і злякано дивився на обидві руки Петра, що без перев'язки лежали поверх синьої шовкової ковдри. А лице Петра було сіре, змарніле, немов аж схудле за одну ніч. Воно посміхалося, воно, любе, зраділо, хоч і слабенько посміхалося до нього. Але чого ж, ради Бога, обидві руки були без перев'язки?!

— Здоров, Гриценятко...— слабким голосом сказав Петро й посунув по ковдрі до нього праву руку.

Кіндрат обережно взяв і ледь-ледь потиснув її, а сам не переставав зиркати то на лице Петра, то на ліву руку його.

— Сідай. Присунь стільця ближче.

Кіндрат хапливо присунув стільця до самого ліжка й сів.

— Ну бач: живий... — пошепки сказав Петро, не перестаючи зраділо й ніжно посміхатися.

Кіндрат подивився на ліву руку Петра, перевів очі на лице, знову на руку.

— Шукаєш рану? — посміхнувся Петро. — Помилився, братухо. В груди попало.

— В груди?!

І Кіндрат аж дух затаїв од жаху.

— Нічого. Куля вийшла другим боком. Через два тижні загоїться, як на собаці.

— А як же... а як же ти крикнув "О"?

— А хто його зна. Само крикнулось. Та я вже тоді й не пам'ятав себе. Ну, пусте діло.

— Та як же я, сукин син, так поцілив тебе?! — з жахом і мукою вирвалось у Кіндрата. — Голубчику ж ти мій! Паню, рідненький!

І Кіндрат раптом ухопив ліву руку Петра і судорожно припав до неї поцілунком.

Петро безсило почав випручувати руку, і схвильовано шепочучи:

— Ну, що ти, Грицю! Пусти. Годі! Не треба. Хтось увійде. Сядь, Грицю.

Кіндрат одірвався й, одвернувшись, швиденько, соромливо витер очі ребром руки. Потім засоромлено, ще мокрими очима подивився на Петра й сердито буркнув:

— А крикнув "О". А я,.сукин син, уже тоді чув, що рука здригнулася мені. Будь я проклят, чув. І всю ніч лежав та думав: ну, житиму я другу ніч, чи ні. І як мені сказали телефоном, що ти хочеш мене бачити, так думав, отам, у тій телефонній будці, й упаду від хвилювання. Та правда, що куля вийшла?

— Правда, Грицю.

Кіндрат глибоко-глибоко зітхнув і провів рукою по чолі. Й тільки тепер глянув по хаті, по ліжку з різьбленими дерев'яними спинками, по фотелях, по пухнастому килимі на підлозі.

— А догляд за тобою добрий?

— Добрий... — хитнув головою Петро.

І Кіндратові кинулось в очі, що Панько немовби якось погас, понурився, похмарнів.

— Що тобі, Паню? Недобре стало?

Петро слабо покрутив головою, напівзаплющивши очі.

— А що ж, Паню? Чого ти ніби... змінився? Петро помовчав і пошепки сказав, усе дивлячися

собі на груди:

— А знаєш, хто "моя" американка?

І губи йому скривилися такою гидливою насмішкою, що Кіндрат злякано закруглив очі: чи не маячіння в нього?

— А хто, Паню? — боязко спитав він.

— Племінниця Стоверова.

Кіндрат перелякано витріщився на Петра. Він одразу повірив, що це не маячіння, що Панько говорить при здоровому розумі. Але що американка — племінниця Стовера...

— Та як же це так?! Племінниця Стовера?! Та ти її бачив, чи що?

— Бачив і навіть балакав.

— От так історія! Оце так-так! Ти диви! Га?

І Кіндрат од дивування навіть устав і знову сів.

— Ну, й що ж вона? Здивувалася? Зраділа? Чи той, злякалася, що ти ранений?

Петро все так само гидливо й понуро посміхався.

— "Зраділа, злякалася". Не зраділа й не злякалася.

— А як же? Не розумію.

Але з посмішки Петра він уже зрозумів, що сталося щось недобре.

— Та зрозуміти не легко. Або ні: легко зрозуміти. Мільярдерка злякалася, що штучки її викриваються. Я її ще вчора побачив. Собі не вірив, що то вона. Думав, що то мені в голові від усього каламутилося. Спитав жінку, що сидить коло мене. Ну, й сама сьогодні прийшла.

— А вона вже знала, що це ти?

— Та, мабуть, знала. Вислала з хати жінку. Ну, думаю, молодиця, зараз вона...

Петро скривився, як од фізичного болю, й помовчав. Потім знову з тією самою непорушністю всього тіла й голови заговорив далі хрипким, ледве чутним голосом:

— А вона кивнула головою, як... як льокаєві й почала говорити таке, що... що й досі не можу очуняти.

Він замовк і заплющив очі.

— А що ж вона сказала, Паню?

Петро рухнув віями й з натугою заговорив далі:

— Сказала, щоб я виїхав звідси.

— Чому так?!

— Не сказала. Просто таке її бажання. Але я зрозумів: бо я можу розповісти, що вона по дансинґах волочиться. Живий свідок. Сама поставила мені вимогу, щоб я нікому про наше знайомство не казав і щоб негайно звідси виїхав. До якої хочу, до найкращої клініки, аби виїхав. Плататимуть за мене та ще й нагороду за рану дадуть.

Кіндрат ошелешено мовчав. Потім тихо посвистів і сказав.

— Так отака-а американочка! Так оце така пролетарка! Нічого собі наша?!

— Так, пролетарка. І тільки сьогодні я згадав, як Жозеф розповідав про якусь племінницю Стовера, як вона мужчинами перебирає, як виробляє з ними всякі штуки. Чи думав же я, що це та сама...

— Та-ак, — розгублено протяг Кіндрат — Просто фантастика якась. Неймовірно! Щоб ото попасти якраз на саму племінницю...

— Ніякої фантастики немає! — шарпнув рукою по ковдрі Петро. — Цілком натурально. Вона ж, мабуть, по всіх дансинґах біга й вибира собі самців. До свого смаку. Ну, й мене нагляділа. Підійшов, значить, під її смак. Сильний, здоровий. Ну, й купуй. Розпус-с-сна, мер-р-рзенна буржуйська гидь!

Петро безсило відкинув руку й повернув голову набік, заплющивши очі.

Кіндрат не рухався. Сутінки ставали все густіші й густіші. Всі речі в хаті почали розпливатися, тільки вікно ясніло сіро-синім чотирикутником.

— Ну, добре, Паню... — тихо, винувато почав Кіндрат. — А чого ж вона з тобою... немов би той... Ну, чого не купувала тебе, чи що? Коли така, то чого ж... (цілий місяць, здається?) воловодилась?

— Х-хе! — хикнув Петро. — Бо вони делікатні, бо вони за свої гроші хочуть самця з поезією мати. І з перчиком. Деґенерати-буржуйчики вже приїлися, так пролетаря заманулося. А тут вийшло, що з цим пролетарем скандал може вийти. Цяцька небезпечною виявилась. Ну, і к чорту її швидше. Якби ти бачив, яка ворожість, яка зневага, яка злість у цієї... жінки проступала в лиці, в словах, у погляді. Наче я їй страшенне зло зробив.

— Отаке?!

— Отаке. Ні про здоров'я, ні про рану не спитала, ні посміхнулася. Голова задерта, губа випнута, погляд величний, зневага. А як сказав їй "Мабель", так якби ти бачив, як спалахнула, з яким обуренням і огидою здивувалася. "Мабель?! Яка Мабель? Хто вам дав право так називати мене?! Місіс Стовер я!" Оце та сама місіс Стовер, що ще кілька днів тому не дозволяла її міс Мабель називати, а тільки Мабель, що тулилася... О, гидь проклята!

Петро шарпнувся й застогнав, чи від фізичного болю, чи від огиди.

— Паню! Тобі ж, мабуть, шкідливо довго балакать і хвилюватись?

— А чорт його бери! Хай!.. Тільки що мені тепер робити, Грицю? — раптом жалібно, з мукою, по-дитячому майже схлипнув Петро. — Тяжко мені тут лишатися. Безумно тяжко. Огидно так, що головою бився б об цей столик. Не можу!.. Та ще ослаб сильно. Тоскно, Грицю.

Кіндрат узяв в обидві руки велику ослаблену руку Петра й ніжно почав потискувати, немов піддаючи йому сили.

— Як тільки уявлю собі, що вона знов сюди прийде, що знову буде... Не можу! Що хоч, тільки виїхати звідси. Вона мені нагороду! О-о!

І Петро з такою дивною для його стану силою потиснув руку Кіндратові, що той аж підвівся на стільці від болю. Але Петрова рука тут же й ослабла й повисла між занімілих пальців Кіндрата.

— Паню! Не треба хвилюватись! Будь вона тричі проклята. Не варта вона того. Може, засвітити, Паню?

— Засвіти...— мляво прошепотів Петро.— Там, на столику... пиптик надуши.

Кіндрат знайшов пиптик, надушив, і по низу кімнати з-під синього абажура розлилося ніжне, тепле світло. А гора вся закуталась у блакитний присмерк.

Петро лежав непорушно, безсило схиливши голову набік, уткнувши підборіддя в груди. Здавалось, він заснув чи зомлів.

— Паню! — обережно, з острахом у голосі шепнув Кіндрат.

— Що? — ледве ворухнув губами Петро, не розплющуючи очей.

— Тобі погано? Може, вже піти мені?

Петро від цих слів аж головою злякано шарпнув.

— Ой, що ти! Ждав тебе, як... як не знаю що, а ти вже йти.

— Стомлює тебе розмова.

— Нічого. Я вже думав: може, так зробити — дійсно попрохати перевезти мене до клініки. Цим я й Сто-верові показав би, що... що не для нагороди чи для чого іншого рятував його. Ще більше довір'я в нього було б. Га? Як ти думаєш?

— Та понятно!

— А він же часом, може, приїжджав би провідати мене в клініці. Правда? А потім, може, якої-небудь служби попрохав би в нього. Га? Як ти думаєш?

— Та понятно! Не може ж бути, щоб коли-небудь та не провідав людину, що життя йому врятувала. Або й службу... Повинен би. Що ж,

переїжджай до клініки. А то як будеш отак хвилюватись, то й ні справі, ні собі самому від того користи не буде.

Петро знов заслаб, заплющив очі, мертво затих. Кіндрат боявся поворухнутись і тримав його руку, стараючись несильно дихати, щоб не хитати тієї руки своїм боком.

— Ні...— раптом тихо покрутив головою по подушці Петро. — Не можна переїжджати. Не можна.

— Чому, Паню?

— "Чому". Тому, що пропала тоді справа. Раз-два, може, приїде, а там... запропонує "нагороду" та й од-купиться. А сюди на яку-небудь службу та не допустить потім. Куди там!.. Ні, треба лишатися. Нехай мучить, катує, що ж...

Кіндрат трудно зітхнув.

— Ну що ж тоді, лишайся, Паню! Лишайся. Перетерпи для справи ще й це від тої, а лишайся. Коли сам Стовер не викине, то й вона не викине тебе звідси. Це ясно.

Петро помовчав і тихо проговорив:

— А що ж то вона думатиме про мене? Чого до клініки не хочу?

— А чор-р-ртяка її бери! — люто зашипів Кіндрат. — Хай собі дума, що хоче. Та не бери ти так до серця, як вона там ставиться до тебе... Не до тебе ж вона так ставиться, це ж не ти, а Вишнятинський. Себе забудь. Пам'ятаєш, ти мені сам це казав. Ну, й ти забудеш себе. Та — попович Вівішіскі. Ну, а як так, то так йому й треба, релігійникові паршивому, слузі буржуазії. Грай комедію і плюй собі. Хай б'є по Вівішів-ському.

Петро не знати, чи слухав. Але коли Кіндрат замовк, він прошепотів:

— Але ^к не Вівішіскі трохи не умлівав за нею, а я, ідіот, дурень, собака! Я!

— Ну, чого ж ти лаєшся? За що? Хіба ж ти знав, хто вона справді? Ну, от тепер знаєш і вмлівати не будеш. Кінець. Хто вона тобі тепер? Буржуйка. Плював ти на неї та й годі.

— О-о! — покачав головою по подушці Петро. — Без огиди думати не можу. За тисячі верст забіг би від неї, коли б моя воля.

— Та й забіжиш. От тільки коло Стовера побудеш, вивідаєш і тоді за тисячі верст додому.

Петро нічого не відповів. Очі йому були заплющені і баньки від тінів здавалися великими й синіми на всьому лиці його, а надто в куточках уст ще лишилися сліди огиди, неначе він весь пройнявся нею.

— Дай... випить... — трудно прошепотів Петро. — Там, на столику... В карафці.

Кіндрат швиденько схопився, налив у склянку жовтуватої рідини з карафки й підніс до уст Петрові.

— На, Паню.. Чекай, я піддержу тобі голову. — Він підважив лівою рукою голову Петрові, а склянку обережно підставив до уст його. Петро, напіврозплющивши очі, припав до склянки й жадібно став пити.

— Дякую... — відхилившись на подушку і знову заплющивши очі, шепнув він. — Тепер іди... Ослаб я дуже... Завтра приходь... Зранку.

— Прийду, Паню. З самого ранку. Засни гарненько. Бувай. До завтра.

— До завтра...

Кіндрат навшпиньках, неспокійно озираючись на Петра, пішов із кімнати.

Розділ XV

У передпокої коротенько диркнув два рази дзвінок. Жан Рульо похапцем вийшов з кабінету.

Люсьєн була в новому капелюшку, якого не хотіла зразу скинути, щоб Жан міг помилуватися нею в ньому. І вся вона дійсно, чи від капелюшка, чи від чого іншого, була така свіжа, туга, жвава, повна підняття.

— О, Жан, як ти мило все приготував! Я хочу чаю! Швидше, швидше, швидше! А правда, милий капелюшок? І страшно дешево: всього десять тисяч. А сукня тобі подобається? По щирості? Га?

По щирості, суконька була теж досить мила: чорна, з бронзовим відблиском, з майстерно повставлювани-ми клаптиками споріднених кольорів.

— І теж безумно дешево: двадцять тисяч! Покази-лись люди. Скрізь паніка. Просто задурно роздають речі. А ти що такий, Жане? Якісь прикрощі? Так?

Жан підсунув до краю столика чашку з чаєм для Люсьєн і сам сів у фотель по другий бік.

— Так, трохи. Часто чоловік, бажаючи миру для інших, творить собі самому війну. Може, ти скинеш сукню та капелюх, надінеш пеньюар і ляжеш? Зручніше буде.

— А правда! Ти маєш, як завжди, рацію!

Люсьєн, швидко скинувши сукню, вийняла з бібліотечної шафи свій пеньюар і перевдяглася. А капелюха скидати ще не хотілося, й вона в ньому стрибнула на канапу й лягла, простягнувши ноги в туго натягнених нільонових панчохах.

Раптом тут же вся стріпнулася і аж стала на коліна на канапі, розкинувши поли пеньюару й показуючи рожеву коротеньку шовкову спідничку. Широко, захоплено розкривши очі на Жана, вона скрикнула:

— Жане! В мене чудесна ідея! Знаєш що? Я хочу перевірити, як тебе оцінюють у Франції й за кордоном. Наприклад, в Америці!

Жан Рульо здивовано встромив у неї свої маленькі очі й поставив чашку на столик, не донісши її до уст.

— Як же ти це зробиш?

— А от як, — почала Люсьєн і смаковито втягла в себе губи, як діти, що розповідають що-небудь захопливе, — я заведу з секретарем, маркізом де Монфор, розмову про тебе і... Адже Стовер і цей маркіз, вони ж немов противники соціялізму. Правда? Ну, так от, заведу розмову і наведу її так, щоб він сказав, як вони, вороги соціялізму, оцінюють тебе — соціяліста. Вони — американці, й у них усе просто: така людина коштує стільки долярів, а така стільки. От я й...

— Чекай, Люсі, — злякався Рульо, — я гадаю, ти ж не будеш...

— О, Жане, ти можеш бути абсолютно спокійний. Я так поведу розмову, що він буде в мене питати, він, із своєї ініціятиви, буде тебе оцінювати.

— Чекай, чекай, Люсі. Ідея, може, для тебе й втішна, але щоб не вийшло якого-небудь непорозуміння. Ти про що конкретно питатимеш його?

Люсі нетерпляче знизала плечима.

— Ах, Господи! Я ні про що не питатиму. Розумієш? Мені недавно сказали, що в мене є великий дипломатичний талант. Не бійся, кажу тобі. Я хочу знати, перше: як тебе взагалі оцінюють в Америці, скільки долярів ти коштуєш. Потім, друге: скільки б долярів вони дали за те, щоб ти згодився співпрацювати з ними в справі миру. Третє...

Жан Рульо зовсім неспокійно встав і простягнув руку до Люсьєн.

— Люсінько, я не знаю, які твої дипломатичні таланти, але це надзвичайно небезпечна розмова. Я дуже тебе прошу не здіймати її...

Люсьєн знову вередливо й з досадою крутнула головою.

— Ах, Жане, ти нічого не розумієш. Дай мені спокій. Кажу тобі: ніякої небезпеки немає. Він сам мені це все скаже без ніяких моїх запитань. Чуєш? І, розуміється, я йому дам зрозуміти, що це просто фантастика гадати, що в Жана Рульо грошима можна змінити переконання. Жан засміявся.

— Ти дійсно якимсь дипломатом у нас починаєш бути. Тільки ця твоя дипломатія — дитяча і, крім того, небезпечна. Та й ні на що не потрібна.

— Як ні на що?! — обурилась Люсьєн. — О, вибач! Я хочу знати, скільки ти коштуєш. Хто знає, а раптом я маю якогось іншого претендента на моє серце й хочу зрівняти вас: хто дорожчий. О, Жане, без жартів, я страшенно хочу зробити цю невинну перевірку. Дозволь мені її зробити. А хіба ж тобі самому не цікаво перевірити так? Га, Жане?

А потім, коли б Стовер згодився працювати з тобою для миру на твоїх умовах, хіба б ти відмовився? Га?

Жан Рульо погладив бороду, помовчав і сів у фотель.

— Чай зовсім захолов...— з докором сказав він, торкаючись пучкою до чайника. — Треба знову нагрівати.

Люсьєн зістрибнула з канапи, підбігла до Рульо й, обхопивши його рукою за шию, сіла йому на коліна.

— Ні, ні, ні, я не хочу, щоб ти відмовчувався. Ти мені скажи: невже тобі не цікаво, як тебе оцінюють? Щиро-щиро скажи.

І вона, поклавши другу руку на щоку, обернула всю голову його до себе.

— Ну? Скажи?

Жан Рульо посміхнувся і боком уст поцілував РУку.

— Ну, хай буде цікаво. Але ж...

— Дякую, дякую, дякую! — обхопивши його обома руками за голову, почала вона коротенькими поцілунками обкльовувати зо всіх боків його уста, не даючи йому говорити. Тоді Жан Рульо обурився, вхопив гнучке тіло й, як дитину, що розгулялася й не хотіла йти спати, доніс до канапи.

— І скільки б дали, щоб ти згодився співпрацювати з Стовером, І це спитаю. Ага, чуєш? Спитаю! Ні, ні, вперед скажи: чуєш?

— Чую, чую. Питай, що хочеш, тільки...

Тоді Люсьєн зірвала з себе капелюшка, кинула на підлогу й звичним рухом надушила ґудзик біля лям-пи — вона в такі хвилини не любила світла.

Розділ XVI

Звичайно, Петро міг би й швидше видужувати, коли б спокійніше лежалося, а, головне, коли б не та. Та була головною причиною постійного напруження. Правда, вона в нього була тільки раз, після того як поставила йому вимогу переїхати до клініки. Але того одного разу було досить, щоб одібрати спокій надовго.

Прийшла вона до нього днів через два після першої розмови. Міс Ґрегем уже не сиділа при ньому безвихідно, і Мабель, мабуть, навмисне вибрала такий момент, коли нікого в Петра не було. Ввійшла вона з тим самим погордливим, холодним виразом усього лиця, що й перший раз. І так само ні про здоров'я, ні про рану, ні про що не запитала. Хитнула тільки головою на знак привітання і зразу ж почала про те, що її тільки цікавило.

— Ну, містере Вишнятинський? Ви виконали те, що я вам запропонувала? (Навіть для ввічливости не сказала "прохала", а "запропонувала", як льокаєві.) — ...Ви заявили про своє бажання переїхати до клініки?

Петро старався не дивитися на неї. Вона сама не сідала, а він, розуміється, й не запросив сісти. Сьогодні його чомусь забули поголити, й підборіддя та щока були, як піском обсипані. Але плювати, тим краще.

— Ну, містере Вишнятинський? Я чекаю відповіді.

Петро зиркнув на неї. Господи! Невже лице людини може так мінятися?! Невже та колишня тепла, сердечна милість лиця може так безслідно залитись оцим виразом жорстокости, сухости, терпкости?

Він зараз же відвів очі, але в очах усе стояли її губи, як червона підківка, перекинута вниз ріжками.

— Я не міг виконати... — тихо сказав він.

— Через що?

— Через те, що я не можу бути брутальним супроти добродія Стовера.

— Як так?! Оце цікаво! Чому брутальним?

її, здається, не стільки розсердила така відповідь, як уразила несподіваним поясненням.

— Тому що... тому що це була б брутальність сказати: я не хочу тут бути, я хочу бути в клініці. Я не маю ніяких підстав хотіти цього.

Мабель різко, колюче засміялася.

— Браво! Знаменито! Бездоганно! Хо-хо!

І Мабель од задоволення навіть по кімнаті пройшлася, своїм звичаєм трошки перекачуючись із боку на бік.

А Петро лежав непорушно і ні разу не подивився на неї, вперто вп'явши очі до різьби на спинці ліжка.

— Так, містере Вишнятинський, це була б абсолютно бездоганна відповідь, коли б не було однієї невеличкої, крихітної-крихітної заковички. А саме: містер Стовер анітрошки не буде ображений. Навпаки, він буде почувати себе спокійним за ваше здоров'я, коли воно буде під

правильним доглядом лікарів першорядної клініки. Гарантую вам: ніякісінької образи не буде. Спробуйте, принаймні. Ну, хоч натякніть. Га?

Але Петро мовчав і мружив очі на спинку ліжка. Та ще з усієї сили душив у руках ковдру.

— Ну, пане Вишнятинський? Спробуйте. Якщо містер Стовер запротестує, хоч би тільки з ввічливости, ви ж маєте змогу не настоювати й лишитися тут. Га? Ні? Такий страх образити містера Стовера? Хо-хо!

Але Петро не розмикав ні уст, ні скручених пальців. Тільки лице стало синювато-сіре.

— А от супроти мене ви — брутальні, пане Вишнятинський. Ви не відповідаєте... Гм! Ну, а коли я вас попрохаю — чуєте? — серйозно і щиро попрохаю: переїдьте до клініки. Мені це дуже-дуже потрібно. Надзвичайно потрібно. Я буду вам безмірно вдячна. Зробите?

Петро ковтнув горлом слину й знову задубів.

— Ні?.. Добре. Тепер усе ясно.

І, не сказавши більше ні слова, Мабель швидко пішла з кімнати. По дорозі вона на мить затрималась і озирнулась, — пан Вяшнятинський усе так само лежав, не зводячи примружених очей із спинки ліжка. Вона зачинила двері й стомлено, мляво, неохоче тягнучи ноги, пішла коридором до себе.

Та от так після того, як хто-небудь стукав до Петра, він одразу напружувався, хмарнів і злякано впивався очима в двері. Але Мабель більше не приходила. Петро вже почав сидіти в ліжку, потім потрошки проходжуватись по хаті, а вона все не з'являлася на радість Кіндратові.

Зате містер Стовер почав чогось учащати. В розмовах він цікавився всім життям Петра, а особливо його знанням чужинецьких мов.

— Так ви й німецьку добре знаєте? І польську? І російську?

І навіть на пальцях перераховував:

— Англійську, французьку, німецьку, польську, російську, українську. Шість мов. Гм! Непогано. Я готовий твердо сказати: не-по-га-но.

А чого саме це було так цікаво для нього, нічого не казав. Іноді чудно-пильно зиркав, неначе щось звіряючи на лиці Петра, й знов таки нічого не пояснював. А Петрові щоразу лице його з оцими густими, товстими кущиками брів, із широким носом, з короткими віями, немов оголеними очима, карими, розумними, живими, знову нагадувало чи то мавпу, чи то лева. І трошки смішно було, що цей лев чи мавпа час од часу зиркав на себе в дзеркало й трошки пристатечнювався.

Але про те, що найбільше цікавило Петра, ніколи не заговорював. Правда, заходив він ненадовго — хвилин на десять, п'ятнадцять. Та й чого ради він заводив би розмову з якимсь там маленьким еміґрантом-українцем про політику, мир, роззброєння, про великі світові питання?

Та нарешті таки заговорив!

Прийшов він якось після вечері (чи по обіді, як тут звалася вечеря). Петро лежав на канапі й читав журнал (Стовер прислав цілу купу їх), що все число його було присвячене питанню війни. Коли в двері застукано, він одклав книжку, злякано крикнув "увійдіть" і напружено став дивитися на двері. Але ввійшов Стовер, і Петро з полегшенням швиденько спустив ноги з канапи, збираючись підвестися.

— Лежіть, лежіть! — крикнув ще від дверей Стовер. — Лежіть, я вам кажу!

Петро слухняно ліг.

Стовер підійшов до канапи своїм нехапливим, але точним і трошки величним кроком, злегка випнувши наперед туге черевце, і простяг руку Петрові.

— Добрий вечір. Як себе почуваєте? Краще? Чудесно. Читали цей журнальчик? Так, вони пишуть добре.

Стовер підсунув собі фотель і сів, повільно розстіб-нувши піджак і підтягнувши холоші, щоб не напиналися на колінах.

— Так, пишуть вони добре, — неуважно повторив він і раптом запитав: — Ви, здається, казали, що ваші два брати загинули на війні?

— Так, загинули. А сестру... замордували російські солдати.

— Так, так, і сестру.

Стовер охоче кивнув головою, як людина, що зробила вірний підрахунок. Він помовчав, непорушно дивлячись на матове внизу скло абажура, що випромінював із себе молошне світло, і раптом, прудко перестрибнувши на Петра маленькими очима, коротко кинув:

— Мій син теж помер од війни.

Петро про це вже чув, але зробив злякано-співчут-ливі очі й тихо, несміливо спитав:

— Давно помер?

— Рік тому. Двічі був ранений. Два роки мучився. Я твердо готовий сказати: не жив, а мучився.

Він знову перевів погляд на абажур, хмуро натягнувши брови на очі й стиснувши уста. І тепер дуже подібний був до лева, що до чогось хижо прислухається.

— Два роки. Без перерви страждання. Благав убити його. Вбила смерть. Зглянулась.

Він це говорив простим, майже байдужим, таким не схожим на Стоверів голосом, неначе диктуючи Петрові. Потім раптом устав, машинально застібнувся й почав ходити по кімнаті, не підходячи близько до канапи й ні разу не подивившись у дзеркало.

Петро лежав не ворушачись, тільки скоса водячи очима за тугою, сильною, темно-сірою постаттю.

Походивши, Стовер знову сів і мовчки закурив тонку й довгу сигару, що витяг звідкись із внутрішньої кишені піджака.

— І коли він помирав, — раптом несподівано знову почав він, — я дав йому слово — і йому, і собі, — що помщуся за нього. Все майно своє, все життя своє віддам на боротьбу з лютим ворогом, що вбив мого сина (і мільйони інших синів, братів, сестер, батьків). І це тепер ціль мого життя. І те, Віше, що ви своєю кров'ю врятували це життя, намарне не піде. Будьте спокійні, мій молодий друже.

— Я готовий удруге віддати всю її для цієї мети, — тихо й ніяково сказав Петро Вишнятинський.

Стовер зирнув на нього, нічого не сказав і суворо пихнув сигарою.

— Люди не розуміють цього, — бовкнув він. — А коли не розуміють, то й не вірять. Одні гадають, що я приїхав скуповувати французьку металурґію. Другі — що я представник Волл-стріту. Треті, що я — тайний аґент трохи не большевиків. Четверті, що я — просто самодур і ідіот. А

найпростішому, тому, що є в дійсності, не вірять. Ну, хто ж із розумних, ділових людей буде вкладати свої гроші в таку непевну, таку несерйозну справу як боротьба з війною? (Петро спустив очі: а про війну з СССР не згадав!) — А ті, що вірять... Та чи багато їх таких, що щиро вірять? Яка, власне, користь од них? Вони охоче беруть гроші на пропаганду, вони гаряче проклинають війну, але хто може поручитися, що вони віддадуть що-небудь своє за це — чи гроші, чи кров, чи щось цінне для них? Досі я зустрів тільки одну людину, яка за це дала сама і не взяла. Це ви, молодий друже.

І він простягнув Петру руку. Петро злегка почервонів і обережно взяв її в свої пальці. Стовер міцно потиснув їх, одняв руку і почав раз за разом пихкати сигарою.

— Так, я готовий сказати: єдина людина.

— О, містере Стовере, — засоромлено сказав Вишнятинський, — таких людей є багато. Мільйони людей вас глибоко шанують і... готові на все за вас. І готові віддати життя на боротьбу з війною.

Стовер із сумнівом покрутив головою.

— Не знаю, не знаю. Ви судите по собі. Але таких, як ви... небагато, містере Віше. Дуже небагато. Вірте мені. Я багато бачив людей за свій вік, багато їх бачу тепер. Скажіть: ви італійської мови зовсім не знаєте?

— Ні, я почав був вивчати. Але...

— Ви ніякої справи чи роботи в Парижі не мали?

— Ні, шукав тільки.

— Ага. Так. Ну, поправляйтесь, видужуйте. Стовер підвівся й застібнув піджак.

— Що лікар каже, скільки ще часу будете інвалідом?

— Та ще ніби тиждень-два.

— Ага. Добре. Ну, добраніч. Спіть. Я стомив вас розмовою.

— О, містере Стовере!.. Навпаки, мені така радість, коли ви мені робите честь своєю візитою. А сьогодні, так я просто...

І Вишнятинськай від зворушення замовк і похнюпився.

— Ну, добре, добре. Спіть спокійно. На добраніч!

І хитнувши Петрові головою, Стовер повільно, точно ступаючи, пішов із кімнати. По дорозі він подивився в дзеркало й злегка випростався, випнувши живіт.

А другого дня вранці з'явився кравець і з великою поштивістю та майже з ніжністю зняв із Петра мірку на убрання, пальто, білизну, навіть капелюх і черевики, хоча це вже був і не його фах.

Кіндрат, як довідався про це того ж дня, то так і засяяв увесь, так і закрутився в'юном по хаті.

— Ну, братухо, наша взяла! Щось воно буде. Будь я проклят — буде! Це — ясно. Недурно ж я тебе прострелив! Закуримо, чорт його забирай!

Але Петро боявся радіти. Нарадієшся, а потім так же гірко й досадно вертатись до старого!

Розділ XVII

Як от, одного дня Стовер через свого секретаря, містера Авса (молодого, жовто-білявого, симпатичного парубчака), переказав йому, що о дев'ятій годині вечора він чекає його в кабінеті. Оце, значить, мала рішатися доля!

Петро довго гадав, як його вдягтися для цієї візити, й вибрав усе темне — не так помітно, що нове. Той самий секретарик прийшов по нього і провів його величними коридорами та різними переходами вниз до Стоверового кабінету. В новому вбранні, а надто в нових черевиках іти було незручно, та й утома чогось брала, так що аж раз зупинився Петро, щоб оддихати. Секретарик злякався і почав прохати вибачення, що так швидко йшов, — містерові Вішеві, мабуть, ще важко ходити. Містер Віш на це тільки посміхнувся й рушив далі.

Стовер сидів за столом і балакав із кимсь по телефону. Секретар мав увести містера Віша без попередження, через те, коли вони вдвох увійшли, він не здивувався й показав Петрові головою на фотель навпроти себе, по другий бік столу. Містер Авс уклонився й вийшов, а Петро нерішуче сів на краєчок фотеля, не сміючи пірнути в нього всією спиною.

— Так, так! Чудесно. Видавайте, видавайте. Всього доброго.

І Стовер, нарешті, поклав слухавку на апарат.

— Ну, добрий вечір, містере Віше! — простягаючи руку через стіл, посміхнувся він. Петро вперше бачив посмішку в нього, і його вразило, як сильно змінилося лице від неї, — стало добре, просте, симпатичне (а зуби широкі й великі, як жовті лопаточки). Петро поспішно підвівся й потиснув руку.

— Ну, вже дозволено вам ходити? Знаю, знаю. Сідайте. Хочу з вами поговорити докладніше. Та сідайте як слід, зіпріться спиною, вам ще не можна стомлюватись дуже.

Петро, ніяково посміхаючись, усунувся в глибокий фотель і сперся на м'яку спинку його.

— От так. Ви не курите, здається? Знаю. Добре робите. Це теж рідко. Після війни навіть жінки закурили. Мільярди цигарок викурює Америка. Один із наслідків війни. Найменший. Ну, так от, містере Віше, берімося до діла. Хочете вступити до моєї армії, що воює з війною?

Петро не чекав такого раптового вирішення своєї долі й від хвилювання аж трошки підвівся та й знову сів, тільки рівніше.

— З... з радістю, містере Стовере...— навіть запнувся він. І ця радість так виразно, так щиро полилася з одверто розгорнених очей просто в лице Стоверові, що тому не треба було довго ламати собі голову, як прийнято його пропозицію.

— Добре. Я іншої відповіді від вас і не ждав. Тепер визначимо ваше місце в цій армії. Ваше місце буде дуже відповідальне, містере Віше, майте це на увазі. І не зовсім безпечне, навіть у фізичному сенсі.

— Тим краще...— посміхнувся містер Віш. Але посміхнувся не нахабно-фамільярною чи якоюсь там посмішкою рівного до рівного, а сумарною, простою собі посмішкою.

— Добре. Але це місце я вам даю через те, що маю до вас цілковите довір'я. Чуєте, містере Віше? Я твердо готовий сказати: цілковите довір'я.

Містер Віш не знав, що на це сказати, й ніяково буркнув:

— Дякую дуже.

— Тільки через це. Отже, ви матимете посаду начальника моєї ляйбґвардії, або, якщо говорити простіше, начальника моєї особистої охорони. Я маю багато ворогів, містере Віше (ви самі на собі

зазнайомились із деякими з них). Не для себе, а для тієї великої справи, що я зачав, я мушу берегти себе. Не так хіба?

— О, певно! — гаряче скрикнув Петро, про себе весь час танцюючи й вигукуючи: "начальник охорони, начальник охорони!"

— Що це ви попередили атентат на мене, свідчить, що начальник охорони, ваш попередник, виявив себе не на висоті своєї місії. Я його усуваю і на його місце ставлю вас. Тепер моє життя залежить від вашої пиль-ности й відданости службі (я в них не сумніваюся). Але тим самим і ваше життя раз у раз є під тим самим ризиком, що й моє.

— О, що моє життя!

— Всяке життя цінне, Віше. А надто такої людини, як ви. Але це не всі ваші майбутні обов'язки. Мені доводиться провадити розмови з різними людьми. Я, крім своєї рідної англійської мови, інших не знаю (за працею не було часу вивчити їх. Я з п'ятнадцяти років, містере Віше, запряжений у тачку гіркого працівника). Отже, мені треба перекладача. Для простих розмов у мене є їх багато. Але для особливих треба людини, якій я міг би вірити, як самому собі, в якій би я був певен, що вона свято збереже всяку тайну. їх, цих тайн, небагато — я проваджу чисте й одверте діло, — але часом із тактичних мотивів деякі факти треба ховати від загалу. І от, за таку людину я вважаю вас, Віше.

Віш ізнову незручно вклонився на фотелі й зворушено промимрив:

— Це така мені честь і щастя, що я просто...

А сам готовий був ухопити високоповажаного містера Стовера під пахви й, як Кіндрата, підкинути його під саму стелю.

— Тим краще, тим краще, Віше. Але щоб як слід ви могли справлятися зо своїми обов'язками, ви, розуміється, повинні бути

зорієнтовані в самій справі, в цілях її, у засобах і так далі. Ви повинні ввійти в дух моїх намірів. Ви не тільки будете служити, а й співпрацювати. Вам часом треба буде виявити свою власну ініціятиву, свою волю, своє розуміння. Це вимагає знання духу справи. Я настійно готовий сказати: ду-ху справи.

І містер Стовер, злегка випроставшись, скоса зиркнув на себе у величезне дзеркало.

— Так от, Віше, прошу уваги.

Віш одліпив ще більше свою спину від спинки фотелю й ще ширше наставив на містера Стовера одверті хлопчачі очі.

— Я розпочав війну з війною. Я вам уже казав, через що я взявся за цю велику справу. Я вам уже казав, здається, як до мене ставляться через це. Нема розуміння. Зауважте, Віше: я — не представник Волл-стріту. Я маю, може, співчуття в мільйонах мені особисто невідомих людей, але маю ворожість, недовір'я й нерозуміння у відомих і навіть близьких мені людях. Зауважте це. Але...

Тут Стовер застережливо підніс догори руку з сигарою між двох пальців.

— ...Але це мене не спиняє і не може спинити! Я сам себе поставив у такі виняткові обставини і сам несу відповідальність за свою справу. Відповідальність перед собою, перед справою і перед моїм покійним сином. Але мене це не лякає, Віше: коли я сам перед собою чистий у своїх намірах і цілях, коли не в своїх особистих інтересах я проваджу цю справу, то ніякий суд людей, ніяка ворожість не страшні!

І Стовер гордо вдарив лівою рукою по столі й зиркнув на себе в дзеркало (в правій була сиґара з сивою шапочкою попелу).

Петро так рухнувся всім тілом, так мимоволі вражено подивився на Стовера, що той звернув на це увагу.

— Вас це дивує, Віше?

— О, ні, я це... я це добре розумію.

— Ви розумієте? Ви були в подібних обставинах?

— Так, я був... Себто... Розуміється, такої великої справи я не мав, але....

— Річ не в великості справи. В найменшій справі можна бути відповідальним перед собою. Про мене кажуть: це — хитрість, це — покривання своїх зажер-ницьких цілей, уся ця акція Стовера. Як я можу довести, що це— неправда? Ніяк. Значить, через це я не повинен робити того, що вважаю за свій святий обов'язок перед собою? О, вибачте! Інші кажуть: "Це неможливо, протиприродно, мільярдер, капіталіст із природи своєї не може бути таким ідеалістом. Це якийсь фантазер, примхач, божевільний". Неправда! І я доведу їм, що це неправда. Я, Арчібалд Стовер, не перестаючи ні на хвилину бути капіталістом, усьому світові покажу, що капіталізм може і повинен боротися з війною. Справжньому капіталістові — чуєте, Віше, справжньому, чесному капіталістові, не потрібна війна. Йому потрібна праця, спокій, правильне, врегульоване життя — себто мир. Справжній капіталіст творить цінності, організовує життя, а не руйнує їх. Але є несправжні капіталісти, є хапуги, акули капіталізму, як їх правильно називають, отим війна потрібна. Бо то руїнники, себелюби, марнотратці. їм не потрібний ні розвиток науки чи техніки, ні добробут мас, ні співжиття й об'єднання народів. їм тільки потрібна їхня нажива. І коли вони можуть учинити всесвітню пожежу, вони охоче її вчинять, щоб серед загального жаху й паніки хапати оту наживу. І от, ці хапуги-капіталісти називають мене примхачем і божевільним, от ці капіталісти роблять проти мене змови, підсилають убійників. Оці самі й вас підстрелили за те, що ви їм стали на перешкоді.

Що їм життя ваше, моє, десятків інших людей, коли вони готові кожної хвилини вбити десятки мільйонів людей, щоб на тому заробити! Ви — син священика? — раптом цілком несподівано спитав Стовер.

Петро поспішно хитнув головою.

— Так, священика.

— Розуміється, релігійний, віруючий?

— Так... — зам'явся Петро. — Звичайно, я віруючий.

— Я так і думав, — бовкнув Стовер. — Натурально: син священика. Тільки наша віра, мій молодий друже, не робить нас кращими, а бувши віруючим, ми брешемо самому Богові. А звідси, коли ми привчилися брехати самому Богові, з самим Богом чеками без покриття розраховуватися, то чому ж ми не можемо дозволити собі цього з людьми? Га? Чому, я вас питаю? Ви придивіться, Віше, ви прислухайтеся до всіх цих промов, маніфестів, декларацій, дебатів наших політиків. Це всуціль фальшиві акції, це чеки без покриття. Ви послухайте їх: усі вони страшенно віддані інтересам усього людства, народів, своєї нації. Усі вони жагуче бажають миру, всі вони пекуче ненавидять війну, всі вони про те тільки й думають, щоб роззброїтись, об'єднатися, зажити в злагоді. А в дійсності всі вони, як скажені, озброюються, гострять ненависть, готують різанину, війну, — трагічно!

Стовер схопився на ноги, випростався, мигцем глянув у дзеркало і швидко вийшов з-за столу. Петро теж рухну вся, щоб устати, але Стовер нетерпляче спинив його рухом руки:

— Сидіть, сидіть!

І, зупинившись проти Петра, він кумедно-пильно наставив на нього свої живі мавпячі очі.

— Я вам абсо-лют-но довіряю. Чуєте, Віше? — тихо, значно, навіть загрозливо-врочисто промовив він.

Віш з деяким ляком дивився на нього вгору.

— Я дуже дякую, містере Стовере, і надіюсь...

— Дяка тут ні до чого. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли більше, ніж як мій службовець. І я певен, що така людина, як ви, зрозумієте. Так от, Віше, мій висновок із мого досвіду такий. Стару мораль треба геть залишити. А замість неї дати нову заповідь життя. Реальну, потрібну нашій добі, направляючу, контролюючу, творчу. Так, я непохитно готовий сказати: нову заповідь!

Стовер навіть головою труснув.

— Бо ми ж захлинаємось у наших урочистих де-клярацiях. У нас уже нема ні в що віри. Ми вже не маємо ніякого критерія на добре, справедливе, потрібне. Так, так, Віше. Ми не маємо ні на крихту довір'я одне до одного. Ми, як у глибокій, темній ямі, в паніці товчемося, гриземо, душимо одне одного. Криза. Всесвітня криза. А хто цю кризу створив? Стара мораль. От хто, Віше!

І Стовер сильно тикнув пальцем до Петра.

— А тому, Віше, насамперед треба боротися з основною причиною. Треба, повторюю, нову заповідь усього життя. А нова заповідь повинна бути така: що проповідуєш, роби те сам. Чуєте, Віше? Насамперед сам роби. Не можеш? Не хочеш? Так не смій проповідувати. Бо кожний же ледар, шахрай, злодій, кожний демагог, владолюбець має право що хоч проповідувати, яку хоч прекрасну теорію розводити без ніякісінького зобов'язання самому виковувати ту свою теорію. І це вважається за дозволене, за моральне, за чесне. Злочинство є така мораль! Вимести її к

чортовій матері! Голосити: всякий, хто сам не робить того, що проповідує, — людина неморальна, непорядна, гадка, мерзенна!

І Стовер сильно махнув кулаком у повітрі. Петро слухав, напружено нахмуривши брови.

— А це допоможе? — сказав він. — Не будуть проповідувати, але будуть робити.

— Правильно! — скрикнув Стовер. — Розумна увага! Видно, що ви входите в суть. Але на це є друга сторона цієї самої заповіді: "А що сам робиш, те другим проповідуй". Будь ласка, роби, але роби це одверто. Готуєш бомби, гармати, танки, мікроби, руїну, смерть? Будь ласка. Але не кажи, що ти підносиш людству букетики фіялок. Слово з ділом, чи діло з словом повинні бути єдині, нерозривні, абсолютно суцільні. Згодні ви з цим?

— О, всією душею! — гаряче скрикнув Петро і навіть підвівся.

— Я радий! — дійсно, з радістю в очах сказав Стовер. — Тепер усі мої співробітники мусять прийняти цю заповідь, жити за нею і її проповідувати. Коли ні — всього доброго! В корінь треба бити. Я твердо готовий сказати: в ко-рінь!.. А тепер, Віше, ходімте, я вам покажу ваше місце, де вам доведеться часто бувати.

Стовер підійшов до дверей, що були майже біля самого столу, відчинив їх і ввійшов у них. Петро за ним.

Опинився він тепер у вузькій, метрів на два, але довгій на всю стіну кабінету, темній, без вікон кімнаті. У стіні, що до кабінету, була довга, прозора смуга, через яку видно було все, що діялось у ньому. Ніяких меблів тут не було, — тільки два фотелі та невеличкий столик з попільничкою.

— От, Віше, це ваш сторожевий пункт. Ви під час моїх прийнять сидітимете в цьому фотелі й слідкуватимете за візитерами не зводячи очей. Як тільки помічатимете що-небудь непевне чи загрозливе, ви маєте право або ввійти в кабінет, або стріляти звідси. Я зробив цей пункт після того, як на прийняття до мене прийшов один суб'єкт і хотів мене вбити. Я встиг кинути в нього сиґарою і, на щастя, попасти йому в око. Куля його пролетіла в мене повз вухо. Більше я не хочу бути в такому дурному становищі, як був тоді. Так само звідси видко до кабінету маркіза, через оту другу щілину. Ви не зобов'язані охороняти маркіза, але я іноді, коли це треба, звідои слухав його розмови з деякими людьми. Крім того, Віше: при всіх моїх виїздах ви повинні завжди бути зі мною, а двоє з охорони на мотоциклетах повинні їхати один попереду, а другий позаду авта. Ну, та про всякі деталі вам скаже містер Стейн, передаючи вам усю справу. Платня вам буде п'ятсот долярів місячно і цілковите утримання в мене в домі.

— П'ятсот долярів?! — скрикнув Петро. — О, це занадто багато.

— Це норма для цієї служби.

— Але стільки й міністри тут не одержують.

— Мені немає діла до тутешніх міністрів, Віше — ви мій міністер. їсти ви будете, звичайно, за моїм столом. А тепер ви можете йти, ви повинні бути стомлені.

І Стовер пішов до кабінету. Там він подав руку Петрові, похляскав його по плечі й сказав:

— Все добре буде. Ми повоюємо. Правда?

— О, я з охотою, містере Стовере! І я думаю, що...

— Чудесно. Чудесно. Отже, добраніч!

Петро, очманілий від усього, вийшов із кабінету й, пройшовши через якісь порожні, великі кімнати, вийшов у широкий коридор. Він, здається, тут не був, ішовши до Стовера. Повагавшись, він звернув ліворуч, — у тому боці коридор, видно, вливався в якусь ширшу просторінь. Дійсно, це був величезний голл зо сходами на горішній поверх, устеленими червоним килимом. Біля вихідних дверей сидів швайцар, який, побачивши Петра, схопився на ноги. Петро пішов угору, тримаючися стіни.

Раптом на горі сходів зачулися веселі голоси, й Петро на закруті побачив дві постаті: жіночу в чорній блискучій сукні з голими руками та плечима і чоловічу — теж чорну, у фраці.

Петро ще більше присунувся до стіни й повільно пішов їм назустріч, похиливши голову й машинально тримаючи себе правою рукою за лівий бік, — рана почала злегка нити й поколювати. Коли парочка була вже всього на кілька східців вище за нього, він підвів голову й трохи не відхитнувся назад: це була Мабель. В оцій чорно-блискучій довгій сукні, з блиском дія-мантів у золотому волоссі, на грудях, в іншій зачісці, вона вся була зовсім інша, неподібна до себе, краща й чужіша.

Вона мовчки пройшла повз Петра. Але, проходивши, озирнула його з таким одверто-зневажливим і глузливим усміхом, що він не насмілився навіть уклонитися й тільки пекуче почервонів. Проминувши його, Мабель щось сказала своєму кавалерові, гарному, сильному, з квадратовим підборіддям парубкові, й обоє голосно засміялися. Петрові ще раз гаряче шугнула кров в очі, й він швидше пішов сходами далі.

Нагорі він попрохав льокая провести його до його кімнати. Коли лишився, нарешті, сам у себе, він ліг на канапі й безсило заплющив очі від утоми, від сорому цієї зустрічі, від напливу думок з розмови зо Стовером.

Але Стовер таки, кінець кінцем, одсунув Мабель. У Мабелі в^кє не було нічого ні нового, ні несподіваного. Ну, ще раз образила мільярдерка

бідного поповича. Та й не раз ще образить. Але викинути звідси вже тепер не викине, це вже чорта з два. Начальника особистої охорони його величности короля Стовера викинути не так легко. Це вже вибачте, місіс Стовер-молодша!

Але сам Стовер, Стовер! Оце була-таки несподіванка! Це була така несподіванка, така загадка, що Петро навіть устав, схрестив руки на грудях і почав ходити з кутка в куток, сильно насупивши брови й дивлячись у підлогу. Часом він зупинявся, довго дивився в одну точку, ніби щось ловлячи в собі, знизував плечима, хмикав, гмукав, знову ходив, знову зупинявся, пригадував, непорозуміло, неймовірно крутив головою.

Але загадка не давалася розгадати.

Розділ XVIII

І от, чи то дякувати дипломатичному талантові Люсьєн Тандр, чи якимсь іншим її якостям, про які вона нічого не казала Жанові, але які талановито виявила перед маркізом, її було запрошено на музичну вечірку до Стоверів. А через кілька днів вона могла похвалитися Жанові, що її дипломатія дала прекрасні результати: маркіз де Монфор одверто, зі своєї власної ініціятиви, сказав їй, що пан Стовер дуже-дуже високо цінить пана Рульо. Правда, точної суми оцінки (та ще в долярах) він не назвав, але заявив, що коли б Жан Рульо схотів співробітничати з паном Стовером у справі миру, то до його розпорядження були б колосальні суми.

Отже, все тепер залежало від Жана. Жан уже не вважав, що розмова Люсьєн з маркізом була небезпечна. Але своєї відповіді він того дня їй не дав — тепер він сам, без Жака і Матільди, не міг вирішувати такі питання.

Одначе обміркування з ними запрошення Стовера йшло досить трудно. Питання було не таке просте, як здавалось на перший погляд. Так, і Жан, і Жак, і Матільда з кожним днем на власному досвіді

переконувались, що не можна таку акцію, яку вони почали, провадити тими засобами, які вони самі могли мати. Така кустарна, повільна індивідуальна пропаганда могла навіть де в чому зашкодити справі. Тут треба було виступити з громом литаврів, бубнів, гармат, із криком, принаймні на всю Францію, коли не на всю планету. Але без величезних грошових засобів такого грому створити не можна за наших часів. Отже, пропозиція Стовера якраз немовби навмисне підверталася під руку. Чому не спробувати? А невже мільярдер дійсно хоче боротись проти війни? Хто знає, всякі чуда трапляються.

Одначе і Жак, і Жан зараз же самі на себе вилили відро холодних міркувань. А чи не підірве в самому початку всю ідею миру співробітництво зо Стовером, американським капіталістом? Чи не буде їх представлено перед широкими народними масами як одверту "американську партію", як несхованих слуг доля-рового імперіялізму? Річ, розуміється, не в них особисто, а в справі, представниками якої вони мали бути.

Матільда довго не забирала слово. Нарешті, не витримала й обурено закричала:

— Та дайте мені, нарешті, теж дещо сказати й припинити ваші мудрі ламентації. Кого ми боїмось? Людей, які з тих чи тих мотивів усе одно будуть проти нас, зо Стовером чи без Стовера, ми будемо робити нашу спраЬу? На мою думку, найголовніше для нас повинно бути в тому, чи ми дійсно щиро для справи миру хочемо мати мільйонера, чи для себе? В нас трьох нема щодо цього ніякого сумніву: не для себе! Отже, в чому річ?

— Річ у громадській опінії, Матільдо, — м'яко сказав Жан, — якою нехтувати ми не маємо права.

— Громадська опінія буде з нами, бо громада буде сама бачити, в чиїх інтересах ми будемо провадити нашу акцію. Я не уявляю собі такої громадської опінії, а надто опінії робітництва, яка б не зрозуміла, що ко-

лектократія — це єдиний засіб убити війну. Убити війну! Навіки знищити цю страшну хворобу людства! Хто може не розуміти цього?! Це ж питання не тільки політиків, дипломатів, урядів, партій, але й кожної людини на землі! Це питання більше за всі питання політики, торгівлі, науки, родини, кохання, це питання життя й смерті всіх і кожного. Бо атомові та всякі інші бомби або ракети, бактерії, гази будуть нищити не тільки політиків та дипломатів (а їх якраз найменше, бо вони найкраще йоховают^ся), а й усю економіку, всю політику, всі родини, всяке кохання, все живе на землі. І коли ми будемо щодня кричати про це, коли ми будемо посувати наших політиків і дипломатів це питання насамперед вирішити, коли ми будемо отими нашими криками застерігати наші народи проти смертельної загрози, що нависла над вами, то хто посміє базікати про якісь там "американські партії"?! І коли це Стовер поможе вам кричати, — слава Стоверові, хоч би він був триста раз мільярдером, слава його мільярдам, коли вони послужать знищенню страшного зла всього людства! Так, мої милі, слава! Я не боюся це сказати не тільки перед вами, але й перед усіма крикунами з усіх партій! От!

І Матільда аж устала і вдарила себе кулаком у груди.

— І я готова з тим самим Стовером іти в Об'єднані Нації й кричати їм: ви не розумієте, що ви робите, ви не розумієте, що всі ваші пишні промови й резолюції нічого не варті, поки ви не розв'язали питання війни. Ви не можете взяти на самих себе вирішення? Так віддайте це на вирішення самих народів. Дайте на світовий референдум питання колектократії як способу замирення на землі. Нехай народи самі висловляться і нехай висловляться ті, хто проти цього способу, нехай покажуть своє справжнє обличчя перед усім світом. Ми, прості смертні, вимагатимемо цього від вас, ми маємо право вимагати! Війна може кожної хвилини вибухнути і вимести всіх нас із лиця землі. І на якого чорта здалися нам тоді всі ваші дебати, дипломатії, хитрування, промови, резолюції, хартії, партії! От яким криком ми повинні кричати, якими гарматами стрілять! Чи це може дискредитувати нас перед якою-небудь хоч трохи розумною людською істотою на землі? Може?

Атака була така бурхлива, така вогнева, що ні Жан, ні Жак не насмілилися взяти слово. Але Матільда й не ждала від них відповіді. її несло в потоці її власного підняття.

— І коли б мені якась вища сила, в яку б я повірила, сказала: "Матільдо, віддай своє життя за знищення навіки війни на землі, віддай так, що ніхто не буде знати, що це ти врятувала людство, ніхто словом не згадає про тебе і навіть... навіть Жак не знатиме про це", — віддала б я життя? Мені надзвичайно гидко і страшно думати про смерть, я, мабуть, умліла б од одної думки про неї. Але мені здається, що, коли б я уявила собі виразно, що я дам людству своєю смертю, я почула б таку величезну радість і гордощі, що я зараз же згодилась би. Я це кажу не для чого іншого, а тільки для того, щоб показати вам, що всі ваші міркування про тактику, про дискредитацію, про наклепи і таке інше нічого не варті перед питанням війни й миру. Я найбільшого партійного ворога обніму і назву братом своїм, коли він щиро, всією душею стане в ряди тих, хто бореться з цим найбільшим ворогом людства. І ніякої дискредитації я не боюсь! Отже, я рішуче подаю голос за те, щоб Жан ішов на переговори зо Стовером. І брав од нього його мільярди на справу миру, якщо він їх дасть. Я скінчила.

І Матільда, вся порожевіла і гарна, сіла на своє місце, як справжній оратор.

— А як Стовер колектократії не прийме? — спитав обережно Жан.

— Як він може не прийняти, коли він щиро хоче знищення війни? А коли не щиро хоче, то, розуміється, він нам не потрібний з усіма своїми мільярдами. Але який інший спосіб замирення хоче він пропагувати? Який інший спосіб знайшли політики? Все, що вони роблять досі, це тільки затягання війни. Він хоче цього? Розуміється, воно нам непотрібне. Але я гадаю, що він прийме наш спосіб, він людина практична, він знає, що краще віддати половину своїх мільярдів і бути живим та ще, може, в пошані в людства, ніж загинути під подихом атомової чи бактерійної бомби разом з усіма своїми паршивими мільярдами, зо своєю владою, зо

своїми престижами, диктатурами. Треба бути цілковитим ідіотом, щоб цього не розуміти.

— На жаль, Матільдо, — зітхнув Жак, — дев'яносто дев'ять відсотків політиків і правителів народів цього не розуміють.

— А ми розуміємо? А нам не страшна дискредитація?

Жан і Жак мимоволі засміялися.

Отже, постановлено, щоб Жан таки пішов на побачення зо Стовером.

І таким чином другого дня маркіза повідомлено про згоду Жана Рульо поговорити з Арчібалдом Стовером, а ще за два дні Жана Рульо повідомлено, що Арчібалд Стовер з великою приємністю прийме пана депутата в себе в п'ятницю о четвертій годині пополудні.

А за п'ять хвилин четверта містер Віш уже був на своєму охоронницькому пості при кабінеті містера Стовера. Та не встиг він сісти біля прощілини, як несподівано з'явилася Мабель. Він здивовано підвівся, а вона на пояснення хитнула йому головою й пошепки сказала:

— Я буду з вами дивитись, як люди продаються, я страшенно люблю це.

Очевидно, вона вже знала від самого Стовера про візиту Жана Рульо.

Вона підсунула свій фотель поруч з фотелем Петра, сіла й показала йому головою на його фотель. Петро сів і, зиркнувши в прощілину по кабінету, де за столом уже сидів містер Стовер, скоса поглядав на Мабель.

Вона дійсно мала дуже задоволений, навіть утішений, чи, краще б сказати, зловтішний вигляд (а, крім того, була якось болюче гарна). Вона злегка перехилилася набік до нього і прошепотіла:

— А ви що більше любите: продаватись чи обдурювати?

Містер Віш аж повернувся всім тілом до неї від цього запитання. Ах, милий шарлатан, він навіть мружитись перестав і ошелешено, широко, "по-дитячому" витріщився на неї.

Але, на жаль, у цей мент у кабінеті зачулися голоси, й обоє швидко глянули в прощілину. їм було видно тугу, трохи сутулу спину містера Стовера, червону потилицю й за нею краєчок бороди й горбкуватої лисини Жана Рульо. А коли обидва сіли, то в прощілині стало видко два профілі, один — з тупуватим носом, з довгим відстанням уст од носа, з маленьким, розумним, мавпячим оком, і другий — з важким, трохи обвислим носом і з пишною русявою бородою.

Перекладчика їм не треба було, бо Жан Рульо досить добре говорив по-англійському.

Спочатку, коли він казав про те, що всім було відомо і що не раз і сам Стовер проповідував, то цей згідливо і велично похитував головою: нехай собі говорить, скільки отаких говорунів тут, на цьому самому фотелі, вже говорило такі самі речі. І Мабель майже безперестанку надушувала своїм передплеччям на передплеч-чя Петра й шепотіла: "О, який новий погляд!", "Ах, як страшно!" — і таке інше.

Але коли Жан Рульо, закінчивши "вступ", перейшов до питання здобування згоди комунізму на роззброєння, містер Стовер перестав хитати головою, а Мабель перестала надушувати на передплеччя Петра, — це було щось не те, що тут, на цих фотелях, досі говорилося.

— Вибачте, пане депутате, — нарешті перебив Стовер, — я трохи вас не розумію. Значить, для того, щоб Москва щиро згодилася на роззброєння, треба, щоб весь світ перейшов на комунізм?

— Дядьо трохи перебільшив, — прошепотіла Мабель і, не надушивши на плече Петра, уважно витягла лице до щілини. — Яка то буде відповідь депутата!

І Петро теж втягся увагою.

— Ні, містере Стовере, — люб'язно посміхнувся Жан Рульо, — ви трохи не так зрозуміли мою ідею. Моя думка така, що клясичний ліберальний приватний капіталізм повинен піти на деякі поступки. Цим він дав би можливість державному капіталізмові Росії піти теж на поступки. А без цього він...

— Вибачте ще раз, пане депутате, я не розумію зв'язку роззброєння і кооперації. Це речі цілком різні. Чи не можна без цього додатку провадити справу миру на землі?

— Не можна, містере Стовере. Без цього додатку комунізм не зійде зо сцени історії, це було б простою його капітуляцією. Але без війни не можна примусити уряд, який розпоряджається двома стами мільйонів людей і незчисленними багатствами велетенської країни, до капітуляції.

— Ми його примусимо! — стукнув кулаком по столі містер Стовер. — Ми оточимо його зо всіх боків, ми ізолюємо його від усього світу, ми без війни поставимо його на коліна і примусимо капітулювати!

Жан Рульо терпляче вислухав і спокійно провадив далі:

— Процес оточування й задушування буде тягтися роками і десятками років, містере Стовере. А весь цей час цілий світ буде скажено готуватись до страшної війни. Половина, якщо не три чверті,

праці людства буде йти на це готування, на виріб усяких засобів убивання й руйнування. Людство житиме в перманентній тривозі, напруженні, непевності, страху. Ви, як людина ділова, реалістична, хіба ви можете визнати такий стан речей за справедливий, розумний і корисний для народів?

— Він — непоганий психолог, цей тип... — прошепотіла Мабель чи то до себе, чи до Петра.

Але містер Стовер на таку банальну принаду не спіймався.

— Іноді треба йти на великі жертви для добра людства, — сказав він і злегка обернув лице до дзеркала. — І жертви ні намарне не підуть. Війни не буде. Ніякі готування Москви їй не допоможуть. Вона тепер одстає від нас на десятки років у виробі отих засобів. Наша, американська, індустрія, наша техніка, наша наука стоять безмірно вище за совєтські. І ніколи вони не доженуть і не переженуть нас, скільки б вони не вихвалялись. Тут за нас промовляють закони історії, прогресу, досвіду. Вибачте, пане депутате, із царства примітивного господарства перескочити в добу найвищого, розвиненого капіталізму не можна в двадцять років. Так, ми ще не готові для того, щоб сьогодні поставити комуністів на коліна й примусити на капітуляцію без жодних умов. Але за кілька років ми їх поставимо! Я твердо готовий сказати: по-ста-ви-мо!

— А як не поставите, пане Стовере? — сумирно сказав Жан Рульо. — Так значить війна? Та більше, навіть коли ви їх поставите на коліна або розіб'єте у війні, то ви самої війни не знищите, бо ви не знищите комунізму. А комунізму ви не знищите тому, що не знищите всього того, чим він годується на планеті, себто соціяльної нерівноваги, соціяльної несправедливосте. Комунізм перевернеться у соціяльну світову говорильню, яка буде провадити десятки років усе ту саму війну і вибухати по всій планеті справжньою війною при першій нагоді. І раніше чи пізніше, людство в тій чи тій формі все ж таки змушене буде прийти до колектократії як єдиного способу усталення соціяльної справедливости і як єдиного способу знищити війну і соціяльну, і міжнаціональну. Так чи не

практичніше, не розсудніше, пане Стовере, не робити таких великих витрат людською енергією і життям, а почати здійснювати це вирішення тепер же, без ніяких воєн?

Але Стовер упевнено покрутив головою.

— Ні, війни не буде. Коли люди Кремля та їхні сателіти не послухаються наших мирних попереджень, то їхні власні народи приіУіусять їх послухатись. Народи занадто довго не зможуть терпіти все те, що виробляють над ними комуністичні диктатори. Вічний терор, насила, голодування народів, каторга праці — все це не може тягтися без кінця. Вони вибухнуть революцією. Та самі комуністи не витримають і будуть еволюціонувати. Зрештою, як і сам Сталін сказав, наші дві системи: ліберального капіталізму і, як ви кажете, капіталізму державного, совєтського, чи як вони кажуть, здійсненого соціялізму, можуть прекрасно співіснувати на планеті. Нехай вони в себе будують свій соціялізм, а ми будемо розвивати свій капіталізм. І ми будемо бачити, який лад кращий, який з них дасть нашим народам більше добра. Мені здається — це логічно, реально, справедливо. І я особисто цілком згоджуюсь і зо Сталіним, і з іншими політиками, які кажуть, що для війни нема ніяких серйозних підстав. Це психоза, це автогіпноза людей — ця ідея неминучости війни. З нею треба всім розсудливим людям як най-енергійніше боротися. І от для цієї боротьби я закликаю всіх, хто хоче миру на землі.

Жан Рульо з ввічливою, навіть поштивою увагою слухав Арчібалда Стовера і аж головою покивував. Але коли Стовер зупинився, він запитав його:

— Ви дозволите мені висловити з цього приводу мою думку?

— Будь ласка, будь ласка! — поспішно дозволив Стовер.

— На мою думку, пане Стовере, війна раніше чи пізніше, але неминуче буде, якщо не буде вжито інших, ніж досі вживалося, заходів. Так, пане Стовере, буде. Прошу вислухати мої міркування. Віра в еволюцію комунізму або в революцію подсовєтських народів чи в можливісгь співжиття з ним є наслідок або непоін-формованости, або недостатньої аналізи, або, вибачте, ховання голови в пісок, або все разом, плюс хитра пропаганда комуністів. Так, війни ніхто не хоче, навіть комуністи, але вони мусять вдатися до неї як до єдиного способу виведення їх із їхнього становища, в яке вони самі себе поставили.

— О-о-ов? — здивовано проспівав містер Стовер, а Петро ще уважніше прилип до щілини, цілком одсунувшись од Мабель.

— Так, пане Стовере. І я певен, що ви з вашим великим чуттям реальности і з вашою залізною логікою самі визнаєте це, коли зазнайомитеся з фактами. А факти такі, містере Стовере. Перший. Комунізм, як усьому світові відомо, за ціль і сенс свого існування на землі ставить світову соціальну революцію, знищення капіталізму і встановлення соціялізму. Так, пане Сто-вере?

— Так! — твердо хитнув головою пан Стовер.

— Другий факт: цю революцію він має здійснити в найрішучіших формах і найрішучішими засобами, себто: повстанням на всій землі широких мас народів, генеральним страйком, збройними боями, себто засобами громадянської кривавої війни. Так, пане Сто-вере?

— Він війну програє! — ще твердіше кинув пан Стовер.

— Через що?

— Через те, що ми вхопимо його за горло і задушимо зараз же, як тільки він посміє затіяти це злочинство. Задушимо як небезпечного для всього людства ґанґстера.

— Значить, вступите у справжню війну з СССР?

— Так! Без вагання!

Жан Рульо ввічливо посміхнувся.

— А як же тоді питання роззброєння і миру на землі?

— Роззброєння і мир може бути тільки з чесними людьми, а не з ґанґстерами! З ганґстерами не мир за-ключають, а їх обеззброюють і садовлять на електричний стілець!

Петро так рвучко випростався, що Мабель здивовано подивилась на нього і прошепотіла:

— Тихо! Що з вами?!

Петро схаменувся й застиг. А Жан Рульо, неначе тільки й ждав і хотів цієї відповіді від Стовера, задоволено й обережно погладив себе по своїй пишній бороді.

— Дуже добре. Але мені здається, пане Стовере, що річ не в назві, а у факті. Одні називають комунізм ґанґстером, інші — спасителем людства. А факт — це вже третій — той, що цей ґанґстер має велику силу і що для знищення його треба підняти справжню планетарну страхітну війну. Але коли ви взяли на себе героїчну місію боротьби взагалі з війною, і закликаєте до співробітництва в цій святій, великій акції всіх людей, в тому числі й мою скромну особу, то ми маємо підставу сказати: добре, з охотою візьмемо участь у боротьбі проти війни, але проти всякої війни, містере Стовере, проти кого б вона не намічалася, — проти ґанґстерів чи спасителів. Проти війни! Люди повинні влаштувати своє життя якимсь іншим способом. Я так зрозумів ваш заклик.

— Я так і думав! — гордо підтвердив Стовер. — Але коли є такі елементи людства, які інших способів, як насила і війна не визнають, то ми повинні захищатись і вживати проти них цих способів, себто війни! Це від них залежить.

— Не тільки від них, пане Стовере, — м'яко не згодився Жан Рульо,— а й від нас трошки. Я вам сказав про трагічне становище комунізму. Так, містере Стовере, він у трагічному становищі, хоч з усієї сили намагається не показати цього світові й для того вдається навіть до страшного зухвальства і нахабства. Але що більше він уживає цих засобів, то все більше й більше посилює це становище і все більше й більше примушує себе до війни як єдиного виходу для нього. Всі інші виходи йому стають неможливі. Стовер знизав плечима.

— Місця на землі багато для всіх. Співжиття народів і без війни можливе. Комунізм може жити собі в своєму СССР, і ніхто його чіпати не буде, аби тільки він нікого не чіпав.

Жан Рульо не переставав терпляче посміхатись.

— Не може він, пане Стовере, не чіпати. Мусить чіпати, от у чому трагедія.

— Не розумію, пане депутате.

— Бо ви досі не зупиняли своєї ласкавої уваги на цьому питанні, містере Стовере, як і багато інших великих політиків. А тим часом трагізм комунізму є трагізм людства. Що значить співжиття комунізму з іншими народами? Це значить: відмова комунізму від своєї "вселюдської, історичної" (як він каже) місії. Що значить замкнення себе в СССР? Це засудження себе на повільне самогубство. Комунізм в одній країні на планеті не може існувати, це антиприродне явище. Весь сенс існування комунізму, як ми з вами згодились, це захоплення під свою владу всього світу. Так для чого ж він так ретельно організував по всій планеті свої

п'яті колони, свої комуністичні партії? І чим він тримає їх у слухняності й покорі собі? Не тільки фінансовою підпомогою, містере Стовере. Не все грошима можна купити. Він тримає їх обіцянням отієї світової революції, світового комунізму. Він за це вимагає від них не тільки дисципліни, слухняности собі, але ще й відмовлення від свого національного обличчя, вимагає жертв своєю національною й людською гідністю та честю. Як же ви хочете, щоб Кремль, цей генеральний штаб світової революції, згодився, — але серйозно згодився! — нікого не чіпати? Як може він сказати всім комуністичним партіям, що світова революція не є конечна, що комунізм і приватний капіталізм можуть любенько співіснувати? А навіщо ж вони тоді здалися, ці комуністичні партії, ці комін-форми, ці всі "друзі СССР" і десятки всяких камуфляжних, так званих демократичних, проґресистських і таких інших організацій? Що вони повинні робити: скінчити самогубством, цілковитою капітуляцією? Ради чого? Ради мирного співіснування з буржуазією, з тією буржуазією, яку вони стільки обіцяли своєму пролетаріятові вирізати до ноги? Чи можливе ж це, скажіть щиро, містере Стовере?

Містер Стовер нічого не сказав. Він тільки почухав ухо, взявся пальцями за горло, гмикнув, подивився у велике вікно, в яке зазирали голі віти дерев.

— Ага, дядю, спіймався? — прошепотіла Мабель. Але Петро не ворухнувся, не глянув на неї.

— А ще далі, містере Стовере, — ніби не помічаючи становища противника, вів далі Жан Рульо, — а що сказав би Кремль своїм власним народам, прийнявши насерйоз співіснування з приватним капіталізмом? Як же він пояснив би їм далі свою диктатуру, "залізну заслону", свій терор, свою страшну каторжну систему праці? Тепер він їх увесь час тримає в страху та ненависті до капіталістичних держав Заходу, які, мовляв, от-от мають зробити наступ на Совєтський Союз. Він їм увесь час кричить: "Бережіться! Готуйтеся! Озброюйтесь! Працюйте! Ми оточені ворожим капіталістичним світом, який скажено готується задушити нас. Пильнуйте!" І народи хоч-не-хоч мусять приймати це пояснення, а деякі

елементи їх — і щиро вірити. А тоді, коли уряд СССР прийме вашу пропозицію співіснувати і нікого не чіпати, для чого ж тоді буде диктатура кремлівської купки людей і всі страхіття, зв'язані з нею? Проти кого? Проти своїх, виходить, народів? Але чи не викличе він у такому разі бунт отих самих народів? Чи можуть кремлівські можновладці піти на це? Що може сказати на це ваша чесна й могутня логіка, містере Стовере?

Чесна і могутня логіка містера Стовера і на це нічого не сказала. Містер Стовер тільки підвівся, заклав руки за спину, похилив голову і важко почав ходити від столу до дверей і назад. Потім зупинився коло столу, взяв срібну скриньку з сигарами, запропонував Жанові Рульо, сам узяв — і обидва мовчки закурили.

Мабель теж вийняла цигарку й запальничку з торбинки й, відхилившись од щілини, щоб із кабінету не було видко світла від запальнички, закурила. Закуривши, пустила дим угору і скоса подивилась на Петра. Той сидів усе так само рівно, закам'яніло, ні разу не озирнувшись до Мабель. І в оці його стояло таке щось гостре, напружене, що Мабель не переставала з цікавістю кидати на нього поглядами.

— Отже, пане Стовере, хіба не трагічне становище комунізму? Прийняти зараз війну, не бувши готовим до неї, бувши вщент зруйнованим і слабшим за противника, він не може, це було б раптовим самогубством. Прийняти роззброєння, мир, співжиття з приватним капіталізмом — це так само було б самогубством, тільки повільним і ганебним для нього. Що робити?! Ясно що: затягати вирішення, дурити противника, обіцяти тримати мир, підписувати врочисті договори, або, в залежності від ситуації, лякати його своєю силою, захоплювати, де можна, найкращі стратегічні позиції і весь час скажено готувати всякого роду зброю: бомби, танки, авіони, бактерії, мікроби, гази...

— Безнадійно! — понуро перебив його Стовер. — Вона не буде дужча за нашу.

— Ну, що ж, коли він побачить, що це цілком безнадійно, він з тією зброєю, що матиме, все ж таки кинеться у війну. Він волітиме загинути з честю в бої, в боротьбі за свою місію, а не в ганебній, мирній капітуляції. Він волітиме лишити по собі легенду, підземну релігію і свою ґверілью, яка буде трусити людство десятки років до нової війни. І все ж таки, містере Стовере, війна, все та сама війна. А тим самим ваша благородна, велика місія виявляється неможливою. Або ж...

Жан Рульо на мент зупинився. Стовер підвів очі на нього й чекально застиг.

— ...або ж треба допомогти комунізмові з честю прийняти роззброєння, відмовитись од війни. Але з честю, містере Стовере! Треба йому дати такий вихід, який був би і не перемогою його, і не поразкою. Треба, повторюю, приватному капіталізмові піти на поступки йому, щоб він міг піти на свої поступки. Одне слово, треба прийняти ідею колектократії, містере Стовере, яку я мав за шану викласти вам тут, себто ідею коопе-ратизації всього господарства кожної нації. Але безкровної, повільної, прогресивної, без насильства! — похопився додати Жан Рульо. — Від цієї умови роззброєння й миру ніякий чесний комуніст не зможе та й не схоче відмовитись. А комуністи — владолюбці, дегенерати, які люблять панувати, розкошувати, хоч-не-хоч муситимуть теж прийняти її. І от тоді, пане Стовере, нарешті, як ви кажете, світ зможе перейти до мирного, творчого життя, зможе всі ті велетенські сили, які витрачаються тепер на готування смерти й руїн, вжити на будову, на творчість, на життя. Ви, містере Стовере, як людина геніяльного розуму, як великий творець величезних цінностей, ви найкраще можете бачити, наскільки такий спосіб розв'язання світового конфлікту економніший, практичніший і величніший за всі інші. І подумайте, містере Стовере, яка велика, історична, світова честь була б вам, коли б ви вжили свої сили на таку боротьбу з війною, коли б це ви доклали тверду підставу для світового миру. І хіба ж за це все не можна справді пожертвувати частиною свого майна і відмовитись од певних способів господарства? Хіба не можна навіть життя своє віддати за таку акцію?

Містер Стовер знову підвівся й з сигарою в роті заходив од столу до дверей і назад.

— А він, цей... бородач, насправді-таки непоганий адвокат!.. — прошепотіла Мабель. — І досить симпатичний та ідейний чоловік. Ви повинні його добре розуміти, — з тонкою іронією додала вона і зупинила погляд на лиці Петра. Але воно так само було непорушне, застигле в гострому напруженні.

Нарешті, Стовер зупинився біля столу проти Жана Рульо і суворо сказав:

— Значить, я повинен своїми руками віддати чужим людям усе те, що я творив усе своє життя? І це ви звете справедливістю? Це не большевизм?

— Для чого віддавати все, містере Стовере? Ви тільки частину прибутків з ваших підприємств будете давати на розвиток кооперативних, колектократичних підприємств. А це зовсім не большевизм. Це проста кооперація, містере Стовере.

— Добре. Я нічого не маю проти кооперації. При моїх деяких виробнях є ціла сітка кооперативних крамниць. Будь ласка, нехай робітники навіть кооперативні фабрики організовують, будь ласка. Але...

— Так, пане Стовере, але ж ви розумієте, що ці кооперативи не можуть з вами конкурувати. В капіталізму є капітал, влада, військова організація. Це була б нерівна боротьба. Ні, треба поставити обидві сторони в рівні умови. Треба, як англійці кажуть, провадити "чесну гру". Ви запевняєте, що приватна ініціятива, вільна конкуренція, особиста творчість власника, його організаційні таланти і таке інше дужчі за всякий колективізм. Прекрасно. Але доведіть це на практиці. Дайте змогу колектократії виявити себе, свою ініція-тивність, свою творчість. От, наприклад, зробіть такий експеримент: розділіть який-небудь ваш

завод на дві половини, і одна нехай працює на старих, приватнокапіталістичних умовах, а друга — на колектократичних. Розуміється, з цілковитою рівністю. В усьому ви на свої очі побачите, яка система дасть кращі результати, кращу прибуточність. (Розуміється, прибуток колектократичної половини піде вже не вам, а самим робітникам. Це вони повинні твердо знати перед експериментом.) Оце була б чесна гра, справедлива конкуренція.

Але Стовер, як шарпнутий гнуздечкою, скинув головою...

— То, виходить, я сам повинен давати їм усі засоби для конкуренції, для боротьби зо мною?! Ну, вибачте, я таким дурнем ще ні разу не був за все своє життя. Щоб я сам своїми руками?.. Ні, пане депутате, це така, вибачте мені, наївна фантазія, що ніякі практичні й серйозні капіталісти на неї не підуть.

— Значить, ви волієте війну?

— Я волію мир і роззброєння, а не свою капітуляцію! Коли комуністи дійсно хочуть теж миру на землі, нехай чесно, щиро роззброюються разом з нами. От і все. І хай роблять собі свій соціялізм, чи комунізм, чи оту... як її? — колектократію навіть у нас. Але без моєї допомоги. Я не вимагаю, щоб вони самі себе нищили, так нехай не вимагають, щоб ми самі себе вбивали. Це рівні й чесні умови конкуренції.

— Але я пропоную, пане Стовере, не з комунізмом конкурувати, а з колектократією. Я підкреслюю, це зовсім інша річ. Колектократія — це, може, для московського комунізму, себто для державного капіталізму, так само, як і для приватного капіталізму, неприємна річ. Але для миру на землі...

Стовер з легким нетерпінням перебив Жана Рульо:

— Даремно далі дискутувати, пане депутате. Коли ви приймаєте мої умови, коли хочете на них працювати для знищення війни, то я вам гарантую всі засоби для організації пропаганди такого миру як у Франції, так і по всьому світі. Я вірю вам, я давно шукаю таку людину, як ви, талановиту, чесну, енергійну, віддану ідеї миру. Я теж цією ідеєю пройнятий, отже, ми можемо і повинні, я твердо готовий сказати — і повинні, разом працювати.

Стовер сів і рішуче сперся на спинку фотелю: питання вияснене, і нема про що більше балакати.

Жан Рульо сидів з застиглим усміхом під підстриженими вусами і пильно розглядав невидючими очима золоту пасочку на сигарі.

— Ви даремно вагаєтесь, пане депутате, — підбадьорливим і вибачливим тоном сказав Стовер. — Це чиста і ґрандіозна справа. Ви матимете до свого розпорядження такі засоби, які покриють...

Жан Рульо підвів лице. В маленьких очах його, на-півсхованих за капшучками, стояв не то сум, не то втома.

— Я не вагаюсь, пане Стовере, — тихо сказав він, — я просто відмовляюсь. Я не можу інакше. Коли б я згодився прийняти вашу умову співробітництва, я... я був би нечесним чоловіком.

— Чому так?

— Тому, що я взявся б за справу не в громадських інтересах, а в своїх особистих. Отже, дозвольте мені висловити свій жаль і попрощатися з вами.

Він підвівся й простягнув через стіл руку Стове-рові. Той машинально потиснув її й теж устав.

— Дуже, дуже мені шкода... — проговорив він похмуро і якось немовби ошелешено.

— Я твердо готовий сказати: дуже шкода. Може, ви все ж таки ще подумаєте, візьмете на увагу деякі... гм.

— Ні, містере Стовере, я не думаю, що зможу змінити свою думку. Я, зо свого боку, дозволив би собі теж порадити вам подумати, але...

— Не знаю, не знаю...— пробурмотів Стовер.— Але мені дійсно щиро шкода, що ми не можемо разом працювати. Тим паче, що ви тільки друга людина, яку я зустрів тут, у Парижі, яка так... особливо ставиться до ідейної справи.

— Це дядьо на вас натякає... — зовсім іронічно посміхнулась у саме лице Вішеві Мабель.

— Ну, до побачення, пане депутате!

— До побачення, містере Стовере.

Коли Жан Рульо вийшов, з охоронного закапелку Віша вибігла Мабель і голосно, весело, навіть у якомусь піднятті заговорила:

— Ну, дядю, признавайся, що ти не багато таких співробітників мав і маєш! Ти знаєїп, коли б у нього була не така гостра лисина і такий важкий ніс, я, їй богу, в нього закохалась би! Подумай же, дядю: від мільйонів відмовився! Але я готова, я твердо готова сказати, що його ідея колектократії не погана. їй богу, цей спосіб замирення світу є справді дешевший, ніж революція й війна. Я волію дати половину свого майна хоч зараз, аби уникнути цих ваших воєн.

— Наївна утопія! Дурна фантастика! — сердито буркнув Стовер і звернувся до Петра:

— Я зараз більше не потребую вас, Віше. Приходьте через дві години.

— Слухаю, містере Стовере.

І, вклонившись обом Стоверам, Петро вийшов з кабінету.

Розділ XIX

Прийшовши до себе, він застав у своїй кімнаті Кіндрата. Той стояв перед дзеркалом і перев'язував нову краватку, синю в білих горошинках. На горішній губі його була тоненька ниточка вусиків, яку він тільки тепер запустив і яка разом з мигдалевими очима робила його дуже схожим на якогось вендетного фільмового актора.

Петро похмуро зиркнув на ці вусики (він два дні не бачив Кіндрата), на краватку і, нічого не сказавши, почав ходити по кімнаті, схрестивши своїм звичаєм руки на грудях. Кіндрат затурбувався.

— Щось сталося, Петре? — насмішливо спитав він, одходячи від дзеркала.

Петро, помовчавши ще деякий час, сів і почав розповідати про візиту Жана Рульо. І по мірі його розповідання Кіндрат усе частіше й частіше скрикував: "Та невже?! Та що ти кажеш?!" І коли, нарешті, Петро закінчив, Кіндрат сидів зовсім розгублений.

— Та чекай, Паню, як же це воно так виходить? Адже... той... Адже всі європейські, а надто французькі, соціялісти — це ж, так би мовити, філія буржуазних партій, це ж тільки камуфляж, оця назва "соціялістична партія". В дійсності це ті ж самі капіталісти. Як же цей бородатий депутат міг отаке пропонувати?! Я, їй богу, не розумію. І Стовер же не прийняв, навіть розсердився, кажеш?

Петро знову встав і заходив по кімнаті, не відповівши Кіндратові. Але той не міг задовольнитись його мовчанням.

— А може, цей депутат із наших, Паню? — тихо, змовницьким тоном спитав він. Петро покрутив головою і буркнув:

— Ні, він відомий соціяліст.

— Але ж ця його... як ти сказав? коле..

— Колектократія.

— Ах, так, колек... Так вона ж така, що справді наші могли б на неї згодитись. Як ти думаєш, Паню?

Петро не відповів.

— Та правда ж, Паню. А якби нашим хлопцям на заводі таке сказати? Га? От було б! Заревли б од радости. Подумати ж собі: сам собі й хазяїн, і робітник. Але справжні хазяїни, а не такі, як у нас, у назві тільки. І за це ніякої більше війни. Та хіба знайшлись би де-небудь не тільки у нас, а й на цілому світі такі робітники, що голосували б проти? От якби Сталін отаке висунув перед отими Стоверами у тих Об'єднаних Націях! От вийшла б штука! Весь світ пішов би за нами, всі оті нації мусили б голосувати за^нами. Правда ж, Паню?

Петро сів і пильно, чудно, мовчки почав дивитись на Кіндрата.

— Що, Паню? — аж трохи зніяковів і знову затурбувався той.

— Сталін цього не запропонує, — тихо, понуро сказав Петро.

— Чому?

— Тому що... тому, що тоді Сталінові кінець.

— Та що ти кажеш! Чого? Кінець соціялізмові? Петро покрутив головою.

— Ні, соціялізмові якраз не кінець, а... навпаки, це, може, сприяло б йому. Ні, Сталінові, диктатурі був би кінець. У цьому мала б бути та поступка, про яку той депутат казав. Ба й справді, Грицю, коли роззброєння, вічний мир і колектократія, себто влада колективу, то влада диктатури вже непотрібна. Тоді влада повинна бути вибрана. А чи вибрали б тоді Сталіна — невідомо.

Кіндрат підбадьорився.

— Е, коли так, то це ще не страшно! Сталіна обов'язково вибрали б. Адже тепер його раз у раз на всі сто відсотків одноголосно вибирають.

Петро не зразу відповів. Нарешті, не дивлячись на Кіндрата і трохи притишивши голос, немовби хтось тут його міг підслухати, він сказав:

— Так, тепер, це правда, на всі сто відсотків. — І раптом увесь аж скрикнув: — Е, братухо, що ми будемо тут з тобою ховатись один від одного! Я не знаю, що думав собі Кішкін, посилаючи нас сюди. Що ми діти чи остаточні дурні, що не зможемо нічого ні бачити, ні зрівнювати, ні розуміти? Чи він навмисне нас послав, щоб переконатись, як будуть бачити і розуміти люди, не зовсім дурні? Не знаю. Але знаю тепер те, що недобре у нас діється, Грицю, недобре. І так недобре, що іноді... розбив би собі голову об стіну. А ти — "виберуть Сталіна". Коли колектократія, то значить свобода цілковита, а надто критики, оцінки. А яка б тоді була оцінка Сталіна? Ти знаєш?

Але Кіндрат немовби не чув Петра, коли той говорив, він злякано дивився на нього і, немов тікаючи від його слів, поспішно заговорив:

— Та то хто його там знає. Я тільки знаю таке: коли б Сталін зробив отаку пропозицію народам, коли б він поклав початок знищенню війни і сам добровільно пішов нако... колек...

— Колектократію.

— .. .на колектократію, на передачу трудящим фабрик і заводів, то хіба оті трудящі не носили б його на руках, не вибрали б його вільними голосами? Хто б проти нього агітував?

Петро зробив невиразний жест шиєю й губами, ви-тягши їх наперед, як це роблять французи.

— Хто знав... Та хоч би й вибрали, то тої влади, що тепер, у нього вже не було б. Це був би не Сталін, а, скажемо, президент. Сьогодні вибрали, а завтра скинули. Та ще, як зробив би щось не так, то й засудили б. А хіба ж Сталін після такої влади, яку має тепер, згодився б на президентську владу? А, крім того, він же не сам, з ним же політбюро партії, центральний комітет, міністри. Ну, хай Сталіна виберуть. А інших? Напевно, ні. Невдоволення в народі велике, ти ж знаєш, що ми будемо з тобою тут ховатись. Хто винен був? Ну, хай не Сталін, так, значить, винні інші, Берія, Маленков, Молотов та всякі там міністри. Значить, їх одста-вити? А вони хіба на те згодяться? Вони, мовляв, робили революцію, будували соціялізм, а їх поженуть?

— Але коли це для того самого соціялізму, для добра всіх народів, то вони повинні згодитися! — скрикнув Кіндрат. — Ти ж сам сказав: коли для загальної справи, то не смій своєму темнякові дозволяти бути згори!

— Е, я сказав. А вони скажуть, що це якраз для загальної справи, для добра всіх народів вони повинні мати владу. А оця, мовляв, колектократія, роззброєння, мир, це не для добра. І треба, значить, це відкинути.

— Це не для добра народів? Ну, тоді я вже не знаю, що є добро.

Кіндрат замовк і почав закурювати, пильно вовту-зячися з цигаркою. А Петро теж мовчав і дивився у вікно, за яким уже сіявся присмерк.

— Ну, а ти як думаєш, Паню? — нарешті сердито спитав Кіндрат.

— Не знаю... — втомлено сказав Петро. — Коли думати просто, чесно, то, здається, добра ідея. Але як саме там вирішить політбюро, хто ж про це може що знати?

— А воно вже знає про неї? Ці соціялісти не говорили з нашими?

— Не знаю, Грицю. Нічого більше того, що сказав цей депутат, не знаю.

— Але ти зараз пошлеш рапорт товаришу Кішкіну про цю розмову? Це ж страшенно важне.

— Та, розуміється, пошлю. Ще б пак! — задумливо посміхнувся Петро. — От тільки питання: в якому тоні писати? У всякому, хоч би й суто діловому рапорті раз у раз проглядає тон того, хто рапорт робить. Людина — не машина. А який тон нам узяти: прихильний чи неприхильний?

— Та розуміється, прихильний! — скрикнув Кіндрат. — Коли Стовер, капіталіст, поставився неприхильно, значить, усі, хто проти і капіталізму, повинні поставитись прихильно. Ясно і просто!

— Ну, не так воно ясно і просто, — все з тією самою хмурою задумою буркнув Петро.

— Але як же ти можеш інакше написати? Нейтрально, як машина, не можна. Прихильно — не можна. Значить, неприхильно, як Стовер? Оце так штука! Розуміється, пиши прихильно. А то за неприхильність пришиють нам ще й буржуазний ухил, контрреволюційність. Заразились, мовляв, там та й відкидаємо таку соціялістичну ідею. Ні, Паню, смали прихильно.

Петро довго сидів не відповідаючи. Нарешті з понурою рішучістю сказав:

— Ну, що ж, буду писати прихильно. Побачимо.

І тут же, немов знайшовши, на кому зірвати свій гнів, схопився і вибухнув до Кіндрата:

— Але Стовер! Стовер! Оце така його нова заповідь! Оце така боротьба проти війни! Ну, добре, я ж тобі покажу! Тобі то я вже можу сказати, що я думаю!

І Петро почав швидко, напружено думаючи, ходити по кімнаті.

— А що ж ти йому покажеш, Паню? — не діждавшись продовження, запитав Кіндрат.

Петро, не зупиняючись і не перестаючи думати, сказав:

— Щось. Приходь завтра вранці. Треба буде піти до "Народньої Демократії". Завтра довідаєшся, чого саме. А тепер викидайся — я маю нагальну справу.

Кіндрат, з похмурою цікавістю поглядаючи на Петра, попрощався і вийшов. А Петро зараз же сів до столу й почав гарячково писати.

А в цей час Жан Рульо робив свій рапорт своєму політбюрові: Жакові та Матільді. Всі сиділи в їдальні за столом, і перед кожним стояла склянка з вином. Жан розповідав з трошки побільшеним гумором, яким він, на всякий випадок, підсолоджував гірке розчарування. Жак слухав мовчки, майже непорушно, з легесеньким усміхом на тонких устах і тільки пихкав дрібненькими клубочками диму з люльки. А Матільда з серйозною заклопотаністю і обуренням час од часу знизувала плечима.

— Так от, друзі мої, — на закінчення сказав Жан, — як оцей димок, розвіялася наша мільярдерська ілюзія. Але треба-таки бути справедливими: не міг же справді Стовер згодитись віддати свої мільярди, зароблені його власними руками і його генієм, якимсь неробам, ледарям-робітникам, які тільки й знають, що їздити по Парижах, жити по палацах, розкошувати. Розуміється, ніякі серйозні, ділові не то що мільярдери, а й прості, скромні, чесні мільйонери на таку несправедливість не згодяться. Вони волітимуть з честю загинути під вибухами бомб на своїх мільйонах, аніж прийняти цю наївну, образливу і шкідливу для всього людства річ.

— Ну, добре, — не витримала далі Матільда, — хай колектократія — це дитяча наївність, нереальність, шкідливість. А що ж вони пропонують? Атлантичний союз? Европейську федерацію? Озброїтись до зубів, наставити на СССР оту зброю і думати, що він злякається і не посміє нападати? І так ці два табори стоятимуть один проти одного роками чи десятиріччями з наставленою зброєю? І це плян серйозний, реальний політичний? Страшно заспокійливий, розумний і дуже корисний для людства?

І ніби попереджаючи евентуальну відповідь, вона поспішила додати:

— Так, я знаю, не в Стоверах річ, не в генеральному штабі капіталізму, а в його армії. Коли, мовляв, армія пройметься розумінням дійсної шкідливости такої стратегії свого штабу, вона натисне на нього і примусить його змінити її й, може, згодитись на нашу. Добре, припустімо, що ідея колектократії на Заході зробить свою дію. А на Сході? Хто посміє

натискувати на генеральний штаб його? Як ідея колектократії проб'є залізну заслону? Хто там буде рішати? Громадська опінія? Народ? Чи купка людей у Кремлі, безвідповідальна і безконтрольна? І противники колектократії будуть нам казати: ви — аґенти сталінізму, ви його схована підривна команда. Ви хочете нас роззброїти, послабити і поки цього доб'єтесь, тоді ваш СССР на нас нападе і знищить. Що ми можемо їм відповісти?

Жан мовчав — він хотів послухати відповідь Жака. Жак це зрозумів. Він вийняв із кишені свого бльокно-тика, поклав його перед собою, вийняв із рота люльку і сказав до Матільди:

— Відповідь наша буде проста, Тіль. Коли в нас настане хоч часткова, хоч початкова колектократія, то СССР уже не матиме сили на вас напасти.

— Чому так?! — здивовано скрикнула Матільда, і навіть Жан пильніше подивився на Жака.

— Дуже просто. Сила СССР не тільки в його арміях, там у нього, а ще в його так званих п'ятих колонах на

Заході, себто в комуністичних партіях, у синдикатах, у прихильниках усякого роду. Правда?

— Ну, припустімо.

— Яка роля п'ятої колони? Підкреслювати дефекти капіталізму, розхитувати його систему, посилювати його протиріччя, викликати всякими способами невдоволення, бунти, страйки, сутички, створити неможливість існування в хаосі капіталізму, провадити холодну війну? Так? Ми це з тобою, Матільдо, трохи знаємо, на цю тему ми з тобою не раз для себе балакали. Добре. Припустімо, що в нас у нашому законодавчому органі проведено закон про участь робітників у прибутках

і управлінні підприємствами. Чи могли б тоді робітники йти за п'ятою колоною? Чи схотіли б вони вносити отой розлад у господарчу машину, яка почала б ставати їхньою? Ясно, що наш пролетаріят на це не пішов би, він волів би іншим, не московським, способом робити революцію. А коли так, то всякий вплив і сила п'ятої колони в нас упала б до нуля. А без п'ятої колони Кремль не відважився б на напад. Отже, виходить, що колектократія — це найкращий засіб проти війни гарячої чи холодної. А ще далі було б таке: яка б не була товста і страшна залізна заслона, а й крізь неї пробилась би чутка про колектократію на Заході, про розвиток господарства на нових підвалинах, про добробут народів, про свободу, радість життя тут, у нас І ясно, що режим диктатури, терору, каторги, страху ніколи не зміг би створити такого стану в СССР і що народи його почали б жагуче бажати такого ладу, як у колектократії, І так чи так, раніше чи пізніше, а його народи примусили б Кремль здати позиції і піти до димісії. Буржуазні політики кажуть: треба, щоб у нас, на Заході, настав добробут, тоді комунізм не матиме сили. Правильно! Так само вони кажуть, що для цього допомоги Америки не досить, що треба ще інтенсивної праці самого населення. Правильно! Але як створити оту інтенсивну, продуктивну працю, як створити отой добробут? Отут вони відповіді не мають. Тут вони мають вічну проблему цін, платні, страйків, бунтів, розладу сил. Не має її і Москва, вона страйків, правда, не має, але має на них револьвер, каторгу, "кнут", які ще шкідливіші за страйки. Відповідь матиме тільки колектократія, в якої не буде ні страйків, ні каторги, а тільки товариськість, погодження, добробут і мир як у середині кожної країни, так і між народами. І, розуміється, на кожній вулиці за це пам'ятник Жанові.

Всі зясміялись, і сміх одразу здув напруження. Після того Жак розкрив свого бльокнотика і, дивлячись у нього, почав знову:

— Відмову Стовера легко було передбачити. Розуміється, Стоверів не треба випускати з уваги, але наша головна акція має полягати в пропаганді серед армій Стоверів, без натиску яких Стовери ніколи не зрозуміють колектократії. А ця пропаганда — тяжка, складна і довга робота. Отже, її треба робити з великою економією сил, себто з точною

організацією. Ось тут я намітив загальну схему. Ми повинні скласти декілька бригад. Кожна повинна мати свій фах. Літературна бригада, її фах: а) статті, б) брошури, в) книги, г) реферати. Фінансова бригада, її фах — мобілізація фінансових засобів: а) самооподаткування, б) збирання податків у капіталістів...

— В, г, ґ і так далі, і так далі! — весело закричала Матільда. — Браво, Жако! Ми віримо. Я вношу пропозицію: доручити Жако виробити точну, детальну схему нашої роботи і подати на розгляд загального зібрання якнайшвидше. Згода?

— Цілковита! — сказав Жан. — А поки що я пропоную зо свого боку таке. Поки ми не зможемо виступити ширшим фронтом і з певним озброєнням, не робити ніяких партизанських виступів. Хай підготовка кадрів і зброї (людей, грошей, статтів, книг, доповідів і таке інше) забере якийсь час, місяць, два, хай три, це — нічого. Аби ми могли потім виступити одночасно і з певним шумом у різних місцях: у парляменті, в пресі, в науці, на мітингах, на рефератах, у літературі. Правильно?

— Правильно! — енергійно подхопила Матільда, а Жак поклав свого бльокнота в кишеню.

Жан підвівся, випростався і, збираючись іти, весело сказав:

— Отже, готуємось до нападу на старий світ?

І він, сміючись, простягнув по черзі руку Жакові та Матільді й пішов до передпокою.

Розділ XX

Вранці рано Кіндрат був у Петра. Петро похапцем поздоровкався з ним, не дозволив йому навіть сісти в його улюблений фотель та закурити, тикнув у руки згорток списаного паперу й сказав:

— Негайно знайди Анрі, передай йому цю статтю і скажи, щоб зараз же дав до друку в "Народню Демократію". Нам заборонено роботи якісь виступи, але тут я не можу втриматись. Ти прочитаєш по дорозі. І щоб, як можна, завтра ж з'явилася. Дуже так треба. Смали!

І більш нічого не пояснюючи, з чудним блиском в очах, випхав Кіндрата за двері.

— Смали, смали! Ввечері приходь, розкажу дещо. А тепер поспішай.

І цілий день в очах його стояв чудний і задоволений блиск.

Вранці другого дня, коли йому було принесено першу пошту, він розгорнув "Народню Демократію" і на першій сторінці побачив великими літерами заголовок "Миротворець і пророк". Швидко перечитавши статтю, він вирізав її, приклав до інших вирізок, поклав у теку й побіг до Стовера.

Коли він увійшов до кабінету, там уже був маркіз. Він сидів по другий бік столу і тримав у руках "Народ-ню Демократію". Стовер був цегляно-червоний, хмарний і тарабанив товстими пучками по столі. Він зараз же вислав Петра й наказав його не турбувати ні з якого приводу й не приходити без запрошення. Петро винувато, несміливо вклонився, пробурмотів вибачення і вислизнув із кабінету.

А Стовер понуро хитнув головою маркізові й кинув:

— Далі!

— А може, годі, містере Стовере, цієї гидоти?

— Читайте далі, я вам кажу. Все, до кінця читайте, не випускаючи ні одного слова. Прошу.

Маркіз зітхнув і почав перекладати далі, читаючи зразу по-англійському:

"Отака, містере Стовере, ваша знаменита "нова заповідь" і як ви самі її виконуєте. Та візьмімо інший, більший приклад. Ви проповідуєте війну війні, роззброєння всього світу і мир на землі. Намір хороший, що й казати, і ви, можливо, з деяких своїх мотивів проповідуєте його щиро. Але — леле! — й тут ви імпотентні, містере Стовере, і тут ви непослідовні, і тут ви не робите того, що проповідуєте. Коли вам пропонують засіб знищення війни, який вимагає від вас певних жертв, ви його відкидаєте, навіть не перевіривши. І цікава річ з отією бідною організацією Об'єднаних Націй! Скільки років вона вже тупцює круг цього питання війни та миру, з різних боків підходить до нього, а ніколи не підійшла от із цього боку, ніколи ні разу не запитала себе (чесно й послідовно до кінця!): та де ж причина всіх воєн, справжня, корінна причина? Ні разу, містере Стовере, не сказала, що треба вбити корінну причину, себто економічну нерівність народів і соціяльну нерівність у кожній країні. Ви так само, містере Стовере, оминаєте це питання у вашій проповіді. Отже, і в цьому випадку ви — лицемір..."

— Тепер ви вже маєте досить, містере Стовере? — тихо спитав маркіз.

— Читайте далі! — скрикнув Стовер і гупнув кулаком по столі. — Читайте все!

"Так само, містере Стовере, не можете ви виконати й другого боку цієї заповіді: "проповідуй те, що сам робиш" . О, містере Стовере, чи ви ж думали, що б то було, коли б мільярдери почали проповідувати те, що вони роблять в їхньому житті, накопичуючи свої мільярди? "Обдурюй, бреши, експлуатуй". А члени їхніх родин, а надто оці невинні жіночки, що вони повинні проповідувати на підставі того, що самі роблять у житті: "Будь паразитом, розкошуй, розпутствуй, люби тільки себе і, щоб захистити свій спосіб життя, не зупиняйся навіть перед війною". Отже, як можна назвати вас після всього цього? Ви самі проповідуєте: "Кожний,

хто сам не виконує в своєму житті того, що проповідує іншим, — це лицемірна, гидка, гідна зневаги людина..."

— Годі! — знову вдарив кулаком по столі містер Стовер і схопився на ноги. — Лишіть мене самого.

— Але ми... не скінчили нашої розмови, містере Стовере...

— К чорту розмови! Лишіть мене самого! Я покличу вас.

Маркіз уклонився і з газетою в руці вийшов із кабінету.

Стовер замкнув за ним двері на ключ і почав ходити по кабінеті. І до самого вечора ніхто не смів підійти навіть до дверей цієї кімнати й покликати його ні на обід, ні на вечерю. А о дев'ятій годині маркіз, що терпляче чекав заклику містера Стовера, зачув телефонний дзвінок. Стовер кликав його.

Коли маркіз увійшов до нього в кабінет, містер Стовер був цілком спокійний, тільки в очах була понурість і чудна задума.

— Тепер ми можемо далі провадити нашу розмову, яка була перервана так... нудно цією... гидотою. Отже, наскільки я пам'ятаю, ви сказали, що не згодні з моєю ідеєю роззброєння. Але що ж це виходить, маркізе, ви значить увесь час були проти мене?

— О, ні, містере Стовере, о, ні! — гаряче й схвильовано скрикнув маркіз. — Абсолютно не проти вас. І не проти самої ідеї. Ви мене не так зрозуміли, містере Стовере. Я тільки проти такого способу її здійснення. Проти вашого способу.

— Проти мого способу? — хмарно сказав Стовер. — Гм! Чудно. Я готовий сказати: дуже чудно. А чого ж ви тоді згоджувались весь час? Для чого...

— Я хотів, містере Стовере, щоб ви самі на практиці переконалися, що таким способом здійснити вашу (глибоко правильну, глибоко справедливу!) ідею неможливо. Спочатку, ще в Америці, я пробував сперечатися з вами. Але ви не хотіли навіть слухати мене. Ви пригадуєте, містере Стовере? І тоді я вирішив од-класти вияснення свого способу надалі, до слушного моменту. І от тепер, містере Стовере, цей момент, на мою думку, настав. І от моя ідея, містере Стовере, така: я думаю, як і соціялісти, що сучасне суспільство не може знищити війни. Бо воно само дійсно засноване на конкуренції, боротьбі, ворожнечі, воно само дійсно — це постійна, безперестанна війна. Соціялісти гадають знищити війну знищенням кляс. Це — утопія. Це дитяча, наївна казочка. Поділ на кляси був, є й буде доти, доки існуватимуть люди на землі. Поділ на кляси — це поділ на розумних і дурних, на сильних і кволих, на роботящих і ледарів. Це відомо й дітям. Але ви маєте право мене запитати: значить, війна ніколи не буде знищена? Ні, вона може бути знищена, але не тим способом, що ми досі з вами робили. Так, треба в корені нищити її, треба знищити причини війни. Як? Треба знищити конкуренцію й боротьбу між... народами.

Між народами, містере Стовере! А не між клясами. Як знищити? Гм!..

Маркіз чудно посміхнувся і швидко, нервово почав виймати цигарку. А Стовер пильно, хмарно вдивлявся в нього.

— Знищити можна тільки тим способом, містере Стовере, який нам показує сама історія, саме життя. А ви знаєте, що показує історія? Ви здивуєтесь, як я вам скажу. Але ви вдумайтеся спокійно, і ви згодитеся, що я маю рацію. Історія, містере Стовере, показує, що людство іде до... світової монархії!

Маркіз зупинився. Він, видно, ждав, що Стовер здивується, стріпнеться, жахнеться. Але містер Стовер як сидів із хмарно насупленими бровами й тяжким, пильним поглядом, так і лишився.

Маркіз посміхнувся:

— Ви, здається, дивитесь на мене, як на трошки божевільного. Ви помиляєтеся, містере Стовере. Я тільки бачу те, чого інші не помічають. Так, містере Стовере, я глибоко переконаний, що людство йде до світової диктатури чи монархії. Та ви придивіться: хіба в історії вже не було спроб світової монархії? Чінгіз-хан, Олександер Македонський, Наполеон. Що це таке? Це спроба генія людства здійснити у призначену ідею. Але через що не вдалося це здійснення Чінгіз-ханам і Наполеонам? Через те, що людство, його культура, техніка, цивілізація ще не були підготовані. Потрібні були тисячі років, щоб утворилися потрібні передумови. Потрібні були тисячі років нижчих форм життя, щоб людство могло перейти до вищих форм. Наївні, короткозорі люди думають, що монархія вже вижила себе, що на зміну їй іде демократія. Яка нісенітниця! Чого ради така віра в демократію? На яких фактах вона базована? Ні на яких! Ніде, ніколи ніякої демократії на Заході не було. Республіка? Це тільки скалічені форми монархії. Один, єдиний принцип панував, панує й пануватиме над людством: маса і вождь. Чи в так званих демократичних, республіканських, чи монархічних, чи навіть у соціалістичних державах — скрізь маси йдуть за своїми тими або тими вождями. Ленін, Муссоліні, Гітлер, Сталін, Трумен, Етлі, Блюм, Торез і таке інше — це тільки різні покалічені форми монархії. Так, так, містере Стовере, з тим трудно сперечатись.

Але містер Стовер і не думав сперечатися: він усе сидів і в понурій задумі дивився на маркіза.

— Так, містере Стовере, ви матимете рацію, коли скажете, що колишня форма монархії занепадає й відмирає. Це — так. Бо колишня монархія ґрунтувалася на певній історично-соціяльній структурі людського суспільства. Але ця структура змінилася. Отже, ясно, що й форма монархії повинна змінитися. Тоді вождем людських мас було феодальне дворянство. Воно творило свою культуру, свою цивілізацію, свої державні й міжнародні форми співжиття. І свою монархію, містере Стовере, і свою монархію! Але феодальне суспільство переросло,

переродилось у суспільство капіталістичне. Вождем людства став капіталізм. Він теж утворив свою культуру, свою цивілізацію, свої форми державного й міжнародного співжиття. І ясно, містере Стовере, що він створить і свою форму монархії. І зауважте: капіталізм має все виразнішу й виразнішу тенденцію до найбільшого поширення, до універсаль-ности, до стертя всіх кордонів. Кордони його душать, кордони стоять у кричущій суперечності до всього його єства. Він мусить їх знищити, розвалити, він мусить мати вільний простір своєї творчості. Це закон капіталізму, це імперіялістична доба його. І в цьому, містере Стовере, причина воєн: у війнах геній людства здійснює своє призначення. І війна, містере Стовере, може бути знищена тільки війною, всесвітньою, все-земною війною, яка дасть всесвітню, єдину на всю планету монархію. Тоді кінчиться конкуренція, ворожнеча й боротьба між народами. Тоді війна зникне навіки! Все інше — тільки даремні, дитячі загорожі потокові, що летить згори. Не перепиняти цей потік треба, а допомагати йому!

Маркіз зірвав руку з фотелю й сильно, натхненно махнув нею.

— Так, містере Стовере, тепер я цілком одверто й прямо скажу: не перепиняти, а допомагати, організувати, свідомо волею направляти стихійний напрям історії людства. Чому я вам першому викладаю свою ідею? Тому, що і у вас, містере Стовере, я бачу найкращого представника капіталізму, може, навіть кандидата на трон світової капіталістичної монархії. Так, так, містере Стовере! Феодальним монархом ставали найдужчі, найсміливіші, найкращі з дворянства. Те саме має бути в процесі творення капіталістичної монархії. Ви — з природи своєї вождь, диктатор, монарх. А, крім того, містере Стовере, ви якраз той монарх, який закладає династію. Такі монархи мають у собі елементи містичні, пророцькі. О, так, містере Стовере, я не вагаюсь одверто і сміливо визнати великим те, з чого ці комуністичні дурники сміються. Так, містере Стовере, ваша заповідь геніяльна. Це заповідь нового пророка. Дурники глузують! "Ану, спробуйте робити те, що ви проповідуєте!" Так, містере Стовере, ви дійсно можете і повинні проповідувати те, що самі робите. Так, так! Ви — мільярдер! Ви — один із владарів світу? Ви — один із найдужчих, найкращих? Ви вмієте бути жорстоким, невблаганним? Ви

вмієте тримати маси в покорі й слухняності? Правда все це? Правда! Так, отже, не соромитись цього треба, не ховати, не виправдовуватись, як це роблять "де-мо-кра-ти", а гордо й сильно проповідувати те, що самі робите. Отакий повинен бути кандидат нової, вищої монархії, монархії капіталізму!

Очі маркізові стали мокро-блискучі, як скло після дощу.

Стовер уже не супив понуро брови, а кумедно, застигло дивився в лице маркізові. І коли маркіз зробив павзу, щоб утерти губи, він похитав головою й переконано сказав:

— Ну, тепер я дійсно готовий сказати, що ви трохи божевільний. Твердо готовий сказати.

Маркіз піднято, немов аж задоволено засміявся.

— Ваші слова мене не дивують, містере Стовере, ніяк не дивують. Трохи божевільний? Ви і не могли б інакше сказати.

Стовер знизав плечима, посміхнувся й з чекальною цікавістю сказав:

— Ну, добре. Як же ви гадаєте встановити вашу світову монархію? Яким способом?

Маркіз теж посміхнувся.

— Тим самим, містере Стовере, яким установлялися скрізь і завжди монархії: силою дужчого, боротьбою, війною. Містере Стовере, зверніть увагу на таке чудне явище: ввесь світ, і маси, і вожді, всі жахаються від самої думки про війну? Так? Усі гарячково шукають способи знищити війну? Так? А тим часом, дивіться, всі переконані, що нова війна буде, неодмінно буде, страшна, всесвітня війна. Що це таке, я вас питаю? Чи

немає у вас такого враження, що за людством стоїть якась інша, дужча за нього воля? Га? Так, містере Стовере, стоїть: це воля генія людства.

— Але монархія, монархія чого встановиться? — гаряче скрикнув Стовер.

Маркіз ледве помітно посміхнувся.

— Чого? Того, що монархія — це найкраща гарантія миру внутрішнього та інтернаціонального. Війна створила б світову анархію, хаос, непевність. Народи були б винищені, пошматовані, смертельно стомлені. Вони прагнули б миру, спокою, міцного спокою в їхньому буденному житті. А надто гарантії, абсолютної гарантії, що це страхіття ніколи більше не відновиться. І от через це вони жадібно вхопились би за ідею знищення окремих держав і за об'єднання їх в одному світовому організмі. І всі народи цієї світової держави прагнули б твердої, певної, непохитної влади, безперечного, майже божеського авторитету. А який авторитет був більший для народних мас за авторитет монарха, помазаника божого? Президента? І та знову, значить, боротьба партій, вибори, авторитет на кілька років, а потім знову те саме? О, ні! Спокою, миру, пев-ности навіки!

Але яка держава дасть монарха світові? Розуміється, та, яка буде найдужчою. А яка кляса? Розуміється, найдужча. А яка сила за наших часів найдужча? Розуміється, сила економічна, фінансова. Іншими словами: Америка зо своїми капіталістичними клясами дала б усьому світові монарха.

Але геній людства, щоб краще забезпечити майбутнє людського роду, висуває ще одного претендента на світовий трон: совєтську державу — могутнього і теж капіталістичного конкурента. І тепер виникає питання: яка форма монархії переважить. Інакше кажучи: хто виграє війну — ліберальний американський капіталізм чи деспотичний російський капіталізм? Це хутко вирішиться.

— Це вирішення відоме заздалегідь: не може бути ніякого порівняння між, силою півдикої Росії і нашою, — сказав зо зневагою Стовер.

— Так, згода. Але вощ має іншу силу, якою ніяк не слід нехтувати. Це психічна сила, сила фанатизму п'ятої колони, комуністичних партій усіх країн світу.

Стовер знову скривився зо зневагою.

— Ви перебільшуєте вагу цієї... сволоти.

— Ви гадаєте, що я перебільшую? А я гадаю, що ви занадто нехтуєте.

Раптом маркіз аж стріпнувся ввесь.

— Знаєте що: давайте поїдемо подивитись на завтрашню демонстрацію комуністів? Хочете? Ви не будете каятися, слово чести! Ви побачите не з преси, а в реальності, що це за явище. Ні, ні, не відмовляйтеся, містере Стовере. Ви повинні, ви мусите побачити на свої очі. Ви, великий політичний діяч, може, майбутній монарх, ви не бачили зблизька цих фанатиків. Це неможливо! Це неприпущенна річ! Ви мусите побачите їх завтра. Не бійтеся, ніякої небезпеки нам не буде. Тільки треба виїхати простіше. Не треба ніяких ескортів, ні охорони, нічого. Я візьму маленьке авто, під'їду о десятій годині до паркової хвіртки, ви вийдете через парк, і абсолютно ніхто не знатиме. Тільки, щоб ніхто більше не знав про наш виїзд. Тільки ми двоє.

Стовер уже не сперечався, але на останні слова маркіза здивувався.

— Як ніхто?! Але ж може трапитися що-небудь, і ніхто навіть не знатиме, де ми ділися.

— Я гарантую, що ніщо не трапиться!

— А ви — Бог? Ні, так не годиться. Я розумію, що охорону, може, незручно брати. Але попередити...

— Ну, добре, добре. Можна сказати Вішеві. Але тільки сказати, а не брати з собою. Бо в маленькому авті є тільки два місця. Добре, ми його попередимо. Можна покликати його?

— Що ж, кличте... — з понурою рішучістю відповів містер Стовер.

І коли містер Віш з'явився на дзвінок, містер Стовер сам із тією самою понурою рішучістю сказав йому:

— Віше! Слухайте уважно. Завтра ми з маркізом удвох їдемо подивитись на робітничу демонстрацію. Подбайте, щоб мале сіре авто ніхто не взяв завтра. Я вийду через парк.

— І мене не візьмете з собою, містере Стовере?

— Ні. Нема місця в авті. І ніякої охорони не треба. Маркіз стояв збоку й жадібно курив, дивлячись у

вікно мокро-блискучими очима. Петро уважно зиркнув на нього. Дивно: такий досить важливий виступ, як виїзд без охорони, і така байдужість маркіза. І чому без охорони?

Петро вклонився, пройшов до себе в закапелок і сів у фотель, задумливо покусюючи горішню губу. Щось тут було чудне в цьому виїзді вдвох із маркізом, без нього, Петра, без охорони. Вперше Стовер виїжджав без нього. "Подивитись на робітничу демонстрацію". Х-хе! Наївніше не можна було вигадати пояснення.

І він сидів, покусював губу, хмикав. І вже хотів уставати йти, коли до свого кабінету швидко ввійшов маркіз і зразу попрямував до телефону. Петро притих і почав стежити в прощілину за маркізом. Той зняв

слухавку і накрутив номер. Чекаючи, він водив очима по хаті, й знову ці очі здалися Петрові чудними, немовби п'яними.

— Алльо! — раптом стріпнувся маркіз. — Тут де Монфор... А, це ви самі? Дуже добре, дуже! Я, власне, хотів... Так, усе добре. Завтра о пів на одинадцяту... Там, де умовлено?... Чудесно. Але ще раз нагадую: ніяких ран... Ні, ні, ні! Гарантуєте?.. Абсолютно?.. В такому разі завтра точно о пів на одинадцяту... Так. До побачення!

Маркіз поклав слухавку на апарат, хапливо закурив і швидко вийшов.

А Петро знову застиг у фотелі. "Ніяких ран. О пів на одинадцяту". В чому тут річ, чортяка забирай?!

І люто схопившись, Петро перебіг до Стоверового кабінету й телефоном викликав до себе Кіндрата.

— Негайно лети сюди. Серйозна справа.

Але коли Кіндрат, прилетівши з округлими очима, почав питати, що за серйозна справа, то Петро нічого, властиво, не міг йому сказати більше того, що Стовер з маркізом кудись їхали о десятій годині, що щось мало бути о пів на одинадцяту і що ніяких ран не буде.

— Ну, от що, Кіндрате: завтра біля десятої бери таксі й чекай в йому біля паркової хвіртки. Як тільки вони рушать, я скочу до тебе, й ми їх вислідимо. Це вже чорта з два, голубчики! Без охорони їздити? Ні, вибач, я і тебе охороню! Маркізові я не вірю ні на копійку.

Розділ XXI

Спасибі дощикові — полегшив справу: і в парку нікого не було, і у вуличці за парком ані душечки, тільки синє таксі куняло собі коло чиїхось

воріт — дожидалося. Містер Стовер підняв комір пальта, пройшов у сіре авто, і все вийшло абсолютно непомітно.

Але й Стовер, і маркіз не помітили, що містер Віш перебіг через вулицю та скочив у синє таксі і що синє таксі прожогом кинулось навздогін за сірим автеч-ком.

На вулицях спочатку нічого надзвичайного непомітно було. Так само тяглися довгими ланцюгами автомобілі, так само пішаки швиденько перебігали по цвяхованих місцях перехресть.

Петро пильно стежив за спиною сірого авта, яке то вибивалось наперед і трохи не зникало, то задом зовсім насувалося на синє таксі.

Відділи поліцаїв стали частіші. Але почали зустрічатись і групи робітників, а надто біля фабрик чи заводів. Вони кричали чи співали щось — розібрати було важко, бо авта швидко пролітали повз них.

Сіре авто на перехресті на мент зупинилося, немов озираючись, і вскочило в бічну вуличку. На ній не було поліцаїв. Так само тяглися коридором закурені, понурі мури заводів, а в глибині коридору видко було темну юрбу робітників.

Сіре автечко перед цією юрбою тривожно й сердито закричало й зупинилося. їхати далі було, очевидно, неможливо. Робітники чогось люто кричали у вікна авта, грозилися кулаками, лізли на східці.

Маркіз хотів уже дати задній хід, але в цей мент один із робітників, що зазирнув у вікно, раптом закричав:

— Товариші! Ви знаєте, хто це в авті? Мільярдер Стовер!

— Хто? Хто?

— Стовер! Американський мільярдер! Той, що організує війну проти Совєтського Союзу!

— А-а-а!!! У-у-у!!! — заревла юрба. — Давай його сюди! Бий його, катюгу проклятого! Тягни його з авта? Давай його сюди!

І не встиг зблідлий Стовер звернутися до маркіза із запитанням, як двері авта вихорем розчинилися і цілий оберемок рук ввірвався всередину. Схопивши, як гаками, Стовера й маркіза, ці руки в одну мить вирвали їх із авта, як дві моркви із землі. Стовер щось кричав, люто пручався, дриґав ногами, але як тільки його витягли із авта, чийсь кулак із усієї сили вдарив його в лице. Голова рвучко шарпнулася назад, блиснувши жахом в очах, на неї посипались інші кулаки, усе тіло схилилось набік і зсунулось під ноги юрби.

А маркіз уже теж лежав під самим автомобілем і над ним теж гасали руки й крики, але дивним чином ні один кулак не попадав у нього.

Синє таксі мусило теж зупинитися. Петро висунув голову в вікно й побачив червоне лице Стовера, без капелюха, з дико розкудовченим волоссям, а над ним цілу купу кулаків і рук. Потім це лице шарпнулося назад і зникло під тілами й руками.

Петро, вже дещо розуміючи, люто вистрибнув із авта і кинувся в юрбу. Роздираючи руками й плечими тіла, він проривав собі крізь них дорогу. Тіла, як вода під носом у моторового чов^а, розтинались на два боки, падаючи одне на одне, кричачи й лаючись.

Розметавши на обидва боки найближчі до Стовера тіла, Петро нахилився до нього, схопив в оберемок і легко підняв угору.

— Дорогу!!! — заревів він.

І перед ним, як зачаровані, почали розсуватися обабіч тіла юрби з широкими, зляканими й захопленими очима. І не тільки не було обурення на цього несподіваного оборонця мільярдера, а ще й поштивий, захоплений шепіт навздогін йому.

Петро підніс до свого авта Стовера і всунув його всередину. Стовер не був непритомний і зараз же сам, помагаючи собі руками, сів поруч Кіндрата на сидінні. Лице його було в крові, волосся дико стирчало на всі боки, очі тупо й теж дико та невидющо дивилися поперед себе.

Петро наказав шоферові їхати назад. У цей мент у юрбі злякано зашелестіло:

— Поліція! Поліція! Товариші, поліція!

Юрба побігла вперед. А на тому місці, де тільки що вирували тіла над Стовером, лишилося тільки сіре ав-течко. І біля дверець його стояв маркіз і хмуро дивився на синє таксі.

Стовер ще довго сидів як задубілий з тими самими тупими й дикими очима. Петро боком примостився біля нього й підтримував його рукою. Кіндрат сидів навпроти й із зляканою цікавістю розглядав закривавлене, розбите й закаляне болотом лице Стовера із запухлим оком. Пальто, руки, ноги — все було мокре й забруднене.

Але дедалі, то очі Стоверові почали відживати, ворушитись, озиратися. Вони здивовано й підозріло зупинилися на Кіндратові, але зараз же заспокоїлися, зміркувавши, що коли є Віш, то нічого небезпечного вже не може бути. Але до самого дому він нічого не говорив. Петро й Кіндрат теж мовчали.

Петро наказав шоферові під'їхати до хвіртки парку. Там він висадив Стовера і швиденько, закриваючи його своїм тілом, провів у хвіртку.

Стовер слухняно й мовчки робив усе, що казав йому Віш, сопів носом і зиркав на себе з огидою й страхом.

Провівши бічними стежками через парк Стовера до задніх дверей його апартаментів, Петро так само непомітно й швидко вивів його нагору сходами. На сходах попалась покоївка, але Петро, затуливши собою Стовера, наказав їй ввійти в якісь двері. Покоївка ошелешено й злякано ввійшла в двері й зачинила їх за собою. А Петро хапливо повів далі Стовера.

Таким чином ніхто в палаці й не довідався, в якому вигляді всемогутній містер Стовер повернувся зо своєї таємної подорожі.

Здавши його переляканій місіс Стовер-старшій, Петро мовчки вклонився містерові Стоверові й вийшов із спальні. А містер Стовер і тут не промовив ні слова, навіть не хитнув йому у відповідь головою. Тільки стояв серед кімнати зо спущеними й відставленими від тіла руками, закривавлений, брудний, страшний.

Але коли на другий день Петро, покликаний Стове-ром, увійшов до нього в малий кабінет, містер Стовер сидів, як раз у раз, за столом, як раз у раз, гладенько зачісаний, чистий, огрядний, поважний. Тільки одне око було зовсім маленьке, запухле, залите здоровенним синяком. Та ще один куток рота був припухлий, і губа від цього кумедно була зламана.

Мовчки хитнувши головою на уклін Петра, він пильно, чудно якийсь мент подивився на нього, потім повільно повів рукою на фотель і тихо сказав:

— Сядьте, Віше. Маю з вами поговорити.

Віш сів і теж пильно зиркнув на містера Стовера.

Стовер якийсь час мовчав, дивлячись у стіл, далі підвів очі й так само пильно та чудно став дивитися на нього. Петро одверто, ясно й серйозно витримував його погляд і навіть не кліпнув оком.

— Віше! — тихо, задумливо почав Стовер. — Ви вдруге врятували мені життя.

Віш ніяково й винувато повів головою.

— Я виконував свій обов'язок, містере Стовере.

— Ні, Віше, ви виконували акт геройства і відда-ности.

І замовк, усе так само вдивляючись у Петра одним оком (а друге слабенько-слабенько визирало з-за синіх напухлих повік). Петро сумирно опустив очі собі на коліна.

— Подяки за ці акти, Віше, не може бути, — знову й ще тихіше почав Стовер. — Нема слів для такої подяки. Але я хочу вам сказати ось що, Віше. Слухайте уважно. Війна забрала в мене сина. Але вона, здається, й повертає його мені. Будьте моїм сином, Віше.

Він широко, вражено, злякано витріщився на Стовера.

— Вашим сином??!

— Так, моїм прийманим сином. У вас немає батька, в мене немає сина. Ми зробимо відповідний юридичний акт, і ви офіційно й законно станете моїм сином і спадкоємцем усього мого майна. Кращого сина, навіть рідного, я не можу собі бажати, Віше. Я непохитно готовий сказати: не мо-жу!

Віш сидів, напружено втягшись і так само злякано дивився на Стовера. Але містера Стовера ця зляканість не дивувала.

— Моє життя, Віше, належить вам, ви два рази дали його мені. Отже, і все, що я маю, теж належить вам. Перед вами, як перед моїм сином, стоїть велика справа, Віше. Можливо, що вас чекає ще більша майбутність. Але це... потім. Поки що ви задовольніться становищем сина Стовера.

Майбутній син Стовера все ж таки дивився з тим самим страхом і не міг вимовити ні слова. А містера Стовера це так само ні трішки не дивувало.

— Розуміється, як і рідному синові, я вам у руки свого майна тепер не дам. Ви спочатку навчитеся при мені порядкувати ним і володіти. А по моїй смерті будете провадити далі велике діло Стоверів. Я не маю сумніву, що під вашим керівництвом воно розів'ється ще пишніше. А крім того... Є в мене одна мрія, Віше: об'єднати маєтність Стоверів в одне ціле. Нас було двоє братів, я і мій менший брат. Він помер і все майно своє залишив своїй дочці, Мабель. Ви це знаєте, мабуть. Так от, моя мрія — об'єднати, кажу, моє і брата мого майно. Наскільки я помітив, ви не огидні для Мабель.

Сподіваюсь, що й вона для вас не огидна. Отже, коли б ви побралися, то моя мрія здійснилася б. Я про це все думав усю ніч, Віше. Я не помиляюсь у своєму виборі. Гадаю, що й ви не помилитеся, ставши моїм сином.

Він підвівся і врочисто, повільно, але точним кроком наблизився до Петра. Петро похапцем теж устав і, не знаючи, що робити, напружено дивився на Стовера. Той поклав обидві руки на плечі, потримав так і врочисто поцілував спочатку в одну щоку, потім у другу. Далі злегка потряс за плечі, кумедно блиснув у кривому усмісі жовтими зубами й легенько пхнув Петра до дверей.

— А тепер ідіть. Я теж дуже схвильований. Петро машинально вийшов і обережно зачинив за

собою двері.

Прийшовши до себе, він розгублено зупинився серед хати й озирнувся.

— От так шту-у-ка! — вголос сказав він.

І раптом, ухопивши себе за голову, почав швидко, гарячково бігати по кімнаті. Але хутко зупинився, схопив капелюх та пальто і стрімголов вилетів у коридор.

Коли він увірвався в номер до Кіндрата, той саме в цей мент приміряв нового комірчика перед дзеркалом. Не сказавши Кіндратові навіть добридень, Петро став на весь зріст перед ним, випнув широченні груди й з гордим усміхом велично сказав:

— Ти знаєш, хто я такий тепер?

Кіндрат огляпув його з голови до ніг. Нічого особливого.

— А хто?

— Ну, вгадай!

— А чорт тебе знає... Може, чого доброго, управителем палацу настановив Стовер за врятування.

— Управитель палацу? — зневажливо примружився на нього Петро. — Пхе.

І чвиркнув крізь зуби набік.

— "Управитель палацу"! Подумаєш.

— Ну, а хто, а хто? Та кажи ж, ну тебе к чорту!

— Хто?.. Стовер! От хто я тепер.

— Стовер? Як Стовер?

— Отак, просто. Не Віш, не Вівішіські, не Вишнятинський, навіть не Скиба, а Стовер. Я твердо готовий сказати: Сто-вер. Чуєш, хамло, пролетар нещасний? Я — мільярдер Стовер!

Кіндрат уже почав тривожно кліпати своїми чорними очима, але Петро зо сміхом обняв його і струснув ним так, що аж чуб Кіндратові підстрибнув на чолі.

— Усиновив мене Стовер! Чуєш? Усиновив!

— Та що ти кажеш??! Факт?!

— Фактісінький!

І Петро у піднятті розповів йому всю сцену зо Стовером. Кіндрат слухав злякано, ані трішки не сміючись.

— Ну, а що ж ти? — нарешті запитав він.

Петро зразу ж перестав сміятись і в одну мить змінився: спалахнув, примружився, почервонів.

— Як то що ж я?! Чи згодився? Ти це питаєш?!

— Та чого ти сердишся? Що я такого сказав?

— Що ти сказав? Ти не розумієш?!

І Петро хапливо почав шукати очима капелюх. Кіндрат розгублено дивився на нього.

— Та що ж я сказав такого, Паню?!

— Ти не розумієш?! Ти сказав: "Ну, й що ж ти тепер?". Себто, ти питаєш...

— Неправда, я не сказав "тепер"! — гаряче скрикнув Кіндрат. — Я сказав: "Ну, й що ж ти?". Себто, що ти сказав Стоверові. А зовсім не те, чи ти згодився, чи ні. Що ж ти накидаєш мені всякі ідіотства? "Тепер"! Не казав я "тепер".

Петро пильно подивився на Кіндрата, засміявся й кинув капелюх на ліжко.

— Дійсно, ідіот якийсь я. Та певно, що згодився, дурню ти! Як би я міг не згодитись?! Ти ж подумай: мільярди! мільярдер! мі-льяр-де-е-р! Хіба ж тобі не крутиться голова? Хіба не американський фільм? Га?

— Та невже ж іще й Мабельку вдодачу, Паню? Петро зразу, немов прокинувшись, якось чудно,

здивовано глянув на Кіндрата і зараз же зовсім іншим суворим голосом сказав:

— Ну, мільярди це не для нас, нам треба ліквідуватись. Завтра ховаймось. А то, як Стовер дізнається, кого він усиновив, то впаде в таку лють, що може не знати що зо мною зробити. А я ж мушу рапорт

здавати. На щастя, вже не треба бути біля Стовера, ми вже знаємо про нього найважливіше. Отже, завтра зникаємо. Будь готов. А тепер бувай!

По палацу за цей час, видно, вже розбіглася чутка про всиновлення містера Віша, бо всі зустрічали Петра тепер зовсім інакше, ніж раніше: з такими низькими уклонами, з таким обоговлюванням в очах, з таким страхом і дивуванням, що він мусив щіпати себе й губи собі кусати, щоб зберегти сяку-таку важність.

Але він не дійшов ще до себе, як його перестрів льо-кай і сказав, що місіс Мабель Стовер дуже просить містера Віша негайно завітати до них.

Петро один мент повагався і рішуче повернув у бік апартаментів Мабель. Чи не спішила й ця кинутись на шию новонародженому синові Стовера? Що ж, тепер це інша річ.

І до місіс Мабель Стовер він увійшов тим самим швидким, піднятим кроком, закусюючи сміх на устах.

Розділ XXII

Мабель була в своєму улюбленому зеленому са-льончику, на своїй улюбленій канапці (вилізши на неї з ногами). Вонд. хитнула головою Петрові на фотель біля канапи й з цікавістю почала його розглядати — одверто, пильно, з усмішком.

— Сідайте, містере Віше, я маю невеличку справу до вас.

Містер Віш сів і теж з усміхом подивився їй просто в очі.

— Чудесно! — ухвально хитнула вона головою. — Все правильно. Все так, як і слід. Навіть цей ваш усміх, якого я раніше ніколи не помічала. Тепер він повинен бути. Ви задоволені?

— Чим? — не ховаючи сміху, спитав Петро.

— Своєю перемогою, звичайно. Мушу визнати, містере Віше: ваша взяла. Тепер я можу бути з вами од-вертою і висловити вам своє щире захоплення: ви — геніяльний шарлатан, Віше.

Петро шарпнувся всім тілом, густо почервонів і гостро звузив очі.

— Шарлата-а-ан???

Мабель весело засміялась, очевидно, задоволена ефектом своїх слів.

— О, ви, здається, хочете серйозно образитись? Киньте, Віше: тепер це вже більше непотрібно. А тим паче зо мною. Ви ж прекрасно бачили, що я розуміла всю вашу гру. Не ховаюсь, я старалася з усієї сили зірвати її, але... — вона безсило розвела руками, — мушу визнати, що ви дужчий за мене. Але я (дивіться, яка я благородна), я визнаю вашу геніяльність. Дійсно, дійсно геніяльно: за кілька місяців стати сином мільярдера. Це не жарт. А признайтесь: ви самі на це не рахували? Правда? Кілька мільйонів, ну, може, кільки десятків мільйонів, але щоб мільярди, але щоб стати сином Стовера, це й ви не передбачали. Га? Правда? Скажіть щиро!

Петро вибухнув сміхом і якийсь час не міг навіть одповісти. Нарешті сказав:

— Ні, цього і я не передбачав. Даю слово! Але ви вважаєте мою гру за геніяльну? Дуже приємно. А що саме вам здається... найкращим?

— Що? Не знаю. Все. І ваша рана, і історія із замахом на містера Стовера, і ваша релігійність, і ваша простодушність, і любов до заповіді, ну, все. Я ввесь час просто милувалася з вашої гри.

Петро трохи непорозуміло скрикнув:

— Ви знали, що моя рана... гра?! Мабель засміялася.

— Та певно, що знала! Треба було бути остаточною дурепою, щоб, бувши на моєму місці, знавши вас трохи перед тим, повірити у вашу страшенну любов до роззброєння людства і до містера Стовера. Ви поганої думки про мене, містере Віше.

— І ви, значить, знали, що я зробив це для того, щоб увійти у довір'я до містера Стовера і... і позичити в нього кілька десятків мільйонів?

— Розуміється, знала. З першого ж дня вашого "геройського" прибуття в наш дім. Можете спитати Мері: я їй того ж дня розписала всю програму вашу. І не помилилася.

— Така-а штука! — вражено протяг Петро, чудно дивлячись на Мабель. — Так о-он у чому річ! Гм!.. І через це ви мене так вороже прийняли в себе в домі?

— Я не любою шарлатанів, — просто сказала Мабель.

Петро знову густо почервонів і примружив очі. Похиливши голову, він так застиг і тільки покусював губу, ніби над чимсь болюче думаючи.

Мабель скоса зиркнула на нього й гидливо посміхнулася. Нарешті, тріпнувши головою, вона весело сказала:

— Але все ж таки й ви трошки помилилися, містере шарлатане. Знаєте, в чому саме?

Петро рвучко підвів голову й глянув на Мабель гострими колючими очима. Вона, немов не помічаючи цього погляду, тим самим тоном заговорила далі:

— Не знаєте? Щодо шлюбу зо мною. Я вважаю, що тут ви вже переборщили. Не всяке нахабство можна назвати хорошою грою. Часом воно просто огидно-дурне. Так є в даному разі. Чи всиновлення вам так уже закрутило голову, що ви й на шлюб зо мною наважились? А проте дійсно, коли міг статися один дикий, неймовірний абсурд, то чому не спробувати піти й на другий? Коли один ідіот усиновлює, то чому друга ідіотка не може вийти заміж? Правда?

Петро взяв себе за голову й зо сміхом покрутив нею з боку на бік. Потім устав, змахнув руки з голови й сильно, всіма грудьми видихнув повітря.

— Фу! їй-богу, можна справді збожеволіти від усього цього. Так я, виходить, помилився, домагаючися шлюбу з вами?

І він аж нахилився до неї, сміючись.

— А ви ще сумніваєтеся?

— Сумніваюсь! — труснув головою Петро.

— Я вам сказала вже, що це не геніяльно, а тільки огидно.

— А я таки сумніваюсь. Так ми ж об'єднаємо наші мільярди. Мета досить велика. Подумайте.

Мабель скісно дивилася вгору на нього й мовчала. А чисті, блакитні баньки здавалися великими-великими.

— Ви мовчите? Місіс Стовер?

І Петро, ступнувши ближче до неї, з тим самим усміхом обережно обняв за плечі її. На нього війнуло теплим, так боляче пам'ятним духом її

тіла. Мабель не рухнулася, немов чекаючи, що буде далі. Тоді Петро з тим самим кривуватим і нахабним усміхом нахилився й хотів наблизити своє лице до її лиця. Але цієї миті рука Мабель підвелася, розмахнулась і сильно на вид-лі вдарила його по щоці. Петро відхитнувся й од ступив од канапи.

Мабель дзвінко, задоволено засміялася.

— Ну, нарешті, й я маю маленьку сатисфакцію! Маленьку-маленьку, але маю. А тепер ви можете йти, більше ви мені непотрібні. Геть. І пам'ятайте, що моя огида може дуже погано відбитись на вас. Краще не лізьте мені на очі. Забирайтесь!

Петро стояв і не рухався, мовчки й чудно дивлячись на Мабель. А на щоці й кінчику носа соковито горіли сліди рук Мабель.

— Ви чуєте? Хочете, щоб я слуг покликала?

— Хм! — тихо сказав Петро. — Значить, і в вас щось є. Шкода, що раніше... А проте...

Він повернувся і повільно, дуже повільно пішов до дверей. Але на півдорозі раптом зупинивсь, рвучко повернувся й знову підійшов до Мабель. Вона здивовано і сторожко зустріла його очима.

— Скажіть, місіс Стовер, ви можете мені дати слово, що нікому не скажете того, що я вам скажу?

— Я нічого не хочу, щоб ви мені казали!

— А я хочу сказати! — брутально вирвалось у Петра. — Можете дати мені слово? Цікаве скажу. Цікавіше за ваші мільярди й шлюб. Даєте слово?

Мабель з цікавістю обвела його поглядом.

— Ну, що ж, даю. Кажіть.

— І стримаєте своє слово? Що б не почули від мене?

— Стримаю.

— Добре. Глядіть же!

Петро посміхнувся, помовчав і сказав:

— Ну, так знайте ж, місіс Стовер, що мені ні ваші мільярди, ні ви абсолютно непотрібні.

— О-о-о? — насмішкувато проспівала Мабель. — Ви, може, відмовляєтесь?

— Так, відмовляюсь, місіс Стовер. Уявіть собі.

— О-о-в! Чого ж то так, о, чеснотний містере Віше?

— Того, що вони мені ні до чого, місіс Стовер. Завтра я виїжджаю, і ви мене більше ніколи не побачите. Я не добре роблю, що кажу вам це, але я... не міг. Ну, та й ви ж своє слово триматимете.

Мабель спустила ноги з канапи й сіла лицем до Петра. Насмішки вже не було в очах її, але вона невідривно, допитливо, як угризаючись у загадку, вп'ялася в лице Петрові.

— Що ж це за трюк тепер? — серйозно й тихо кинула вона. — Ви дійсно виїжджаєте?

— Дійсно виїжджаю.

— І дійсно відмовляєтесь од мільярдів?

— Дійсно.

— Чому?

Петро мовчав і так само загадково посміхався.

— Чому ж? Кажіть. Бо, згодьтеся самі, що я не можу повірити, що людина, яка витратила стільки сили, аби добитися цих мільярдів, кинула їх без причини. Та від мільярдів ні з яких причин не відмовляються, містере Віше. Ви мене маєте за зовсім наївну.

— Ні з яких, кажете, причин?

— Ні з яких.

— Гм! А я от-таки відмовляюсь. А причина вам здасться такою смішною, що мені аж ніяково казати. Та все-таки скажу, щоб ви не шукали ще якогось шарлатанства... Я — просто комуніст, місіс Стовер, та й годі. Це вся причина.

Місіс Стовер одкинулась назад і непорозуміло витріщилась на Петра. Вона, видко, всього ждала, тільки не цього. І до такої міри не ждала, що в першу мить навіть не зрозуміла як слід.

— Ви... комуніст?!

— Так, місіс Стовер, я — комуніст. Ви дещо про мене дійсно правильно догадались. І рана, і релігійність, і інше. Але от тільки в меті помилились. Я не заради мільйонів і не заради вас це робив, місіс Стовер.

Мене послав мій уряд розвідатись, чого хоче містер Стовер, у політичному сенсі, розуміється. Я не міг цього зробити здалеку. Я мусив підійти близько до самого містера Стовера. Ну, і підійшов як міг, і розвідався все, що мені треба було. Та й годі. Нічого особливого. А тепер їду додому, на Україну. Розуміється, я — не

Вишнятинський, не попович, а простий собі робітник, молотобоєць. От ці руки, з яких ви стільки сміялися з вашими приятелями, — це руки не попівські.

І він виставив до неї свої два якорі.

Мабель устала і, широко наставивши на Петра очі, слухала його. На руки вона глянула машинально й знову перевела погляд на лице його.

— Отже, місіс Стовер, з цього ви бачите, що я не шарлатан. А що ваш дядьо сам сьогодні накинув мені й мільярди свої, і батьківство, і вас самих, то я ж не винен, місіс Стовер. Мене самого це так вразило, що я цілий ранок ошелешений.

Мабель стояла й водила по лиці Петра очима, неначе він вернувся після довгої-довгої подорожі. Стояла й водила. А він теж стояв і посміхався.

— Надзвичайно чудно... — прошепотіла вона нарешті. — Надзвичайно. Господи! Як я цього не подумала! І все, значить... О, яке ідіотство! Ні, це щось фантастичне!.. І ви рішуче-рішуче їдете?

— Рішуче, місіс Стовер.

— Але ж це страшенне безглуздя! Та сядьте, ради Бога, я не можу через це прийти до пам'яті: мені все здається, що ви зараз поїдете, і я не встигну нічого зміркувати. Сядьте!

Петро слухняно сів, а Мабель почала швидко ходити по сальону, хмуро дивлячися собі під ноги. Нарешті сіла проти Петра на канапі, рішуче наставила на нього сіро-зелені очі й сказала:

— Скажіть, ви згадували ті наші зустрічі, що були до вашого... прибуття сюди?

Петро мовчки подивився на неї, на її очі, уста, на золотяві хвилі волосся й одвів очі вбік.

— Навіщо про це балакати, місіс Стовер?

— Я хочу це знати! Мені треба, мені надзвичайно треба це знати.

Петро мовчав і дивився собі під ноги.

— Скажіть же, Віше! Я згадувала. Чуєте? Я щодня, щодня згадувала. З соромом, з люттю, з одчаєм згадувала. А ви?

Петро виразно зблід, підвів очі й знову спустив їх собі на руки. І ще тихіше сказав:

— Який сенс, місіс Стовер, про це тепер говорити?

— Є сенс! Є великий сенс! Скажіть же. Ну?

— Ну, згадував! — рішуче й злісно глянув ва неї Петро. — То що? Ну! Згадував. І теж із соромом, люттю й одчаєм. Ну, то що?

Мабель одразу вся змінилася. Дивно, незрозуміло змінилася: вся стала матово-ясна, тепла, рожева, наче засвітилася зсередини, очі зробилися м'які, губи дитячі, овал ніжніший, навіть волосся, здавалося, порожевіло й матово затеплилося.

— А що ж ви думали про мене, коли я з вами так поводилась? — тихо й винувато сказала вона. — Що?

Петро не міг дивитися на неї, — ця зміна в її лиці, в голосі, в усій постаті була нестерпно хвилююча. І він знову встромив очі в ніготь свого пальця й знизав плечима.

— Що ж я думав? Усякі речі.

— А які саме, Віше? Які? Мені треба це знати, дуже треба.

Петро посміхнувся: кумедна річ, вона гадала, що, як скаже "мені треба знати", то це найдужчий аргумент, і чоловік розпанахає перед нею всю душу свою.

— Ну, Віше. Скажіть!

Петро, дивлячись убік, безсило ворухнув пальцями.

— Гм!.. Ну, думав, що... що я вам тут заважаю, що я можу розповісти про ваші... флірти по дансинґах. Взагалі, неприємний свідок. І через це хотіли мене спекатися за всяку ціну. А як я не хотів іти звідси, то ви мені мстились.

— Та й годі? І це все, що думали про мене?

— О, "все"!

— А що ще? Що, Віше? Що я гидка, розпусна, нікчемна, паразитка? Все, що в цій знаменитій статті? Правда?

Петро рішуче покрутив головою.

— Ні, місіс Стовер, я нічого не скажу. Нема для чого.

— Моє ім'я — Мабель, Віше, — тихо й прохально сказала Мабель.

— Ні, місіс Стовер, я нічого більше не скажу.

— А моє ім'я все ж таки — Мабель, Віше.

Віш мовчки подивився вгору, потім убік і нарешті твердо зупинив очі в своєму притулку: на нігті великого пальця, твердому й рожевому.

Мабель глибоко зітхнула, закинула руки за голову, відхилилась на спинку канапи й стала дивитись у стелю, знову похмуривши брови. Петро кілька раз зиркнув на неї і зняв руки з поруччів.

— Ну, місіс Стовер, мені треба йти. Я мушу готуватись до виїзду.

Місіс Стовер усе так само сиділа, тільки на ці слова ще дужче похмурила брови, немов іще дужче вдумуючись у щось.

Петро зітхнув, потарабанив пальцями по колінах, зиркнув на Мабель і підвівся.

— Я мушу йти, місіс Стовер.

Мабель зняла руки з шиї, злегка тріпнула головою й рішуче сказала:

— Сядьте. Ще кільки хвилин. Петро нерішуче сів.

— Скажіть: ви ніяк-ніяк не можете лишитись тут?

— Ніяк, місіс Стовер.

— Чому?

Петро безсило всміхнувся.

— Коли ви цього не розумієте, то я пояснити не можу. Довелось би занадто довго говорити нам. Та й тоді навряд, чи ви зрозуміли б, місіс Стовер.

— У вас там є жінка, діти?

— Ні, я нежонатий.

— Є коханка? Петро посміхнувся.

— Ні, і коханки ніякої нема.

— Та-ак... — задумливо похилила голову Мабель.

І раптом, швидко підвівши її, весело глянула в лице Петрові.

— А хочете, я одвезу вас на своєму аеропляні в Москву? За один день там будемо. Га?

Петро ошелешено, аж із жахом відхилився назад.

— Ви? До нас?!

— А що ж такого? Я буду працювати, як і всі. Адже ваш уряд пустить вашу жінку з вами?

— Мою жінку?

І Петро непорозуміло, злякано, неймовірно замовк.

— Ну, так, вашу жінку.

Він якийсь мент дивився на неї, і в очах його застиг той самий чудний жах. І раптом він рвучко підвівся й простяг руку.

— Я мушу вже йти.

Мабель теж підвелася, взяла його руку й, прикривши її своєю другою рукою, з лукавою посмішкою зазирнула йому в лице.

— А коли ж ми вилітаємо? Сьогодні чи завтра? Мені ж треба наготувати аероплян.

Петро потяг свою руку, але Мабель ще дужче затиснула її між своїх рук.

— Вибачте, місіс Стовер, але ви говорите речі цілком неможливі.

— Чому? Я хочу бути вашою жінкою і їхати з вами на Україну. Я хочу теж будувати нове життя і соціялізм. Що тут неможливого?

Петро понуро буркнув:

— Будуйте їх в Америці.

— Може, буду й в Америці. Але ж я хочу повчитися у вас. А, крім того, Віше, я ж ваша жінка. Чого ж я тепер поїду до Америки? Я ж знайшла свого Петра. Знайшла і вже тепер нізащо не загублю. Ні.

І вона міцно, щільно пригорнулась до нього всім тілом.

Петро на мент заплющив очі, застиг, але раптом визволив свою руку й відійшов від Мабель убік. Відійшов, пригладив тремтячою рукою волосся, застебнув піджак і, не дивлячись на Мабель, глухо промовив:

— Ну, мені треба йти.

— Добре, йдіть. А ми коли ж відлітаємо?

— Ніколи, місіс Стовер.

— Чому так?

Петро чудно вп'явся в неї очима, постояв так якийсь мент і з понурою цікавістю спитав:

— Ви серйозно хочете будувати соціялізм?

— Серйозно, Віше.

— І вам серйозно остогидло бути мільярдеркою?

— Серйозно, Віше.

— Гм!.. Нова заповідь каже: роби те, що кажеш. Добре. Значить, ви відмовляєтесь од мільярдів?

Мабель здивовано підкинула головою.

— Як одмовляюсь? Чому?

— Тому, що мільярдери соціялізму будувати не можуть. Або мільярди, або соціялізм.

— Але ж мої мільярди лишаються в Америці! Там, у вас, я буду пролетаркою.

Петро посміхнувся.

— Ну, от і ясно. Прощайте, місіс Стовер.

І він ще раз простягнув їй руку. Мабель почервоніла й руки не прийняла.

— Але ж це смішно, Віше. "Відмовтесь од мільярдів" . Через що? Для чого? Для кого? Так зразу, нічого не знаючи, не перевіривши. Бог з вами, Віше. Ви — дитина. Так не робиться.

— Значить, вони вам не так уже остогиділи?

— О, Віше! Ви занадто простолінійно все берете. Я вам кажу, що я хочу будувати нове життя, я хочу працювати, я хочу бути цінною, я хочу жити з вами. При чому тут мої мільярди? Для чого ці умови? Я ж вам не ставлю ніяких умов.

— Е, не в умовах тут річ! Ну, прощайте, місіс Стовер!

І Петро рішуче, примруживши очі, знову простягнув до неї руку. Мабель знову взяла її в обидві свої руки й міцно стисла її.

— Я не хочу прощатись, Віше. Це — божевілля. Це — неможливо! Знайти одне одного і розійтись?! Ви можете це? Можете, Віше? Я не можу. Я їду з вами. Без ніяких умов, без...

Петро визволив руку.

— Прощайте, місіс Стовер!

І, вклонившись, він пішов до дверей.

Але біля самого порогу зупинився і похилив голову. Постоявши так кілька ментів, він повернувся й помалу підійшов знов до Мабель. Глянувши їй просто в очі, він раптом ступив до неї і, нахиливши лице до самих уст її, жагучим, гарячим шепотом сказав по-українському:

— Прощай, моя золотява! Прощай, моя Мабель!

І вмить обняв, переломив, притиснув усе тіло її до себе і всмоктався губами в її губи. Мабель жадібно обхопила його руками за шию й заплющила очі. І коли, заплющивши очі, з'єднуються в жадібності дві кузоч-ки, їх можна штовхати, брати на руки, підкидати, вони того не помічають, не відчувають, не роз'єднуються.

Аж коли Мабель важко обвисла в руках Петра і от-от мала впасти, він трудно розірвав поцілунок і напів-поклав її на канапу. А сам, хитаючись і натикаючись на меблі, сліпо вийшов із сальону.

Мабель довго сиділа з похиленою головою із заплющеними очима, переломившись на один бік і мертво-п'яно спершись однією рукою на канапу. Нарешті, ворухнулась, підвела голову, розплющила очі й здивовано, мляво повела ними по кімнаті. І того ж менту, немов пронизана порожнечею від того фотелю, на якому сидів Віш, уся скинулась і рвучко випросталась на ноги й в одчаї, тузі, люті закричала:

— Ні! Ніколи! Ні, ні, ні!!!

І, здушивши обома руками скроні, швидко почала ходити по хаті. Довго ходила, трудно, скупчено думаючи. Потім підбігла до столу і надушила ґудзика від дзвінка до Мері. Через дві хвилини двоє круглих очей кішечки уважно й питально дивились на Мабель.

— Мері, візьміть слухавку і потелефонуйте до містера Віша. Я сама через деякі обставини не можу йому телефонувати. Скажіть, що я прошу його негайно прийти до мене. На три хвилини, не більше. Скажіть, що я маю сказати йому щось дуже важне. Коли він буде відмовлятись, ухилятись, скажіть, що дуже важне для нього. Це все. Беріть слухавку. Я візьму другу.

— Галльо!.. Містер Віш? Добридень. Місіс Мабель Стовер просить вас негайно прийти до неї.

Мабель, щільно притуливши другу слухавку до правого вуха, напружено дивилась на блискучий кінчик вази на столі й слухала всім тілом.

— Прошу попрохати за мене вибачення у місіс Стовер, — зачувся м'який, але холодний баритон у слухавці, — я дуже зайнятий і маю зараз іти до містера Стовера.

Мабель мовчки енергійно закрутила головою до Мері і грізно похмурила брови. Мері теж покрутила головою разом із слухавкою і так само грізно та рішуче закричала:

— Ніяк неможливо! Мусите зараз же прийти. На три хвилини. Це у ваших інтересах. Чуєте? У ваших. Негайно. Дуже-дуже важне.

Після короткого мовчання в слухавці зачулось:

— Добре. Я зараз прийду.

Мабель поклала слухавку й на секунду обійняла Мері за плечі.

— Дякую, Мерінько. Тепер ідіть до себе, нікуди не виходьте і чекайте мого дзвінка. Я маю говорити з вами у дуже важливій справі.

Мері мовчки уважно обвела очима чудне, з припухлими губами, з тьмяним блиском в очах, немовби в п'яному піднятті лице хазяйки й, сказавши своїм рівним, службовим голосом "слухаю", нехапливо вийшла.

А Мабель нашвидку подивилась у дзеркало, поправила зачіску і підфарбувала уста, ті самі уста, на яких тільки що... І тоді набрала повні груди повітря й сильно, із завзяттям видихнула його: ну, побачимо, чия візьме! І чекально, непорушно застигла біля столу.

Нарешті застукано. Мабель стріпнулась.

— Увійдіть!

Містер Віш з гладенько, до блиску зачісаною головою і хлопчачими одвертими очима, в яких стояло холодне, трохи не вороже чекання, діловим кроком увійшов у хату і зупинився метрів на три від Мабель.

— Я до ваших послуг, місіс Стовер.

Місіс Стовер спокійно хитнула йому головою на фотель і сама сіла в другий, кроків на чотири від нього.

— Вибачте, Віше, що я вас потурбувала. Ви самі побачите, що я мала підставу це зробити. Річ у тому, що я тільки що довідалась про одну дуже... дуже не то що несподівану, а... як би сказати... ну дуже важливу річ. А саме: що містер Стовер має розпочати якусь серйозну акцію проти комуністів і Совєтського Союзу.

Напружені і хлопчачі очі загубили напруження і, вражено поширившися, чекально зупинились на очах Мабель.

— Так, Віше. Я тільки що йому телефонувала, і він мені сам сказав це. Що саме має розпочати, не хотів сказати. І тільки з тону його голосу я могла зрозуміти, що він мав на увазі щось дуже серйозне. На нього

великий вплив справили всі ці події, а особливо напад на комуністів і та стаття в "Народній Демократії". Отже, я вважала за потрібне вас повідомити про цей намір містера Стовера.

І тільки тепер Мабель узяла цигарку з маленького столика, з легким тремтінням пальців запалила її й з насолодою, аж примруживши очі й закинувши голову назад, затягнулася.

Петро застигло сидів і тільки іноді прудко, пильно зиркав на Мабель. Але вона його поглядів не помічала, вона курила з такою самою заглибленістю, з якою голодні люди обідають у присутності чужої людини.

— І нічого конкретного, ніякого маленького натяку не зробив? — нарешті тихо й хриплувато сказав Петро і прокашлявся.

— Нічого, Віше... — зітхнула Мабель, — мені дуже шкода, що я нічого більше не можу вам сказати. Я розумію ваше трудне становище. Але я гадаю, що ви самі могли б хутко довідатись від дядя, коли б лишились на кілька днів. Вам, його найближчому співробітникові і синові, хоч і прийманому (вона сказала це без ніякого усміху), він напевно сказав би все. І напевно ви повинні були б навіть допомагати йому. І тоді ви поінформували б і мене, — додала вона з дружньою посмішкою. — В кожному разі, Віше, пам'ятайте, що я до ваших послуг. Не через те, що ми з вами... що... — вона з сердитим замішанням притовкмачила недокурок у попільничці, — а те... Ну, що я до певної міри поділяю ваші переконання. Мене^ще до вас називали болыпеви-занкою за деякі мої не зовсім... монденні нахили. Ні, та це все зайве, що я кажу. Одне слово, коли б я довідалась докладніше, я б вас зараз же поінформувала. Оце все, що я мала вам сказати.

Петро потупився, задумливо покусав губу й нарешті рішуче підвів голову.

— Ну, що ж, мушу лишитися ще на кілька днів. Ви про мій від'їзд ще нікому не говорили?

— На щастя, не встигла. А якраз збиралась підготов лювати дядя до розстання з сином.

Петро встав і злегка вклонився Мабель.

— Щиро дякую за інформацію, місіс Стовер, і за вашу милу пропозицію. Я теж гадаю, що пан Стовер повинен хутко сказати мені... А якщо не скаже протягом кількох днів ні мені, ні вам, то будемо вважати, що ви помилились. Правда? Я буду тримати вас у курсі подій.

— А я вас.

— Дякую. До побачення, місіс Стовер.

— До побачення, Віше.

Віш чемно ще раз уклонився й не п'яними кроками, не натикаючись на фотелі, вийшов із кімнати. А Мабель, з веселою загрозою схопивши нову цигарку й хапливо, гарячково закуривши її, почала прудко ходити по хаті, напружено думаючи, затягуючися майже без спочинку й женучи густий дим за собою. Потім умить зупинилась коло столу, примружила очі так, як роблять люди, що підводять підсумок обрахункові, й тоді надушила ґудзик дзвінка.

Мері з'явилася швидше, ніж звичайно, — мабуть, майже бігла коридором від своєї кімнати, бо трошки аж задихалась...

— Слухайте, Мері. Візьміть у руки свої нерви і слухайте стримано. О, не дивіться так здивовано. Я знаю, що стриманішої за вас людини трудно знайти на планеті. Але те, що ви почуєте, якраз вас може вивести з рівноваги.

— О-о-ов! Ви мене лякаєте, Мабель.

— Ну, лякатися ще рано. Слухайте краще. Що б ви сказали, коли б довідались, що містер Віш… тепер тримайтесь добре, Мері, що містер Віш — комуніст.

Мері раптом вирівнялась у фотелі, неначе в середині її розкрутилась пружина й напнула все тіло її. Очі з добродушно-круглих зробились хижо-вузькими, як у кішки, що побачила собаку, і здавалось, що й волосся її наїжилось, як шерсть.

Мабель піднято засміялась.

— От бачите! Я ж вам казала!

— Ви не жартуєте, місіс Мабель? — тихо сказала Мері й стиснула в ниточку і так досить тоненькі губи.

— Ні, Мерінько, ані трішки не жартую.

І, взявши з шабатурки нову цигарку й закуривши її об недокурок, який потім задушила в попільничці, Мабель глибоко сіла в фотель.

— А тепер слухайте, Мері, що я вам розповім. Розповім не як секретарці, а як другові, як людині, як… Ну, добре. Я мушу з вами порадитись і попрохати допомоги. Отже, слухайте.

Мері слухала уважно, але очі не вертали своєї звичайної округлости й губи були так само стулені в ниточку. І навіть тоді, коли Мабель розповіла про поцілунок (правда, досить коротко й сухо), Мері не відвела звужених очей, не кліпнула ними, не ворухнулась, немов дійсно кішка, яка сиділа перед ніркою миші, що от-от мала вилізти. А Мабель чи від цього мовчазного слухання, чи від розворушення того, що тільки-но було, навпаки, проймалась усе більшим підняттям.

— Я знаю, Мерінько, вам нестерпно слухати, що хто-небудь може почувати що-небудь, крім огиди й ненависти, до комуністів... Знаю, знаю, не за їхню теорію, а за їхню мораль, знаю, Мерінько. Але тут річ для мене не в тому, що він комуніст, а... а в тому, що я... попалась, Мері. Страшно попалась. Нічого подібного я ніколи ні до одного мужчини не попочувала, що до нього. А я їх, — червонійте, Мері, — як вам, зрештою, відомо, мала не одного. А такого стану, як за ці дві хвилини, і що ми стояли отут удвох, я ніколи ні від чого в житті не мала. Ні від чого! Стан такого... такого глибочезного й насолодного сп'яніння. Ні, такого жагучого, неймовірного блаженства, такого забуття всього на світі, якого ніякий опіюм, ніяка слава, ніяке... ну, я не знаю що не може дати. Чого?! Чого від цього чоловіка?! Що в ньому такого особливого?! Не знаю. Але ж були моменти, коли я без огиди не могла думати про нього. А, проте, навіть тоді... Ну, одне слово, Мері, я нічого не розумію. А крім того, а крім того, Мерінько, ви ж уявіть собі: це перший мужчина, який мене... якому я сподобалась не через мої мільйони, який про них нічого не знав, який пізнав мене як рівну собі. Ви розумієте, як це надзвичайно гарно: він плює на мої мільярди! Мільярди, Мерінько! І от коли є такий режим на землі, який таких людей може виробляти, то, значить, у ньому є щось добре? Ні, Мері?

Мері нарешті ворухнулася: знизала одним плечем і підвела брови, рівненькі і майже непомітні.

— Життя навіть комуністам дорожче за мільярди, — тихо сказала вона, дивлячись у вікно на вершечки дерев у парку.

— Ви думаєте, що він од страху кари чи помсти свого уряду відмовляється від мільярдів і від... свого почуття? А проте він же не побоявся ризикнути життям ради... своєї справи?

Мері знову неохоче знизала плечем і кинула кудись убік од себе:

— На війні з наказу влади багато людей ризикують своїм життям.

Мабель з легким обуренням запротестувала:

— О, Мері, це вже, правда, занадто! Значить, дисципліна, страх і більше нічого?!

— Ні, ще є гіпноза.

— Так, я знаю вашу оцінку комуністів. Але тут... І з дисципліни чи під гіпнозою він кидає і мільярди, і Париж, і... гм! А я б ради нього кинула б і Париж, і Нью-Йорк, і мільярди, і... здається, навіть життя. Так мені от тепер здається, але, звичайно, не знаю, чи кинула б справді.

— І дійсно поїхали б з ним у Росію?

— Хоч зараз! Куди хоч!

— І мільярди б їм оддали?

— Не знаю. Здається. Мабуть. Мері блідо посміхнулась.

— Вони охоче прийняли б вас із вашими мільярдами. О, щодо цього, то будь ласка. Але через місяць оцей самий Петро видав би вас ГПУ, чи як вони тепер звуть свою страшну установу вбивства людей... і вас у підвалі десь застрілили б у потилицю. А коли б Петро не згодився вас видати, то й його.

Мабель на мент заплющила очі.

— А за що й для чого вони б мене застрілили? — не розплющуючи очей, сказала вона.

— За те, що ви занадто багато знали б, що вам було б нестерпно гидко і страшно, що ви хотіли б повернутись додому, що ви не схотіли б

чи не змогли б шантажувати вашого дядя, містера Стовера, і витягати в його мільярди для них. О, в них знайшлось би багато законних і справедливих причин.

— Ви справді гадаєте, що так було б?

— Ні на одну секунду не маю сумніву. Вибачте мені, Мабель, але коли ви покликали мене, щоб як у друга, а не як у секретарки попрохати поради, то я дозволю собі від усього серця дати вам таку пораду: не їдьте в СССР, ні з мільярдами, ні без мільярдів, ні з Петром, ні без Петра, ніяк не їдьте. Ви поїдете на страшну неминучу смерть. І не тільки свою, а й Петрову. Він це знає, і тому так не хоче вас брати. Та мало смерти — що смерть? — а страшних довгих мук перед смертю. Ви ж розумієте, що я кажу це не з політичних розходжень з комуністами, а маючи для того реальні підстави...

— Так, я це знаю... — тихо й немов аж трохи винувато сказала Мабель.

І раптом вона з усієї сили вдарила кулаком по поруччю фотеля.

— І тим паче я не можу віддати його їм! Не можу! Ні, ні, ні! Можете мене зневажати, глузувати, що хочете, але от тепер, от у цю мить, коли я уявляю, що він виїде, і я ніколи не побачу його, у мене настає така тоска, така гнітюча порожнеча, що я... Ні, Мері, я не віддам його їм! Я його вкраду, я завезу його до Америки, на якийсь дикий острів, я... Ну, ну, не лякайтесь, я дурниці кажу. Силою мати його? Не хочу. Це не те. Я хочу, щоб він став моїм з доброї волі, силою мого хотіння, мого чуття, силою свого потягу до мене. А він же в нього є, є, я це занадто добре знаю. А мільярди мої? Невже це все разом не може перемогти їхню дисципліну, чи якісь там його переконання, чи все те, що ви розповідали мені? Невже не зможе, Мері, скажіть! Мері так само посміхнулась.

— А страх ви все ж таки забуваєте. Страх помсти, кари, смерти?

— Він не має страху смерти! Коли чогось дуже хоче або не хоче. Не має! Він це довів своїм захистом містера Стовера. Отже, треба, щоб він дуже схотів мене і не схотів їх. Тільки це. Але як це зробити? Як, Мері? Як не пустити його туди? Мені вдалося затримати його на кілька днів, але як затримати його на все життя? Як? Чим?

Мабель схопилась на ноги й, не чекаючи відповіді Мері, прудко заходила по кімнаті. Мері з своєю застиглою тонесенькою посмішкою і звуженими очима все дивилась у вікно. І раптом тихо сказала:

— Ви, значить, хочете, щоб він став вашим цілком? Не тільки як коханець чи чоловік, а й як... член вашого суспільства, щоб, одне слово, він прийняв ваші мільярди і став капіталістом?

Мабель зупинилась коло Мері, похмуро подумала і рішуче хитнула головою.

— Так, щоб став цілком нашим! Або "вони", або "ми". Тут хитання, половини бути не може...

Вона сильно затягнулась, пустила віялом дим угору і, засміявшись, весело сказала:

— ...або ж я вб'ю його і себе. От! Як у хорошому фільмі. А ви, Мерінько, будете потім свідком. Ну, ну, не дивіться так пильно. Розуміється, я жартую. Куди ж там мені на таке одважитись, мені, такій буржуйці, мільярдерці? Ми, мільярдери, дуже любимо життя.

Та й кому ж його любити, як не нам, чорт його забирай? Правда, Мері? Ні, ні, я так легко не піддамся. Ого! Я ще поборюся. Але як зробити, щоб він схотів нас і не схотів їх? Як?!

Мері мовчала, а тонесенький усміх все так само павутинився на устах її. Мабель стала перед Мері, заклала руки за спину, випнувши наперед невеликі тугі груди, й запитала:

— Мері! Хочете, щоб було написано книгу вашого брата?

Мері вмить ковтнула усміх і очі широко, кругло, здивовано вп'ялись у Мабель.

— Ви можете про це не питати, — рівно, майже безживно вимовила вона.

— Так, я знаю. Це тільки такий спосіб зацікавлення вас. Так от: мені здається, що вашу давню мрію тепер можна було б здійснити. І знаєте, хто мав би написати її? Тримайтесь обома руками за поруччя фотелю. Це мав би зробити... містер Віш, Мері.

В Мері знову розірвалась пружина і випростала її.

— Вибачте, Мабель, коли ви жартуєте, то це такий жарт, який...

Мабель підбігла до Мері, сіла на поруччя її фотелю і злегка обняла за плечі.

— Абсолютно ніякого жарту, дорога! Абсолютно! Ви вислухайте, яка це генія льна ідея! Ви йдете до мого дядя і кажете йому: "Дорогий і високоповажаний містере Стовере, я не можу спокійно жити, я в такому обуренні, що... Ні, не тільки я, а всі ми, вся Америка, всі ми обурені образою вас, вас, такого самовідданого ідеї рятування людства. Вам зроблено комуністами закид, що ви не виконуєте своєї нової заповіді, що ви — дурій... Це — нестерпно! Ми всі повинні відповісти комуністам так, як належиться. Ми повинні довести їм і всьому світові, що це вони дурії, брехуни, що це вони не виконують того, що вони кажуть. І от я, мовляв, містере Стовере, пропоную вам величезний матеріял для доказу цього. Я

сама, мовляв, писати не можу і я не настільки багата й вільна, щоб зробити це в співробітництві з яким-небудь літератором. А ви, містере Стовере, могли б доручити цю роботу під вашим вищим доглядом вашому секретареві містерові Вішеві. Отже, я пропоную всім нам разом написати відповідь комуністам. І дядьо неодмінно згодиться. Він уже щось таке казав мені. І таким чином наш милий містер Віш буде сам проти себе писати. Ви ж розумієте, що він не може відмовитись, він муситиме писати! Згода, Мері?

Мабель піднялась і рішуче стала перед Мері. Мері не посміхалась і роздумливо дивилась убік. Мабель щось згадала:

— Ага, чекайте, Мері! Це писання повинно бути в моїй присутності. Я буду виступати як захисниця комуністів, я ж — відома большевизанка. Розумієте? І це буде дуже добре для... для моїх особистих відносин з Вішем. Бо він же не зможе сам одповідати вам чи вашому братові. Він знає стенографію і буде записувати наші дебати. А потім повинен буде звести в одну цілість і скласти нам книгу. Наодинці зо мною він буде відповідати вам, а я буду переказувати це на загальному зібранні, немовби від себе. Це повинно бути надзвичайно цікаво! Ну, Мері?

Мері глибоко зітхнула.

— Ідея мені подобається. Але... я не знаю. Я буду робити все залежне від мене, щоб містер Віш "не схотів їх", як ви кажете. Але щоб він схотів вас, це не може залежати від мене...

— Коли він не захоче їх, він тим самим захоче нас! Це ж логічно. Отже, ви робіть так, щоб він не схотів їх. Більше нічого. Решту я беру на себе. Згода? В такому разі зараз же домагайтесь авдієнції у його величності містера Стовера і починаймо нашу кампанію за завоювання містера Віша! Беріть слухавку, телефонуйте його величності! Гайда!

І його величність, містер Стовер, з радістю вхопився за піднесену йому нову ідею. Радість, розуміється, була не бурна, а велична і спокійна. Всі пропозиції міс Мері було прийнято, не виключаючи про присутність місіс Мабель, яку було тут же разом з містером Вішем покликано на нараду — на нараду, як дати найкраще "належну відповідь тим негідникам".

Мабель зиркнула на Петра і спіймала його погляд на собі, погляд порозуміння і змови. Вони висловили твою згоду взяти участь у такій поважній акції. Тільки місіс Стовер-молодша категорично попередила містера Стовера і його вірних однодумців, містера Віша та міс Мері Сміт, що вона, Мабель, не поділяє їхніх поглядів і, хоч не бувши комуністкою, буде твердо захищати справедливі комуністичні позиції. Містер Стовер повагався, але кінець-кінцем її умову прийнято. І він навіть ухвалив думку головного референта, міс Сміт, про те, що участь місіс Мабель може бути корисною для справи, бо буде утримувати всіх од законної необ'єктивности в ставленні до комунізму, а надто такої особи, як містер Віш, яка найбільше постраждала від нього і яка буде головним арбітром при писанні книги.

— Правильно, — сказав містер Стовер, — насамперед істина!

А після цієї наради Мабель покликала до себе Петра і по-товариському, без яких-будь натяків на щось "інше", умовилася з ним, як їм триматися на засіданнях. Навіть було прийнято, що вона сидітиме за столом поруч нього, і він у тих місцях, де Мері говоритиме кричущу неправду, буде злегка своєю ногою надушувати на її ногу. А так само про те, що після кожного засідання вони вдвох будуть сходитись і разом обговорювати поданий від міс Мері матерія л. Тут обоє мали дуже байдужий і діловий вигляд. Таким чином, казала Мабель, до писання книги, може, й не дійде, бо позиції містера Стовера і Мері будуть розбиті в самому початку. А коли це питання виясниться, тоді виясниться, що має саме містер Стовер провадити далі: акцію війни проти СССР, чи акцію проти війни, чи просто схоче повернутись додому.

— А тоді й ви зможете виїхати на Україну.

Про себе й про свою подорож з ним туди — ні слова.

Петро час од часу гостро зиркав на неї, бажаючи пронизати її до глибини душі поглядом, але абсолютно нічого підозрілого не помітив. І коли ввечері провадив з Кіндратом нараду про це все, він мусив визнати, що їй, Мабель, не було чого закинути.

— Іноді навіть здається, що вона серйозно говорить оте все, що справді немовби не така, як вони всі. " Боль-шевизанкою" зве себе. Гм!

Кіндрат виявив себе в даному разі рішучим оптимістом. Насамперед він не впав в одчай, що доведеться ще побути в Парижі. А надто коли для справи... Розуміється, буржуазна країна, а все ж таки якось воно... Звичайно, і там, у СССР, демократія, та тут ніби якась вона вільніша. Люди поводяться якось простіше, одвертіше, ніхто нічого не боїться. І живуть усі куди краще. А там, дома, що ж тепер замовчувати! там не так легко живеться. Звичайно, там соціалізм, а тут... А щодо Мабель, то він, Кіндрат, цілком вірив, що вона була абсолютно щира і правдива.

— І, розуміється, вона охоче поїхала б з нами, коли

б...

— Е, годі про це! Нікуди вона з нами не поїде. До нас? Сказився ти? І взагалі годі про це! Швидше б тільки відповідь од товариша Кішкіна приходила. А там...

Петро похмуро закрив свій бльокнот із стенографічним записом і кинув його на стіл.

Розділ XXIII

Перше засідання було призначене містером Стове-ром на третю годину в маленькому кабінеті на першому поверсі, — там було затишніше й спокійніше. Картини стародавніх майстрів у важких золотих раліцях; товстий, м'який, на всю кімнату перський килим, поважні вази з поважними квітами якогось чудного сорту; все таке поважне, імпозантне, у тон мільярдам. Величезне, на всю стіну вікно дозволяло бачити парк і небо. На якому теж поважно клубились імпозантні хмари з підзолоченими сонцем боками. Час од часу промені того сонця проривались крізь хмари і заливали кабінет невтримним, легковажним, неповажним сміхом.

Одначе у членів засідання на обличчях той сміх не відбивався. Вони всі були дуже серйозні, навіть урочисті, на що у кожного були свої підстави.

Посеред кімнати стояв величезний стіл, накритий зеленим сукном, і чотири зручні, спокійні фотелі. Перед трьома з них на столі лежали бювар, олівець, папір і стояла попільничка. Фотель містера Стовера стояв трохи осторонь столу, був він інший, ніж усі, великий, глибокий, з високою спинкою, як при троні, а при ньому був окремий столик, теж з папером, олівцем і попільничкою. Містер Віш і місіс Мабель Стовер сиділи поруч по один бік стоЗіу, а міс Мері Сміт, яка була блідіша, ніж звичайно, підсунула ближче до себе одну з ремізок, поклала на неї руку, немовби прохаючи підождати, і заговорила тихим, рівним голосом, потупивши очі:

— Я дозволю собі дати маленьку передмову... Містер Стовер, бачачи, що Віш не почав стенографувати, перебив Мері:

— А ви, Петре, записуйте. Навіть передмову. Ми потім будемо розбирати. Чи піде вона до книги...

(Як своєму синові, містер Стовер казав уже тепер тільки "Петре", а не Віш.)

Петро поспішно взяв стильо й почав писати.

— Прошу далі, міс Сміт, — офіціальним голосом сказав містер Стовер.

— Моя передмова матиме певне відношення до книги, — тим самим рівним голосом і з потупленими очима почала знову Мері. — Вона дає пояснення, через що автор хотів писати її. Автор її — мій покійний брат, Джон Сміт. Батько наш був робітником на заводі Форда в Дітройті. Батько конче хотів дати освіту братові й приносив усю нашу родину в жертву цьому. Брат закінчив університет і вже намірявся відплачувати всім нам свій борг, як він казав, — він хотів дати всім нам, молодшим за нього дітям, теж вищу освіту, — але йому не пощастило зробити це так, як хотілось би, бо він...

Мері на мент зупинилась, але зараз же почала далі:

— ...бо він був комуністом, і його неохоче приймали на службу.

Містер Стовер удав, що його ні трошки не здивував цей маленький деталь. Мабель, навпаки, весело здивувалась:

— О? А я й не знала, Мерінько, що ваш брат був такою передовою, лівою людиною.

Петро, швидко записував і ніяк не реагував.

— Так, він був щирим, глибоко переконаним комуністом, гарячим послідовником Леніна і Сталіна. Його віра в те, що в СССР був дійсний соціялізм і щасливе життя, була така, що він не дозволяв нікому з нас у родині ні одного слова критики чи простого сумніву. Через те в нього часто були сутички з батьком, який все ж таки дозволяв собі сумніватись. Нарешті закінчилось тим, що брат вирішив їхати до СССР для участи в будуванні соціялізму. А батько з горя заслаб і помер...

Вона помовчала кілька секунд і, не підводячи очей, заговорила далі:

— Я забула сказати: брат шість років вивчав російську мову і знав її так добре, що міг писати статті цією мовою й говорити так, що його часом самі росіяни брали за росіянина. Отже, він міг цілком легко працювати в Росії у своїй галузі (фах у нього був інженера). Але... але він із самого початку побачив таке протиріччя між дійсністю і тим, що він собі уявляв на підставі читаного ним у комуністичній пресі й книжках та усної пропаганди, що йому трудно було звикнути до цієї різниці. Він старався знайти всякі пояснення, бути терплячим, бути вірним своїй доктрині. Але якраз оця саме вірність і заважала йому працювати. Навпаки, що більше він хотів бути справжнім комуністом, таким, як того вимагала чиста теорія, то виразніше відчував оте розходження між теорією і ділами комуністів.

— Розуміється! — твердо й задоволено сказав містер Стовер і закурив сигару.

— Брат не витримав і почав звертати увагу керівників совєтського уряду на це розходження. Але його суворо спинили і заборонили робити яку-будь критику політики партії та її моралі. Ця заборона не спинила його. Тоді йому загрозили арештом. Та й це не спинило його. Тоді його арештовано й заслано на тяжкі роботи до Сибіру. Він утік. Його спіймали. Він протестував. Його сильно били, мучили, знову заслали на каторжні роботи. Тут надійшла війна. Він знову втік, добився до Москви і сховався в американському посольстві. Посольство вивезло його додому, до Америки. Це було вже в кінці війни. Коли він уперше прийшов до нас, ми його не впізнали, це був якийсь...

Мері знову замовкла, посиділа так непорушно якийсь мент і ще тихіше та рівніше заговорила далі:

— Коли він їхав до Росії, він був таким здоровим і сильним, що... А приїхав він старим калікою. Половина зубів йому була вибита, так само як

кілька ребер. Печінка була потовчена. Шлунок цілком хворий. І в останній стадії туберкульоза. Через рік по повороті додому він помер, у великих стражданнях...

І знову Мері замовкла на якийсь мент. Петро швидко писав і час од часу відривав очі від паперу й гостро встромляв їх у Мері. Стовер часто затягувався сигарою і дивився у вікно з таким виглядом, який казав: "Інакше й бути не могло". А Мабель скоса уважно поглядала на Петра.

Мері зняла руку з шемізки, розстібнула її й заговорила знову:

— Він хотів писати цілу книгу про московський комунізм та про режим в СССР, але не встиг. Він устиг тільки трохи систематизувати зібраний ним у Росії й тут, за кордоном, матеріял, намітити головні тези книги і дати коротенькі вступні нотатки до кожного розділу. Я йому помагала, і він, помираючи, завіщав мені написати й видати його книгу. Але я досі не могла цього зробити.

— Шкода, що ви мені раніше цього всього не розповіли, — невдоволено сказав містер Стовер. — Ви загубили стільки часу. Ну, нічого, ми постараємось надолужити загублене. Петро постарається зробити якнайкраще, я вже бачу з виразу його обличчя, яке враження на нього справила історія вашого брата. Зрештою, йому це повинно бути відомо дуже добре. Він цих мерзотників знав краще, ніж ми. Отже, Мері, ви можете приступити до викладу самої книги.

І Стовер одхилився на спинку свого королівського фотелю й заклав ногу на ногу. Петро дивився на написане і чекав продовження. А Мабель з придушеним задоволенням поглядала на свою секретарку — браво, Мерінько!

— Мені здається, — почала Мері, — що найкраще було б викласти тези брата, як він їх сам намітив. А потім їх розвивати й ілюструвати оцими документами.

Тут є фотографії, зроблені іншими каторжниками і передані йому в момент утечі. Про тортури й катування людей у СССР тепер уже всім відомо, але деякі фото такі... страшні, що, може, це для декого буде новим. Отже, може, ми почнемо з тез?

І Мері запитливо повернула голову до містера Стовера.

— Згода, згода... — ухвалив містер Стовер, — почнемо з тез.

Мері взяла згори дрібно списаний аркушик паперу, кілька секунд читала його, тоді почала:

— Перша теза така: "Як виник ленінізм-сталінізм, чи, як він неправильно називається, "комунізм". Чи він є явищем закономірним, історично необхідним, яке конче випливає з розвитку суспільства, як це є, наприклад, з демократизмом або з соціялізмом? Чи була большевицька революція 1917 р. історичною конечністю? Як усі інші революції людства? Ні, ленінізм і його революція ніякою такою конечністю не були. Це явище випадкове, ненормальне, як буває ненормальним, неконечним явищем в організмі людини гарячка. Большевизм, або російський (російський, а не науково відомий!) комунізм... (тут Мері аж палець піднесла застережливим жестом)... такий комунізм — це стан гарячки в організмі людства. З наукового погляду це надзвичайно цікавий випадок масового патологічного стану Людей. Прдібним явищем був ще фашизм, а надто гітлеризм. Це не соціяльно-політична революція, а краще сказати психо-патологічна на со-ціяльно-політичному ґрунті".

Петро тихо торкнувся своєю ногою ноги Мабель. Мабель труснула головою і рішуче сказала:

— Глибоко незгодна! Це таке твердження, що...

— Почекай, Мабель, почекай, — спинив її містер Стовер, — ти будеш потім заперечувати, тепер дай Мері викласти тези.

Мабель обурено знизала плечима й кинула:

— Таке твердження!

— Я всі твердження мого брата постараюсь арґу-менгувати... — тихо сказала Мері й подивилась у папір, що лежав перед нею. — От, коли хочете, перший аргумент суто логічного характеру. Брат пише: "Ленінізм усі комуністи, а за ними й усі неуки вважають за продовження марксизму, за рідного сина його. Це умисна або неумисна помилка. Так, Маркс проповідував революцію, але зовсім не большевицьку. Маркс учив, що соціялізм має витворитись із високорозвине-ного капіталізму. А в Росії, коли Ленін підняв большевицьку, немовби соціялістичну революцію, не то що розвиненого, а майже ніякого капіталізму не було. Вся Росія була на дев'яносто п'ять відсотків аграрною, мужицькою країною".

Мері на кілька секунд нахилилась над нотатками і зараз же почала знову: "Друге. Маркс учив, що при со-ціялістичній революції має бути "диктатура проле-таріяту" для придушення спротиву капіталістичної кляси. Але ця диктатура мала б бути диктатурою величезної більшости населення над величезною меншістю..."

— Чому так? — скрикнула Мабель. — Активна меншість раз у раз...

— Вибачте, місіс Стовер, тоді, за Маркса, не було цієї так званої активної меншости. Брат якраз із приводу неї пише: "Вона народилась тільки в останні десятиріччя після Першої світової війни. Маркс не міг припустити, щоб якась купка озброєних людей могла захопити владу над десятками мільйонів людей. Це такий дикий, неймовірний абсурд, що нікому тоді в голову не могло ще прийти. А тим паче — Марксові з його залізною логікою і суворим науковим реалізмом. Коли б йому тоді хтось сказав, що в такій країні, як Росія, де на 150 мільйонів населення було всього чотири чи п'ять мільйонів фабричного робітництва, і то забитого, малограмотного, майже без ніяких професійних чи політичних організацій, що в такій країні якісь люди хотіли б підняти соціялістичну

революцію, він би зареготав і назвав тих людей цілковитими божевільними або політичними шарлатанами. Та ще коли б він знав, що самих прихильників соціялістичної революції, себто членів большевицької партії було тоді в Росії всього тисяч тридцять, як вони самі те кажуть тепер. Та й ці члени не всі хотіли її..."

— Ну, Мері, вибачте мені, але ви говорите речі цілком... фантастичні. Щоб ота купка людей могла зробити проти волі 150 мільйонів соціялістичну революцію?! Ну, ми будемо, значить, писати не серйозну книгу, а казку з тисячі однієї ночі.

— Цю казку говоримо не ми, а комуністи, Мабель.

— Але ж революція все-таки сталася?

— Сталась, тільки не соціялістична.

— А яким же чином вона перевернулась на соціялістичну? Яким чином большевики зробили її своєю? І як те могло статися, коли, як ви кажете, навіть серед цих тридцятьох тисяч їхньої партії не всі були її прихильниками? Хто ж її зробив?

— Ленін.

— Як, сам один?!

— Майже сам один.

— Ну, знаєте, Мері, я схиляюсь перед вашим поетичним талантом, але... це цілковита фантастика.

Мері була готова і до цього зауваження.

— Мій брат майже так само називає цю подію. Він ось що каже: "З наукового погляду це так само надзвичайно цікаве явище. Воно сильно підтримує позиції тих учених, які надають особливо велику вагу ролі особистості в історії. Так, большевизм і всю большеви-цьку революцію зробила особистість Леніна. Але ця особистість зробила ту революцію не своєю геніяльніс-тю, а своєю, так би мовити, хоробливістю, своєю гарячковістю, "гарячкою нетерпіння".

Всі здивовано глянули на Мері, а Мабель аж скрикнула:

— 0, Мері, це вже така необ'єктивність, що ніяково вас слухати. Весь світ, навіть противники Леніна визнають, що він був геніяльною людиною.

Мері це заперечення ні трішки не збило з її тихого, рівного тону.

— Мій брат доводить це твердження як логічними, так і фактичними аргументами. Фактичний той, що Ленін, як усьому світові відомо, при кінці свого життя був уже цілком психічно хворим і помер од хвороби мозку. Переможців взагалі не судять. А Ленін був переможцем. Муссоліні й Гітлера теж називали геніями, поки вони були переможцями. Тепер їх так не називають, бо вже нема їхніх перемог, які гіпнотизували людство. А Ленін для багатьох ще й досі є переможцем, і тому ґіпноза перемоги ще діє. Але в чому була його геніяльність? — питав брат. — Що нового сказав він людям? Які великі ідеї, духовні цінності створив він? Ніяких. Він тільки взяв ідею Маркса про соція-лістичну революцію та диктатуру пролетаріяту і за всяку ціну хотів реалізувати її в країні, яка ніяк до тієї революції не була готова, яка ніякого пролетаріяту не мала. Але в цьому якраз доказ не геніяльности, а хо-робливости.

— Ну, знаєте, Мері...

— Мабель, та не перешкоджай же ти нарешті! — суворо спинив її Стовер. — Ти збиваєш Петра. Він через тебе не може записувати. Не зважайте, Петре, записуйте головним чином слова міс Сміт.

Петро похмуро взявся знову за перо. Мері, як спинена на мент писальна машинка, запрацювала далі:

— Що в Леніна була "гарячка нетерпіння", то це доводиться такими фактами. Він більше як двадцять років був на еміґрації. Він утік туди з Сибіру, куди його заслав царизм за революційну пропаганду. Більш як двадцять років уся його увага, вся мозкова енергія була скупчена на ідеї соціялізму, революції, диктатурі пролетаріяту. Отже, цілком нормально, що можна було дістати гарячку нетерпіння. І коли в Росії, нарешті, під тиском Першої світової війни вибухла революція, але не большевицька, а демократична, то Леніна вона не задовольнила, — в ній не було того головного, чим він жив десятиріччя, чим горів його мозок, себто: соціялізму, диктатури пролетаріяту. Отже, він почав агітацію за захоплення влади його партією, щоб реалізувати, нарешті, ту диктатуру і соціялізм. Це був такий явний абсурд, що навіть його партія, його найближчі товариші, Зінов'єв, Каменєв, Сталін та інші висловились проти цього.

Петро так сильно надушив на ногу Мабель, що вона аж кинулась і закричала:

— О, це вже нестерпно! Сталін був теж проти? Сталін?

— Так, Мабель. Це історичний факт, який сталін-ці, розуміється, ховають. Ось тут цілий асортимент документів про це. Але сила гарячкової гіпнози Леніна була така велика, що вона, кінець-кінцем, перемогла опозицію товаришів, заразила більшість центрального комітету партії і посунула їх на захоплення влади, на оту знамениту жовтневу революцію.

— Вибачте, Мері, — перебила знову Мабель, — я не розумію. Жовтневу революцію зробила ота купка боль-шевиків, яких було, як ви кажете, всього тридцять тисяч? І вона перевернула величезну країну в

сто п'ятдесят мільйонів населення?! Ну, хіба ж це не казка з тисячі однієї ночі?

— Я повторюю: це не я і не мій брат кажемо цю казку, а самі комуністи. Розуміється, не ця купка зробила ту революцію.

— А хто ж тоді?!

— Всі оті сто п'ятдесят мільйонів Росії. Весь народ.

— Як?! Оті мужики, оті півдикуни раптом перевернулись у розвинених, організованих пролетарів, установили свою диктатуру над купкою капіталістів і, за рецептою Маркса, стали будувати соціялізм?! І вам не сором казати таке?!

Мері все з тим самим машинковим байдужжям од-повіла:

— Я ще раз повторюю: не ми так кажемо, а большевики.

— Нічого не розумію, Мері! Хто ж, кінець-кінцем, зробив жовтневу соціялістичну революцію в Росії, купка большевиків чи народ!

— Народ. Тільки він робив не соціялістичну, а просту собі революцію проти царизму. Народ, себто оті сто п'ятьдесят мільйонів солдатів і селян були теж хворі на "гарячку нетерпіння", тільки іншого роду: скінчити негайно війну, яка їх нищила, та відібрати в поміщиків землю, про яку вони мріяли сторіччями. Купка большевиків підхопила це солдатсько-селянське нетерпіння, зробила його бойовим гаслом своєї революції, назвала це соціялізмом і потягла за ним мільйони бідних людей. "Кидай рушницю, грабуй награбоване!" — це був відомий клич большевицької партії, формульований самим Леніним у 1917 р. І вся армія охоче слухала таких гасел, охоче називала себе большевиками, охоче кидала рушниці і охоче провадила грандіозний, фантастичний грабіж, масові вбивства, розстріли і катування людей по всій Росії. І оце була ота славетна

соціялістична, пролетарська революція, роковини якої так урочисто тепер святкуються по всіх країнах людьми, які вірять у легенду.

— Із якою вітають совєтський уряд усі капіталістичні уряди! — додав містер Стовер з усміхом.

Мері зазирнула в свої папери й вела далі:

— Правда, ка^кє брат, спочатку большевики, заражені гарячкою Леніна, щиро вірили, що вони зможуть закласти соціялістичні основи в Росії, що їхня гарячка нетерпіння виправдається. Але хутко навіть найбільший хворий з них, сам Ленін, зрозумів, що не можна ні силою, ні терором зробити в кілька років у малокультурній країні соціялізм. І тому він змінив свою політику і завів так званий НЕП (нову економічну політику). Але Ленін, на жаль, незабаром помер од хвороби мозку. Найближчі товариші його, як ото Зінов'єв, Бухарін, Каменев та десятки інших старих большевиків теж визнали свою помилку і відмовилися від божевільного завдання. Але другорядні товариші його, як Сталін, Молотов, Калінін та інші, не схотіли бути такими чесними. Між ними почалася боротьба. Всьому світові відомі оті знамениті московські судові процеси над старими товаришами Леніна, які закінчилися поголовним убивством їх Сталіним.

— Вибачте, Мері, — саркастично перебила Мабель, — по-вашому виходить, що Сталін та його товариші вбили товаришів Леніна тільки через те, що вони не були такими чесними, як ті? Чи не занадто це просто?

— Ні, місіс Мабель, не тільки через те. А ще й через те, що сталінська група не могла конкурувати з ленінською групою. От що пише брат: "Троцький, Зінов'єв, Бухарін та інші ленінці були безмірно талановитіші за Сталіна та його однодумців, вони вільною дискусією могли мати рішучу перемогу над ними. Тому сталінці немогли пдийняти чесного бою. Вони воліли просто знищити їх.

— А чому ж Троцький та його однодумці не знищили сталінців?

— Тому, що сталінці захопили апарати влади в свої руки й мали фізичну силу.

— А чому ленінці не захопили тих апаратів і не мали тієї сили? Значить, сталінці були розумніші, талановитіші?

— О, влада захоплюється (захоплюється, місіс Мабель), а не заслужується переважно не розумом, а підступством, інтриґами, грою на егоїзмі, зрадою й такими іншими діями. Так було і в даному разі. І на це є документальні докази. Але про це довго говорити. Факт безперечний той, що сталінці вбили ленінців, так само як те, що ленінці домагались внутріпартійної демократії, себто свободи слова в партії, свободи критики, свободи виборів. А сталінці були проти неї.

— Через що?

— Через те, що, пише брат, — "внутріпартійна демократія неминуче привела б до загальної свободи слова, критики, виборів, до загальної демократії. А ця демократія позбавила б сталінців усіх тих привілеїв, які їм давало становище безконтрольних, безвідповідальних диктаторів. Вони вже ввійшли в смак безмежної влади, овацій, лестощів, вони вже звикли до ролі безпомильних авторитетів, непідлеглих ніякій критиці геніїв, вічних, неперейденних ніколи в світі героїв, революціонерів, спасителів. Треба було бути дійсно героями, щоб спромогтися на таку чесність і відмовитись від усього. Відмовитись в ім'я чого? Добра народів? Але хто смів поза ними, єдиними добродіями народів, рішати, в чому є добро тих народів? Адже Леніним і політбюром давно було вирішено, що добро народів тільки в тому, в чому його розуміє політбюро комуністичної партії. Хто не згоджувався з цим розумінням, той був контрреволюціонером, з яким треба було боротися радикальними засобами. Троцький і всі ленінці не згоджувалися з розумінням політбюра (очолюваного тепер Сталіним)? Значить, вони були контрреволюціонери,

реакціонери, і з ними треба було боротися рішуче, радикальним способом. А який спосіб і більш рішучий і переконливий, ніж смерть? І от, таким чином, найближчі товариші Леніна були проголошені на весь світ "ворогами народу, запроданцями буржуазії, скаженими собаками капіталізму" (точні вирази офіційного суду і совєтської преси) і, як справедливо з того випливало, належно покарані. І тепер за саме згадування імен цих злочинців громадянами СССР їм загрожує тюрма, тортури і навіть смертна кара".

Тут Мері перебила своє читання і звернулась до Петра:

— Адл^е це правда, містере Віш?

Петро похмурився і, наче зайнятий записом, мовчав. Тоді Мабель поспішила втрутитись і невдоволено сказала:

— Ви, Мері, надуживаєте своїм становищем референта. Ви знаєте, як Вішеві тяжко згадувати деякі моменти з його життя, і ставите йому такі запитання.

— Я прохаю в містера Віша вибачення, — винувато сказала Мері, — я тільки в інтересах книги...

Тут утрутився сам містер Стовер, який занепокоєно глянув на Петра.

— Чекайте, я вас помирю. Хай міс Сміт в інтересах книги ставить і далі запитання. Коли Петро буде мовчати, значить, правда, значить, він підтверджує. Коли ж неправда, то хай поправляє. Згода, Петре?

Петро, помовчавши, буркнув:

— Добре.

Мері й Мабель перезирнулись. Після того Мері нахилилась до своїх матеріялів і взяла в руки новий аркушик.

— Отже, я читаю далі нотатки брата. Він пише так: "І який глум життя: на^йвірніші однодумці Леніна перші впали жертвами його філософії й моралі. Та навіть сам він, як казали мені старі большевики, заслані на каторгу, за опозицію політбюрові був загнаний у передчасну смерть Сталіним. Серед населення Совєтсь-кого Союзу це широко відомо, але за поширення цієї чутки — смерть..." Правда, містере Віш?

Петро понуро сказав у свої записки:

— Мені здається це перебільшенням.

— Добре, — зараз же згодився Стовер.— Значить, це під сумнівом. Занотуйте це. Далі, міс Сміт.

Міс Сміт злегка знизала плечима і покірно почала далі:

— Брат веде далі: "І от оця політична філософія і мораль ленінізму стала релігією сталінського, а тому й світового комунізму. Мета: захоплення влади у всьому світі. Засоби: ті самі, що вживались при здобутті влади в Росії. Головніші з них є: обдур, гіпноза, підкуп і терор. Вони вживаються або в чистому вигляді, або комбіновано, наприклад, обдур і гіпноза, або обдур і терор.

— Але ж це справді неможливо, Мері! — скрикнула Мабель. — Ви малюєте комуністів так само, як те роблять найвульґарніші реакціонери. По-вашому виходить, що це жорстокі без потреби бандити, з ножем у зубах, кровожерні просто з натури своєї. Але для чого їм ці бандитські засоби, коли їхня мета така гарна, висока, така благодійна для всіх? Подумати ж тільки: соціяльна рівність людей, знищення злиднів, мир, щастя їхніх народів і всього людства? Та їм досить одного засобу: вияснити своїм народам цю мету і закликати їх іти разом до неї. Невже ж

совєтські народи настільки божевільні, щоб не розуміти свого власного добра? І невже треба вживати таких страшних бандитських засобів, щоб примусити їх прийняти їх?

Мері згідно хитнула головою.

— Так, у початку революції вони вживали інших засобів, вони намагались переконуванням викликати віру, добру волю, ентузіязм. Але коли дійсність була в кричущому протиріччі з гарними словами пропаганди, коли ні злидні, ні нерівність не зникли, коли обіцяний соціялізм не приходив у цю відсталу країну, населення слухало комуністів з недовір'ям, критикувало їх, глузувало з їхніх обіцянок і навіть бунту вал ось, і коли це все, з одного боку, загрожувало позбавити ко1 муністів влади з усіма її егоїстичними привілеями їм, — то вони були змушені заборонити всяку критику і наказати сліпо виконувати всі їхні накази. Отже, стало конечним вірити не тільки в майбутнє щастя, а й у теперішнє в Совєтському Союзі. Таким чином, це логіка речей, а не їхня кривавість примусила комуністів виробити таку систему брехні, примусу, жорстокости, яку ніякий бандит на світі не може собі уявити. І тепер у залежності від цих засобів громадяни Совєтського Союзу діляться на кілька категорій: обдурених, загіпнотизованих, підкуплених і тероризованих.

Хоча ні Мері не запитувала підтвердження у Віша, ні Віш не надушував на ногу Мабель, вона не витримала й перебила:

— Ну, знаєте, Мері, ви вдаєтесь до зовсім вульгарних аргументів реакціонерів. Значить, по-вашому, в Совєтському Союзі немає непідкуплених, незагіпно-тизованих, нетероризованих, себто простих, чесних громадян?

— Ні, є, — сумно відповіла Мері.

— Ага! все ж таки є?

— Так, вони є, але це, власне, не громадяни, місіс Мабель. Це раби.

— О, Мері, правда, це просто неестетично повторювати оті фантастичні казки з тисячі однієї ночі. Рабство в країні соціялізму?

— Так, місіс Стовер, крім комунізанів, ніхто на Заході вже тепер не має сумніву, що в СССР існує фор-менний інститут рабства. Ось тут я маю цілий ряд документів, які підтверджують свідчення десятка чесних людей, знайомих з цим явищем. Ось фотографії цих нещасних і їхніх каторг. Вони позбавлені будь-яких людських прав. їх можуть брати на тортури, катувати, вбивати без ніякого, навіть совєтського, суду, без ніякої відповідальности убивників. Умови їхнього існування такі страшні, що ні в якій найстрашнішій казці не можна знайти такого страхіття.

Петро перестав писати і невідривно, як зачарований, дивився на Мері, яка немов не помічала того. Мабель скоса зиркала на нього і не рухалась. Навіть Стовер не нагадував Петрові, щоб він записував.

— Ці раби, місіс Стовер, живуть у спеціяльних каторжних концентраційних таборах. Статистика, базована на секретних даних самого Міністерства внутрішніх справ Совєтського Союзу, нараховує кількість таких рабів до 15-20 мільйонів. І оце є ті, що ви звете, "чесні громадяни", це ті, що не піддались ні на обдур, ні на гіпнозу, ні на підкуп, ні на терор. І це вже не буржуї, не експлуататори (їх давно всіх перебито там), це — робітники, селяни, інтеліґенти.

Мері підсунула до Мабель купу знятків. Мабель, похмурившись, обережно взяла їх і почала переглядати. Стовер підвівся і підійшов до столу. Нахилившись над фотографіями, він після Мабель теж розглядав їх і машинально пересував до Петра. Петро скоса дивився на страшні постаті, подібні до мертвяків, поставлених на ноги чи посаджених у різні пози. Деякі були сфотографовані після чергового катування з ранами на обличчях, з виразом тупого жаху. Мабель усе так само поглядала на

Петра і час од часу перезиралася з Мері. Нарешті, не витримавши, сказала:

— Я пропоную на сьогодні припинити наше засідання. Мене це занадто нервує. Та й Віша, здається, теж...

Стовер швидко глянув на Петра і стурбовано сказав:

— Правда, правда! Годі на сьогодні. До завтра. Сховайте, Мері, ці страшні документи. І мої ґратуляції вам: ви прекрасно провадили ваш реферат. Я бачу, що ми приготуємо добру відповідь на паскудну статтю цих мерзотників. Я з виразу обличчя Петра помічаю, що він їм покаже. Дякую, міс Сміт, я твердо готовий сказати: дякую! Отже, я більше вас не затримую. До завтра!

Мабель сховала собі в торбинку свої цигарки та папірець з нотатками й пішла за Мері з кабінету. За ними вийшов і Петро. За дверима в коридорі піджидала його Мабель.

— Я вас чекатиму в себе за годину, — тихо сказала вона і, не ждучи його відповіді, швидко пішла за Мері.

Петро повільно, з тією самою застиглою понурою задумою в очах попрямував до себе. На нього вже чекав Кіндрат з нетерплячою цікавістю в усій постаті.

— Ну?.. Ну, Паню? Ну, як? — зараз же засипав він питаннями.

Але Петро не зразу відповів. Він вийняв з кишені стенографічні записки, поклав їх на столі й почав ходити по кімнаті, схрестивши руки на грудях. Тоді Кіндрат сів у фотель і нетерпляче почав закурювати: коли схрестив руки на грудях і похилив голову, значить, погано.

Нарешті Петро сів за стіл, узяв у руки записки й помалу почав розповідати, іноді цитуючи цілі уступи із записок. Кіндрат спочатку задавав питання, виявляв свої почуття у вигуках і рухах, але щодалі, то все непорушніше слухав. Коли Петро закінчив, Кіндрат тихо з силуваним усміхом промовив:

— Та-ак. І виходить, що ми з тобою або нечесні підкуплені падлюки, або задурені чи затероризовані?

Петро не відповів нічого. Спершись ліктями на коліна, він узяв голову в руки і закам'янів. А Кіндрат довго поглядав на нього, довго сам непорушно дивився у вікно і, нарешті, хрипло, ледве чутно сказав:

— Ну, а що ж ти думаєш, Паню? Правда все те, чи ні? І коли правда, то що ж нам з тобою робити? Невже не вертатись додому?

Петро не відповідав. У палаці стояла велична тиша, яку ніхто не смів порушувати. Кіндрат підвівся й, не засвічуючи світла, підійшов до вікна й почав дивитись у нього. В парку було темно, але над ним аж до хмар стояло тьмяне величезне сяйво Парижа. Довго стояв так Кіндрат, дивлячись на те сяйво, й не бачив його.

Потім раптом круто повернувся й швидко підійшов до темної купи схиленого тіла Петра.

— Ні, Паню, це ще не так страшно! — гаряче заговорив він. — їй-богу, Паню, не страшно. Ну, добре, хай воно і так, і так у нас. Розуміється, не рай там. Але ж ми його тільки почали будувати. А крім того, ми хочемо будувати його ще й по всьому світі і для того себе в жертву приносимо, і тому у нас так тяжко. Правда ж, Паню?

Паньо не рухався і не знати було, чи чув він Гриця, чи не чув. А Кіндрат уже й не ждав відповіді.

"Нова заповідь, нова заповідь"! А от ми побачимо, хто краще її виконає. От тут на цьому питанні роззброєння та тої колектократії виявиться, хто її дійсно виконує. На словах і Стовер он як бореться з війною і будує мир, а як стало питання пожертви за це частиною свого панування — тільки ж частиною! — так і розброєння, і мир послав к чортовій матері і готов на найстрашнішу війну згодитись. Ну, а наші не так поставляться, Паню. Я глибоко, я всією душею вірю, що наш рапорт буде дуже добре прийнято Москвою. Ото, Паню, як вони підхоплять цю ідею колектократії, як вони розголосять її по всій планеті, як вони її виставлять у тих Об'єднаних Націях! Та й кому її виставляти, як не Москві? Нехай тоді Стовер та всі їхні Волл-Стріти спробують одхилити пропозицію Совєтського Союзу. Ану! Ага, скажуть їм навіть їхні трудящі, так ви одкидаєте таку умову миру на землі?! Так ви, щоб не дозволити нам бути хазяйнами своєї праці, хочете погнати нас на війну? Е ні, голубчики, дайош роззброєння, мир, колектократію! Або ж — революція на всій планеті. І тоді, братухо, дійсно спалахне світова революція, тоді всі трудящі без різниці партій будуть битися в ній. Та Волл-Стріти не посміють одмовитись, їй-богу, Паню, не посміють!

А тоді, Паню, ти дивись: ми ж будемо попереду всіх, у нас же для колектократії все вже підготовано, у нас капіталістів уже нема, а їм ще треба буде їх потрошку переводити на посади директорів, чи якого там чорта. Отже, чого нам журитись? Чуєш, Паню? Чого ж нам не вертатися додому? Чого нам боятись, коли у нас і скрізь буде поставлене питання колектократії. Правда ж, Паню? Що ти думаєш про оцю мою діялектику, га?

Петро довго не відповідав, потім ворухнувся, раптом підвівся й обійняв Кіндрата.

— Молодця Грицю! Єй-бо, молодця! Правильно дія-лектуєш!

Гриць аж стріпнувся від радости.

— Правда, Паню? Так думаєш? По щирості?

— По щирості, Грицю. Інакше, дійсно, не може бути. В Москві наші повинні це прийняти. Це справді єдиний вихід зі страшного світового конфлікту. Або (правду казав той бородатий) раніше чи пізніше — війна, загибель усіх нас, усього людства. А наші не можуть цього допустити. Маєш рацію, Грицю, за наш рапорт вони повинні висловити нам своє визнання. І товариш Кішкін, може, матиме нагороду за посилку нас сюди.

А коли так, то справді, чого нам журитись? Ну, нехай у нас, дійсно, там... ну, всяке там: нехай ми загіпнотизовані, затероризовані, а ми додому все ж таки вернемось і будемо будувати нашу колектократію.

— Самі, чи, може, ще з ким-небудь? — несміливо й лукаво запитав Кіндрат і пригорнувся до Петра. Але на це "діялектування" не було вже такої ухвали, як на попереднє. Замість відповіді Петро м'яко відсунув од себе Кіндрата, підійшов до столу й засвітив лямпу. Зеленкувате, приглушене абажуром світло розлилось по стелі й запнуло сяйво Парижа.

Кіндрат винувато вийняв пачку з цигарками й почав закурювати. Петро глянув на годинника і злякано сказав:

— О, я вже мушу йти до Мабель! Приходь завтра, в цю саму годину. Бувай!

Розділ XXIV

Мабель уже ждала Петра. Вона зустріла його просто, по-товариському, з деяким співчуттям, але без підкреслювання його. Не гаячи часу, вони взялись за перегляд тез Меріного брата й за обмірковування відповіді, яку повинна була дати Мабель. Правда, відповідь та складалась досить обмеженою й якоюсь ніби силуваною. Від чого це було, Мабель було трудно розібрати. Може, від того, що вони

сиділи занадто близько одне від другого? Чи чого іншого? Петро мусив так сидіти, щоб бачити, як саме вона записувала. Але все ж таки не так близько, треба сказати правду, щоб торкатись до неї. Коли Мабель повертала до нього голову, то її лице було так близько від його лиця і так воно довірливо, так незвично кивало на всі його слова, і таке воно було нестерпно миле й гарне, що Петро старався дивитись не на нього, а на її милий бльокнотик із золотими обрізами. А вона, навпаки, дивилась тільки на нього, і то так пильно, що аж записувати забувала.

Так, розуміється, було трошки трудно працювати, але від цієї трудности таке блаженне хвилювання почало обхоплювати все тіло, що Петро і бльокнотика вже майже не бачив. Тоді він устав, походив по хаті й сів по другий бік столу. Мабель нічого не помітила, вона сиділа собі так само й зовсім нічого нетовариського не думала й не мала на увазі. А коли огляд було несподівано закінчено, Петро хапливо підвівся й подав руку Мабель.

— Дякую дуже, — сказав він серйозно.

— За що? — з таким самим серйозним дивуванням підвела вона вгору брови і, взявши його руку, не випускала її, зайнята чеканням його відповіді.

— За поміч, за увагу, за… розуміння.

— Але ж це таке натуральне.

— О, ні, на вашому місці це не таке натуральне. І колись, коли я дома буду згадувати цей час… Ну, не варто про це говорити. Отож до завтра?

І Петро злегка потягнув свою руку. Мабель тільки тепер помітила, що тримала її в своїй, поспішно випустила й сказала

— До завтра. А ви коли б хотіли виїхати додому?

— Як тільки дозволять обставини. Я думаю, що це буде хутко. Я чекаю на розпорядження мого уряду. І думаю, що після одержання його зараз же виїду.

— А книга ж як? — посміхнулась вона.

— А книгу напише містер Стовер з міс Сміт.

— Вас не захитали її тези? — з тим самим усміхом розуміння й насмішки з Стовера та міс Сміт кинула Мабель.

— Як бачите. Хоч і "загіпнотизований" та "затероризований" , а все ж таки їду.

— Правильно. Я твердо готова сказати: правильно! Обоє засміялись.

— Цікаво, які страшні тези завтра будуть у Мері? — сказала гумористично-змовницьким тоном Мабель.

— Мабуть, такі самі, як і сьогодні, — посміхнувся Петро і, вклонившись, не подавши руки, пішов з кімнати.

Мабель не затримувала його. Але як тільки зачинилися за ним двері, з лиця її зсунулась кудись униз її товариська веселість, і вона подзвонила до Мері. Коли та ввійшла, Мабель сиділа у фотелі й, заклавши ногу, з похмурою заклопотаністю курила.

Мері чекально наставила на неї свої круглуваті очі.

— Сідайте, Мері.

Мері сіла. Мабель ще якийсь час мовчки курила, потім почала:

— Знаєте, Мері, на нього, видно, не дуже вплинули ваші тези. Навпаки, от він готує вам моїми бідними устами серйозну відповідь. Подайте мені, будь ласка, мій бльокнот, я вам прочитаю його заперечення.

Мері подала й бльокнот і потім слухала Мабель уже з тим самим немовби байдужим, тихим виразом лиця. Коли Мабель закінчила, вони почали вдвох обмірковувати програму завтрашнього засідання. Але в Мабель уже не було того войовничого завзяття, що було вчора. Вона все задумувалась, не дослухувала, була не то стомлена, не то сумна. А відпускаючи Мері, сказала їй майже благально:

— Ви ж, Мерінько, завтра зробіть усе, що можете, щоб якнайдошкульніше зачепити його. Я згоджуюсь, його уваги й заперечення несерйозні, але чого він мав такий тон зо мною? Чого, Мері? Наляжте, наприклад, на національне питання, на долю їхньої України. Повинен же він мати якесь чуття до рідного краю? І взагалі... Я справді не знаю... Мені в кінці сьогоднішнього засідання виразно бачилось, що він був... немовби аж пригнічений. Його, безумовно, вразили тези вашого брата.

— Та й я так помітила... — тихо зауважила Мері.

— І от, тепер немовби нічого не чує. Невже до такої міри загіпнотизований? Але ж він занадто розумний, чулий і чесний, щоб такі факти, коли він довідався про них, не подіяли на нього. Тероризований? Він не з полохливих. Підкуплений? Ми ж знаємо, що мільйони долярів його не спокушають. В чому ж річ?! Я нічого, Мері, не розумію. Що сталося з ним? І чим його вирвати від них? Чим?

Мері безсило розвела руками й тихо повторила:

— Мені теж здавалось, що його зачепило. Добре, я постараюся скупчити аргументацію таку, щоб його дійсно зачепити.

— І не вагайтесь мене лаяти, навіть ображати. Примусьте мене почути сором. Розумієте, Мерінько?

— Я постараюсь, Мабель. Але попереджаю: я не можу навести нічого іншого, ніж те, що є в матеріялах мого брата, а він писав тільки правду. Отже...

— Прекрасно, Мерінько, прекрасно: тільки правду! Але жорстоку, одверту, безмилосердну!

— Добре. Я постараюсь... вибрати відповідний матеріал.

І тому містер Стовер, провадячи засідання на другий день, довше, ніж звичайно, зупиняв погляд на Мабель: занадто вона була у веселому, войовничому піднятті, десь очевидно, назбирала своїх глупих большевицьких аргументів і хотіла ними зірвати зібрання. Вона весь час вигукувала протести, вставляла заперечення, одне слово, не давала працювати, так що містер Стовер кінець-кінцем мусив зупинити доповідь Мері й суворо заявити:

— Якщо ти, Мабель, не будеш поводитись коректно, я попрохаю тебе залишити засідання. Ти поводишся зовсім по-большевицькому. Це неможливо. Я твердо готовий сказати: це неможливо!

Мабель знизала плечима.

— Добре. Я буду мовчати. Але коли тут говоряться речі, які йдуть проти правди, то мені трудно мовчати.

— Ти будеш говорити потім скільки схочеш свою правду, а тепер дай докінчити наше засідання. Петре, не звертайте уваги, я бачу, що й ви обурюєтесь таким поводженням місіс Мабель, але ми з тим покінчимо. Міс Сміт, прошу далі.

Петро, уже з червоними вухами і стисненими устами, наготувався далі записувати. Мабель скоса поглядала на нього. А Мері, все* так само, тримаючи в руці свої матеріали, заговорила знову:

— Я читаю далі записки мого брата. Він каже: "Всім чесним і об'єктивним людям відомо, що ленінсько-сталінський комунізм і мету, і засоби взяв у старої інквізиції.

Мета і в тієї, і в того та сама: опанувати людство, взяти над ним владу, користуючись його горем і вічним прагненням щастя (на небі чи на землі — однаково). Засоби, як і в тих, так і в тих, раз у раз виправдані метою. Це, повторюю, всі знають. Але мало хто на Заході мав можливість бачити зблизька, яких колосальних розмірів і вдосконалення своїх засобів панування дійшов ленінсько-сталінський комунізм у порівнянні з інквізицією.

Я мав жахливу нагоду зазнайомитеся з нею і в теорії, й на практиці. Теорію мені виклали на каторзі все ті самі старі близькі товариші Леніна. Вони розповідали, як він учив найближчих своїх співробітників оперувати, наприклад, засобом брехні. "Брехати, — казав він, — усі можуть і всі певною мірою це роблять — і прості смертні, і всякого сорту політики. Але комуністи повинні мати силу й уміння брехати так, щоб у брехню мусили вірити. А яка є така брехня? Це так звана у дурників "неймовірна брехня", себто надмірна, безмежно-смілива, така брехня, яку простий розум не може відкинути якраз через оту неймовірність, надмірність її. Простяцький розум, наприклад, не може припустити, що можна так гаряче, з таким патосом обурення обвинувачувати ограбовану тобою людину, що це вона тебе ограбувала. Така брехня здається цілком неймовірною, антиприродною, значить, це не брехня, а правда. А коли до цього ще прилучити неможливість якого-будь заперечення нізвідки, що легко здобувається при диктатурі, то успіх брехні майже цілком забезпечено...

— Але ж це неможливо, що ви кажете, Мері! — запротестувала Мабель. — Дайте приклад, дайте хоч один приклад!

Мері проглянула свої записки й вибрала потрібне місце.

— Ну, от вам такий приклад. Брат пише: "Яка є сутня, притаманна їй риса демократії? Це свобода, свобода слова, організацій, виборів і т. ін. Демократія без свободи — все одно що дихання без повітря. У СССР ніяких цих свобод немає. Як багатьом уже відомо, це країна, де за вільне слово критики уряду (та що, — за мовчання, та більше — за запідозрений мовчазний сумнів щодо правильности політики) там карають тюрмою, каторгою, смертю. Це країна, де кожний четвертий чи навіть третій громадянин мусить бути тай-ним агентом політичної поліції і зобов'язаний доносити навіть на рідного батька, коли він висловлює яку-небудь критику уряду. Це режим, у якому все населення живе в постійному напруженому страху за свою свободу і життя, де кожний без ніякої йому відомої причини, без ніякого слідства, без ніякого суду може бути схоплений, завезений до каторги, замучений, убитий. І от оцю кричущу криком жаху протилежність демократії, оцю кошмарну деспотію політбю-ро комуністичної партії та всі його куплені, задурені, чи залякані агенти називають "найбільшою в світі демократією, так званою ними "Народньою Демократією", а життя в ній — "веселим, радісним, щасливим, найкращим на планеті життям".

Та що ще вралсає, так це те, що між цими двома стами мільйонів мешканців Совєтського Союзу ніколи ні один голос не здіймається публічно, щоб заперечити ці твердження. Навпаки, всі голоси тільки дякують і славословлять партію, а надто "нашого коханого, нашого єдиного, нашого обоговлюваного батька народів, великого Сталіна, генія тисячоріч, мозок людства, серце планети" — за це щасливе життя, яке він їм дає. "Я не знаю іншої такої країни, де б так вільно дихала людина" , де б вона жила така щаслива. Оце слова однієї пісні, що є майже совєтський гімн, пісня, яку по всіх містах і селах співають молоді, старі, діти, каліки, всі ті, які не хочуть, щоб їх запідозрили в мовчанні (бо це є злочинство). Чужинці, слухаючи цей спів усього населення, мусять думати: невже ж оцей народ у лахміт-тях, напівголодний, тероризований, нещасний до крику, може співати з таким запалом і так однодушно, що його країна є найщасливіша на світі? Чи це ж можливо устами самого

катованого народу так кричуще кричати? Ні, така брехня — неймовірна, протиприродна! Значить, це не брехня, а правда; значить, совєтський народ справді щасливий. А совєтський режим, значить, є найкращий режим на світі. Сам Ленін чи міг би він уявити собі цинічнішу, більшу понад усяку міру брехню?.. Містер Віш повинен знати це по собі, він і сотні тисяч таких, як він, утекли від тієї демократії щастя на Захід і завдають собі самогубства, коли їх хочуть вернути назад до того щасливого життя. Правда, містере Віш? "

Петро не підводив очей і понуро писав. А містер Стовер, пильно глянувши на нього, поспішно сказав:

— Петро мовчить, значить, правда. Далі, Мері, далі.

Мері вибрала новий уступ і почала читати:

— "І ще характерна риса ленінсько-сталінського засобу будування того щастя: всякий свій акт, який є огидний і шкідливий для своїх і чужих народів, політбюро приписує своїм противникам. І душення свободи, і терор, і експлуатація, і захоплення територій — все це тільки в капіталістичних країнах, а СССР і його вожді тільки борються всіма силами проти цього зла. А це фінальне злочинство над усією планетою, оця третя планетарна війна, до якої вони готуються всіма силами? Вони ж, готуючи її, в цей же час кричать, що це Америка, Англія, Франція її хочуть і готують її, тоді як вони, люди Кремля, пройняті тільки духом миру і бажанням мирного співжиття всіх народів та класів на Землі". Ви задоволені цими прикладами, Мабель, чи хотіли б іще?

Мабель, не знайшовши відповіді, знизала плечима. А Мері, не чекаючи, вибрала новий уступ і казала далі:

"Весь так званий Союз Совєтських Республік — це велетенська фабрика пропаганди, брехні, камуфляжу, шпіонажу, терору як усередині, так і назовні".

— Пишіть, Петро, пишіть! Це надзвичайно цікаво, — ласкаво нагадав Стовер синові, який, забувши за писання, уп'явся очима в уста Мері. Петро схаменувся і почав писати.

— "Та в самій назві цієї країни скупчена ота ленінська сміливість. Західньому розумові навіть не спадає на думку, що в назві може бути щось інше, ніж говорять слова. Англія має назву британського королівства. Значить, це монархія. Франція називається республікою. Так само нічого в цій назві нема неможливого. От собі республіка та й годі. Так само, очевидно, і з назвою "Союз Совєтських Соціялістичних Республік". Значить, це союз, значить, соціялістичних, значить, совєтських, значить, республік. Але в дійсності, в кожному слові цієї назви є ота ленінська, надмірна, безмежно-смілива брехня. Ніякого ні союзу, ні соціялізму, ні республік там немає.

— О, це вже занадто! — не витримала Мабель.

А Петро швидко підвів голову і наставив на міс Сміт поширені очі. Навіть містер Стовер з особливою увагою зупинив на ній свій погляд. Мері на це тільки хитнула головою й провадила далі читання:

— "В цьому твердженні для людей об'єктивних нема нічого особливого. Візьмемо перше слово з цієї назви: "Союз". Союз — це значить добровільне об'єднання різних держав на рівних умовах. Так? Але нічого цього в совєтському "союзі" немає. Це просто ім-періялістичне захоплення Росією багатьох народів з їхніми територіями. На словах, у назві, в програмі комуністичної партії донедавна стояло: союз вільних, незалежних народів, які мають право навіть відділитися. Але на ділі було раз у раз і є тепер цілковите заперечення цього безсоромного камуфляжу..."

Мері зупинилась і звернулася до Петра:

— Та от, перед нами живий свідок, член однієї з націй, захоплених російським імперіалізмом, України. Скажіть, містере Віше, Україна добровільно ввійшла в

"Совєтський Союз"? І чи має вона право на те, щоб вийти з нього, а хоч натякнути про це?

Петро мовчав і непорушно дивився в свої записки. Мабель пильно зиркнула на нього й обурено накинулась на Мері:

— Це неделікатно з вашого боку, Мері! Ви знаєте самі, наскільки містерові Вішеві болюче це питання, і звертаєтеся з ним до нього.

— Добре, згодилася Мері, — мій брат відповість за нього, а містер Віш, коли вважатиме, що брат каже неправильно, хай заперечить. Так от, брат пише: "Україна ніколи добровільно не входила в склад ні царської, ні совєтської Росії. Триста років тому вона ввійшла в воєнну спілку з Москвою як цілком незалежна, самостійна держава. Але Москва обдуром, під-ступством і насилою відняла в неї всі права вільної держави й зробила її своєю колонією. Триста років Україна не переставала всякими способами боротися за свою самостійність, але російський царизм тяжко душив її. Коли настала велика російська революція, Україна вирвалася з ярма вікового поневолення і здобула свою самостійність. Але російський большевизм, так само як російський царизм, обдуром, підкупом, насилою знищив ту самостійність і зробив її знову російською колонією. Він би охоче, теж, як царизм, не тільки її державність, культуру знищив би, а навіть саме ім'я Україна заборонив би, але на це він не мав і не має сили: народ України настільки вже пройнявся відродженням своєї державности, що було б небезпечно робити на це замах.

І кожний син цієї сорокамільйонової багатої на природні ресурси, талановитої нації, чи він демократ, чи навіть комуніст — бореться за свою незалежність. Але таких чесних, вірних своєму народові людей Москва

переслідує, засилає на каторгу, розстрілює. І тільки або безнадійно загіпнотизовані, або смертельно залякані, або підкуплені не сміють протестувати, а деякі так навіть служать Москві проти своєї нації, немовби в ім'я справи соціялізму. І це цілком жалюгідні люди. Це вільні чи невільні зрадники, ренегати..." Містер Віш повинен прекрасно знати їх і зневажати їх од усієї душі...

— Він так і робить! Будьте певні! — з гордістю скрикнув містер Стовер.

Петро підвів лице від запису, залився рум'янцем, хотів щось сказати, але зараз же низько нахилив голову, ніби розбираючи недобре написане. Мабель уважно, як на хворого, якому дано серйозного ліку, подивилася на нього й перезирнулася з Мері. І та зараз же заговорила далі:

— "І так є з усіма іншими народами цього так званого союзу. Революція на мент і їм принесла визволення, але комунізм знову запряг їх у ярмо своєї неволі. І ця неволя така безмірна, така безконтрольна, що з нею не може порівнятись режим завойовників середньовіччя. Отже, слово "Союз" тут звучить як страшний глум грабіжника над ограбованим".

— Цілковита правда! — задоволено підтвердив Стовер. — Так і запишіть, Петре. Хай голос ограбованої нації вашими устами прозвучить на планеті.

— Далі, Мері!

Петро не підвів голови, а Мабель пустила дим цигарки вгору, — вона не хотіла бути присутньою при образах реакціонерів борцям за соціялізм.

— "Друге слово з назви: "Совєтський". Та сама цілком безмежна сміливість, яка тільки довірливим чи простакам на Заході може

здаватися правдою. А там, по той бік заслони, навіть уже не сміються і не плю-ються. Там знають, що ніякісінької совєтської влади в них немає.

"Совет" — це рада. Так, з початку революції були ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Але влада їхня, справжня влада була тільки рік, максимум півтора роки, в Росії, та й то обмежена владою большевицької партії. Потім вона була тією партією цілком знищена, і вся влада перейшла до рук центру, себто того самого політбюра партії. "Совєти" тепер там є, але це прості муніципалітети. Отже, коли наші комуністи й комунізани тут з ентузіязмом вимагають "Скрізь Совєти! Скрізь Совєти!", то з цього там гірко сміються "підсовєтські" люди". Я прошу вибачити, місіс Мабель, але це так.

Мабель уперто підвела голову.

— І все ж таки — не вірю! І все ж таки я думаю, що там дійсно є влада Совєтів!

— В такому разі нехай питання вирішить наш арбітр! — запропонувала Мері. — Скажіть, містере Віше, є там влада Совєтів? Чи дійсно там Совєти вирішують усі державні справи?

Петро мовчки дивився в свої записки.

— Вибачте, місіс Мабель? Це таке питання, якби хто-небудь спитав француза чи англійця: "А чи правда, що вся державна влада у вас належать вашим муніципалітетам?" І що містер Віш мовчить, то це цілком зрозуміло.

— Значить, підтверджує ваші слова! — постановив містер Стовер. — Далі, міс Сміт.

Мабель збентежено мовчала і чиркала олівцем по папері. А Мері знову взяла в руки нотатки.

— Про третє слово "Соціялістичних" нема чого говорити. Весь світ починає вже виразно бачити, що ніякісінького соціалізму там немає, що там панує такий жорстокий, деспотичний капіталізм, якого на планеті ніколи не було, немає й бути не може. Це слово є все та сама сміливість над міру! І, нарешті, четверте слово "Республік". Так само ніякої республіки там немає. Це лад деспотизму, це — оліґархія...

— Ну, Мері, — перебила Мабель з обуренням, — це ви повторюєте банальності всіх реакціонерів! Це неінтересно.

— В такому разі дозвольте мені спитати вас, місіс Мабель, що таке реакція. Комуністи та всякого роду комунізани всяку критику їх зараз же називають реакцією. З цим треба покінчити. Будь ласка, скажіть, що таке по-вашому політична реакція?

Мабель знизала плечима.

— Наївне запитання. Всі прекрасно знають, що це таке.

— Цілком правильно. Але, на жаль, на політичній мові ще не установлено точного визначення цієї теми. Брат про це пише так: "Реакцією треба назвати той політичний лад, у якому для більшости населення, себто для трудящих, нема ніяких засобів захищати свої права та інтереси, нема ні свободи слова, ні свободи організацій, ні свободи страйків, ні свободи праці, ні свободи виборів? Таким режимом були фашизм і нацизм. Але й вони не можуть дорівнюватись у реакційності до режиму сталінізму. Безконтрольність, безвідповідальність влади, страшна, нечувана, навіть за фашизму, експлуатація трудящих, каторжна праця їх, убивства масами своїх підданих, організація голоду в цілих країнах, наприклад, на Україні, для придушення опозиції населення колективізації — все це дає право назвати весь лад у тому так званому Союзі найстрашнішою, найчорнішою реакцією, яка коли-небудь існувала на світі. І треба мати дійсно ленінсько-сталінську безмежну сміливість,

щоб, будучи такими чорними реакціонерами, називати всіх, хто не є московський комуніст, реакціонерами".

Петро не надушував на ногу Мабель, не підводив голови — він, затиснувши уста, наче люто тримав у них нитку, записував безустанку. А Мері взяла новий аркушик.

— І от що пише, Мабель, брат про тих, які в Европі чи в Америці звуть себе комуністами, комунізанами, друзями Совєтського Союзу та всякими іншими подібними назвами: "Не можна дивуватися з тих сотень тисяч чи мільйонів малоосвічених, темних, вимучених тяготами життя робітників, які записуються в комуністичні партії. Вони так пройняті "гарячкою нетерпіння" визволиться з-під панування капіталізму, від соціяльного і політичного визиску, що сліпо, без-критично вірять своїм агітаторам і вождям, які запевняють їх, що там, в СССР, уже настало це звільнення, що воно може бути й тут, коли пролетаріат буде слухатись Москви і своїх комуністів. І не можна дивуватися, що ці маси з ненавистю ставляться до тих, хто захитує їхню віру в цю казку, хто розбиває їхню ілюзію. Але можна дивуватися з тих немовби освічених людей, які теж вірять (чи вдають, що вірять) у цю казку. Чому це так? Пояснення і тут те саме: більшість із них або загіпнотизовані, або неуки, або сноби, або теж підкуплені совєтськими аґентами...

— Ну, Мері, ви собі вже занадто дозволяєте! — обурено скрикнула Мабель. — Я — підкуплена?!

— Ні, місіс Стовер, ви не підкуплені, а ви, вибачте мені, снобка. Ви хочете бути передовою, "лівою", як те хочуть тисячі чесних, хороших, але мало поінформованих людей в Европі й Америці серед журналістів, учених, політиків, навіть малярів. Ви хочете належати до революційної еліти людства. Але брат мій ось що пише про цих людей: "Ви погані революціонери й творці нового життя, коли ви заплющуєте очі на те, що діється за Залізною Заслоною. Ви виправдуєте все, що діється Москвою, тим, що це діється, за її словами, в ім'я добра людства: насильство — в ім'я майбутньої свободи; каторгу праці — в ім'я майбутньої вільної

творчости; ненависть до всього світу — в ім'я майбутньої взаємної любови; страждання мільйонів, криваві жертви — для майбутнього раювання. І ви не смієте поставити собі такого питання: хто дав право невеличкій купці людей (а то часто тільки одній людині) вирішувати питання життя і смерти мільярдів людей, які населяють Землю?

Коли ви люди чесні, ви повинні визнати, що в усіх країнах є люди, які теж хочуть добра своїм народам і всьому людству. Через що ж ви гадаєте, що тільки в тієї купки людей із Кремля це хотіння щире, або — тільки її способи здійснення добра людства єдино-правильні? Якими фактами? Чим вони це доказали? Ось вони: тридцять років Москва дає своїм народам такі жахні страждання, які ніяким майбутнім добробутом інших народів і всього людства не можуть бути виправдані. І вони хочуть дати такий самий режим іншим народам, такий самий "соціялізм", як у себе, і так само буде виправдовувати страждання їх майбутнім щастям людства? І от цього ви хочете для своєї батьківщини? Але в тому страхітті, яке принесла Москва нашій країні, чи хоч ви матимете якесь визнання від московського комунізму за вашу допомогу? Ні! Ви матимете його тільки тоді, коли будете покірними, абсолютно слухняними автоматами, коли ніякої своєї думки, ніякої критики, ніякого сумніву не то що виявляти, а в глибині душі мати не будете, коли будете плазувати і всяку свою індивідуальність класти під ноги вашим панам. Коли ж ні, то за всяке вільне слово, за всяку критику ви будете покарані або знищені".

Мері підвела очі на Мабель і від себе спитала:

— Ви теж цього хочете, Мабель?

— Ні, я цього не хочу. Але коли совєтський народ це терпить, не бунтується, не скидає свій уряд, значить, йому цей режим підходить, відповідає його історичним традиціям.

— О, Мабель, ви повторюєте все те, що кажуть егоїсти або неуки Заходу. Ви прекрасно знаєте, що ніякі вияви організованого протесту в

суперполіційному режимові, де на трьох громадян один мусить бути таємним агентом поліції й безмилосердним донощиком, неможливі, — і ви робите такий закид його жертвам! Сором вам! Мій брат, який прожив у цій країні двадцять років, каже всім захисникам цього режиму:

"Коли там, в СССР, є отой уже збудований соціялізм, як це кажуть усі комуністи й комунізани, коли там є щастя народів, то чому уряд Кремля не звалить оту Заслону, не розчинить широко двері СССР і не крикне на ввесь світ: "Ідіть, усі брехуни, наклепники, реакціонери, ідіть, усі маловіри, дивіться, спостерігайте, навчайтесь, як треба будувати соціялізм, як треба творити нове, щасливе життя. От воно в усіх деталях, ідіть куди хочете, говоріть з ким бажаєте, критикуйте, сперечайтесь. Боїтеся шпіонів, капіталістичних держав? А чому капіталісти не бояться ніяких шпіонів, чому не забороняють ходити по їхніх країнах без ніяких гідів, дозорців? Боїться Кремль пропаґанди чужинців, агентів капіталізму, пропаганди ворогів соціялізму та комунізму серед населення СССР? Але коли те населення вже має соціялізм і щастя, то яка ж пропаганда може його переконати, що треба боротися проти свого щастя? Які агітатори візьмуться за це божевільне завдання? Та саме заселення без ніякої поліції совєтського уряду просто засміяло б таких дурнів або відвело б їх у лікарню для психічнохворих. Чого ж уряд СССР ніколи такого простого й найкращого доказу не дає! Чому на ділі не показує того, про що так багато нам каже на словах? "

— Правильно! — голосно сказав містер Стовер. — Я твердо готовий сказати: абсолютно правильно!

А Мері, глянувши на Стовера, вела далі:

— "Отже, чи не є це для всякої чесної людини доказ того, що кремлівські люди бояться показувати чужинцям те, що у них за Залізною Заслоною, не через те, що бояться економічного чи військового шпіонажу, а що бояться вияву перед ними правди, отієї страшної правди, отієї чорної реакції, яка там царює. Отже, ще і ще раз — ви бідні простяки, комуністи й комунізани Заходу, ви — не передові люди, не ліві,

не захисники революції, а праві, а захисники найстрашнішої реакції. І то не тільки реакції там, по той бік Залізної

Заслони, а й по всьому світі. Людство, довідуючись про правду там, у країні немовби соціялізму, жахаючись того страхіття, яке провадиться там божевільними чи злочинними диктаторами, почне відсахуватись від самих тих слів, якими ці люди прикривають свої дії: від демократії, прогресу, соціялізму. А надто від соціялізму. В американців уже, наприклад, слово "соціялізм" викликає недовір'я, страх. А у людей "підсовєтських" ці слова будуть у цілих поколінь викликати огиду й ^ках. Коли б якимсь чудом населенню СССР було дано право виїхати з СССР і забезпечено було їм працю в інших країнах, то, не боячись перебільшення, можна сказати, що вісімдесят відсотків робітників і селян кинулись би з нього тікати. В СССР лишився б Кремль зо своїми жандармами". Правду каже мій брат, містер Віше, чи ні? Скажіть чесно й сміливо.

Але Мабель знову не дала йому відповісти.

— Справді, Мері, ви не маєте почуття тактовности. Я не поділяю поглядів містера Віша, який є вашим однодумцем, але я краще за вас розумію, чи можна йому ставити такі запитання.

Тут знову втрутився містер Стовер:

— Читайте, далі, міс Сміт. Петро мовчить. Значить, заперечення немає. Далі.

Мері кинула оком у Петра, який не підводив голови, і почала читати:

— "Коли я тікав в останній раз із каторжного концтабору, товариші мої, які допомагали мені, казали: "Коли тобі пощастить живим вибратися за межі СССР, то розкажи світові про те страхіття, яке ти бачив і пережив у ньому. Перекажи світові наш крик лютого обурення. Обурення не на

наших катів. О, тут не обурення, тут таке чуття, якому нема назви людською мовою, бо не було ще в людства такого мерзенного страхіття, яке там панує під украденою вивіскою соціялізму. Ні, крик обурення на людство, на те людство, яке знає про те, що діється за Залізною Заслоною, і яке терпить це. Провідні європейські й американські політики хваляться тим, що вони не втручаються у внутрішні справи інших держав, а надто в справи СССР. Але ж те, що діється в СССР, є не тільки його внутрішні справи, а всіх держав, усіх народів, це ганьба всього людства. Як може воно терпіти це в собі? Об'єднані Нації не допускають до себе фашистської Еспанії. Але ес-панський фашизм у порівнянні з московським комунізмом — це блоха в порівнянні зо спрутом. Блоха паразитує на тілі самої Еспанії. А спрут захоплює в свої полапки десятки народів, душить їх, висмоктує з них усе життя. І спрута шанують, спрута тримають на почесному місці, спрут має право вета, спрут забороняє, спрут командує, спрут вирішує долю всього світу. Бо він фізична, брутальна сила? Ганьба!.."

— Цілком справедливо! — скрикнув Стовер і аж ударив кулаком по своєму столику.

— "Перекажи світові, доручили мені товариші мої, що ми, ті, які жагуче бажали всебічного визволення трудящого людства, які через це бажання сліпо повірили моковській облуді, які жорстоко заплатили за свою віру, скажи, що ми маємо найперше, найбільше право кричати про цих злочинців супроти людства. І що палкіше було наше прагнення, що жагучіша віра, то дужче наше розчарування й справедливіша наша ненависть. І тому ми вам кажемо: люди Кремля та їхні агенти по всьому світі на всяке слово критики ґвалтують: "Це — антисовєтське, це — антисовєтське!". Так, неначе бути антисовєтським — це сором і провинність. А ми вам кажемо: — Ні, це сором і злочинство не бути антисовєтській кожній чесній людині, а надто тим, хто прагне всебічного визволення трудящих! Це заслуга, це честь, це обов'язок боротися проти цього всебічного деспотизму, проти цієї ганьби людства, проти гнобителя всякої свободи, гідности й права людини! О, ми знаємо: керівники держав керуються не чуттям справедливости, огиди, жаху, а "святим

національним егоїзмом". Вони будуть слухати його крик. Тому ти, насамперед, кричи до тих простих членів людського колективу, які так само чесно і жагуче шукають порятунку від страждання людського, які, як і ми колись, вірять, що купка людей у Кремлі дурить, мучить, грабує, убиває в інтересах дурених, мучених, убиваних. Ти скажи їм: або ви задурені, загіпнотизовані до непритомности, до втрати волі й здатности думати; тоді ви нікчемні, жалюгідні автомати. Або ж ви знаєте все і ви не протестуєте, ви навіть захищаєте в своїх егоїстичних інтересах злочинства. Тоді ви — співучасники тих злочинств, ви — політичні спекулянти, ви — свідомі захисники найдеспотичнішої реакції, а тому самі ви найчорніші реакціонери..."

Мабель скоса подивилась на Петра, бурно підвелась і схвильовано звернулась до Стовера:

— Я прошу, дядю, на сьогодні припипити наше засідання. Я більше не можу!

Зібравши нашвидку свої речі зо столу, вона поспішно вийшла. За нею підвівся й Петро. Він був весь червоний, навіть на шиї. Він теж склав свої записки й, не сказавши нікому ні слова, машинально, в понурій задумі вийшов із кімнати. А Стовер тільки мовчки поглядав на них і з посмішкою попихкував сигарою. Коли Мері так само підвелась, він сказав їй:

— Я ґратулюю вам, міс Сміт. Ви бачите, яке враження зробила ваша доповідь на ваших слухачів. Враження різне: у Мабель одне, у Петра друге. Але сили, видно, однакової. Якщо книга на всіх буде справляти таке враження, то наша мета буде досягнена. Я твердо готовий сказати: досягнена. Значить, продовження буде завтра. Прошу переказати це місіс Мабель і містерові Вішеві.

Мері вклонилась, тихо сказала "До побачення" і вийшла з кабінету. Як було умовлено, вона зараз же пішла до Мабель. Як тільки вона

переступила через поріг, Мабель тієї ж миті обійняла її, гаряче поцілувала й радісно, лукаво прошепотіла в саме лице їй:

— Ну, цього разу ви дійсно розворушила його. Якби ви бачили, яким сновидою він ішов коридором! Тепер він — наш! Я твердо готова сказати: він наш!

Розділ XXV

Так само, як і вчора, на столі сяйно горіла лямпа, і так само Кіндрат ждав Петра. Але коли той нарешті прийшов і Кіндрат глянув на його лице, він не кинувся на нього з запитаннями.

Петро так само, як і вчора, вийняв стенографічні записки, поклав їх на стіл, але сам не почав ходити по хаті зо схрещеними на грудях руками. Він сів у фотель, витяг ноги й заплющив очі — до такої міри була втома чи пригніченість? Кіндрат, не сміючи навіть закурити, непорушно сидів і не зводив очей з лиця Петра. Яке воно стало сіре, витягнене донизу, вимучене. Які тонкі, заціпенілі стали губи. Чи то так здавалось од світла лямпи?

Довго вони сиділи так обидва. Нарешті, Петро розплющив очі, посидів так, потім стомлено, тихо сказав:

— Що робити, Грицю?

— А що сталось, Паню?

— Та те, що не можу я більше грати цю комедію. Не маю сили. Занадто... вимучливо.

— Сказали щось нове? Петро не зразу відповів.

— Та нового майже нічого. Але... коли ти щодня сам своїми руками мусиш бити себе по пиці, то це... стомлює, Грицю.

Гриць промовчав і почав закурювати. Петро знову заплющив очі. Кіндрат, закуривши, зиркнув на Петра, на записки, знову на Петра, і обережно заговорив:

— Знаєш, Паню, я думаю собі так: якщо ми самі перед собою знаємо, що робимо не для себе, а для великої справи, то хай собі кажуть про нас що хочуть, хай лають, б'ють по пиці. Коли для справи, то й самому себе можна бити по пиці.

Петро розплющив очі і гостро, немов прокинувшись, глянув на Кіндрата.

— А як ти сам перед собою не знаєш, за що б'єш: за оту велику справу чи за велику брехню? — несподівано твердим, своїм звичайним голосом сказав він.

Кіндрат мовчки злякано поширив на нього очі.

— А як ти мусиш, мусиш весь час казати собі: "А що як це все правда, що вони кажуть, то якій же справі я служу? Ради чиїх же інтересів я б'ю себе по пиці? Отих наших політбюристів, міністрів, бюрократів, щоб вони могли почувати себе героями, вождями, щоб могли мати вілли, шампани, біфштекси? А наші батьки та брати щоб жили рабами в землянках і мерли тисячами з голоду? "

Кіндрат сильно затягнувся, струсив попіл просто на килим і тихо сказав:

— Але ж ми постановили, що будемо ждать відповіді на наш рапорт. Ця відповідь нам покаже, кому ми служимо. А вона, я твердо все ж таки вірю, буде така, що... що покриє всю минулу... неправду, що все

закреслить. Почекаймо ще трохи, Паню. Коли вони дійсно захисники всього трудового людства і миру, то як вони можуть дати іншу відповідь? Як?

В двері постукано.

— Ввійдіть! — крикнув Петро.

Двері обережно розчинились і в кімнату тихенько ввійшов, наче вплив, Жозеф. У лівій руці він тримав шоферського картуза з галунами, а на устах була привітна (з щербиною посеред зубів) посмішка. Так само обережно зачинивши двері, він підплив до Петра та Кіндрата й по черзі подав їм руку. Петро запропонував йому сісти, але він, подякувавши, одхилив це запрошення, для чогось озирнувся на двері та по кімнаті й тихо сказав:

— Товариш Анрі прохав переказати вам, щоб ви обидва сьогодні о шостій годині були в кав'ярні Дюпон, біля Монпарнаського вокзалу, в сутерені.

— Там буде Анрі? — запитав Петро і швидко глянув на Кіндрата.

В того було радісно-схвильоване лице. Не витримавши, він по-українському кинув Петрові:

— Оце ж і є, мабуть, відповідь!

Жозеф кліпнув білявими очима на незрозумілу фразу товариша Кіндрата й поспішив одповісти Петрові:

— Ні, це буде не Анрі, а російський товариш. Ви повинні бути на побаченні обидва. Російський товариш буде мати в руках синю пачку цигарок і буде стукати по ній цигаркою. Отак-о... — і Жозеф постукав зігнутим пальцем по зігнутій лівій руці. — Хто-небудь з вас повинен мати

в руках так само синю пачку і, побачивши російського товариша, теж стукати цигаркою по пачці. Розумієте?

Жозеф казав це з таким змовницьким смаком, що, видно було, роля ця його дуже захоплювала.

— Коли ви прийдете раніше, то займіть місце за столиком і нікого до себе не пускайте. Чуєте? А як він прийде, то стукайте цигаркою по пачці. А коли він підійде до вашого столу, то він повинен сказати: "Вибачте, я вас не дуже потурбую, коли сяду біля вас?" Неодмінно щоб сказав "дуже". Розумієте? Так само й ви повинні сказати, коли пізніше за нього прийдете. А ви на його запитання повинні сказати: "Навпаки, пане, нам дуже приємно".

Він ще раз і ще раз майже пошепки повторив усі вказівки, адресу кав'ярні, годину побачення. Тепер не було ще п'ятої, отже, часу було досить, щоб доїхати.

А коли він закінчив офіційну частину доручення, то знову для чогось озирнувся і ще тихіше сказав:

— Тільки от що, товариші: якщо цей товариш буде вам пропонувати підвезти вас або перейти в якесь інше місце для розмови, то не згоджуйтесь. Чуєте?

— Чому так? — здивовано буркнув Петро, а Кіндрат неспокійно поширив свої віясті очі.

Жозеф нахилив ближче до них обох лице і зашепотів:

— Треба бути обережними. Здається, вами там, у Москві, невдоволені. Анрі має таке враження.

— Не знає він, за що? — стримано кинув Петро.

— Напевне не знає. Здається, немовби за вашу якусь опозицію.

— Нашу опозицію?!

Кіндрат і Петро перезирнулись. А Жозеф ще ближче присунувся до них обох і, дивлячись по черзі то на одного, то на другого, зашепотів:

— Так ми з Анрі сказали собі: "Українці — хороші, свої хлопці, треба їх попередити, хай будуть обережні". І це ми придумали, щоб вам це побачення зробити в кав'ярні. Вони хотіли, щоб ви приїхали на якесь там помешкання, а ми сказали, що ви не схочете, що вам зручніше в кав'ярні. Розумієте? Бо якщо ви там чимсь викликали невдоволення, то вас зараз же схоплять, засадять вас на свій пароплав чи авіон і гайда в Москву. А там...

Петро й Кіндрат мовчали, не знаючи, як реагувати: сміятись, обурюватись чи дякувати. Жозеф ще повторив свої інформації та поради і, нарешті, зо співчуттям дивлячись на них, попрощався і так само обережно, плавко, як на лижвах, вийшов із кімнати. А Петро й Кіндрат і тепер не знали, що це все мало значити: була тут якась загроза в цьому побаченні чи, навпаки, обіцянка радости? Що побачення мало бути не з Анрі, звичайним їхнім посередником, а з російським товаришем, це казало за те, що воно мало бути особливим. Але яким саме?!

— Напевне, Паню, це реакція на наш рапорт. Напевне! Ну, та зараз довідаємось, їдьмо? Треба першими приїхати.

І вони дійсно приїхали першими. Зійшовши за вказівками Жозефа вниз у сутерени кав'ярні, вони обійшли всю залю, але ніде не побачили самотнього добродія з синьою пачкою цигарок у руках. Тоді вони зайняли один столик у самому кутку. В залі було ще мало народу, година була саме перед вечором. Звідкись із-за стін сіялося приглушене світло, було тепло, затишно. Кіндрат вийняв з кишені синю пачку, витяг з неї

одну цигарку й поклав поруч з пачкою, щоб можна було зараз же, як з'явиться російський товариш, стукати нею.

За сусідніми столиками сиділи парочки або групи молодих людей і неголосно балакали. Іноді від них розкочувався по залі молодий, заразливий сміх. Гарсон приніс замовлену для Петра воду "Віші", а для Кіндрата— "демі"-пиво. Обидва почали з байдужим виглядом сьорбати своє питво, час од часу поглядаючи до сходів, що вели згори в су терени. І Петро що далі, то все нетерплячіше тарабанив пальцями по столі.

Нарешті сходами зійшов униз високий, огрядний добродій років сорока, в капелюсі, елегантно одягнений, чисто виголений, з повною білою шиєю, з упевненим, спокійним поглядом гарних сірих очей. У лівій руці він тримав синю пачку цигарок. Кіндрат вхопив заготовлену цигарку й почав нею стукати об синю пачку. Тоді добродій підійшов до їхнього столика і, ввічливо скинувши капелюха, майже чистою французькою мовою спитав:

— Вибачте, я вас не дуже потурбую, коли сяду біля вас?

— О, навпаки, будемо дуже раді... — сказав Петро і навіть трохи посунувся до стінки.

Добродій посміхнувся гарними чіткими устами й сів біля Кіндрата. Взагалі він був такий чистий, гарний і привітний, що Кіндрат увесь немов одтанув, як одтає задубілий від морозу кожух біля вогню.

Російський товариш милим дружнім жестом простягнув до Кіндрата пачку з цигарками й по-російськи сказав:

— Що ж, тепер можна й закурити ці цигарки.

Кіндрат ввічливо й хапливо вхопив нігтями одну з цигарок і витяг її, хоча своя лежала на пачці. Петро серйозно відмовився, буркнувши:

— Дякую, не курю.

Російський товариш не здивувався, тільки ще раз зупинив уважний погляд на них обох. А коли ґарсон підійшов до нього, він звичним тоном замовив щось таке, що ні Петро, ні Кіндрат ніколи не чули. Після того товариш обіперся ліктем лівої руки на стіл і, обернувши все тіло до Кіндрата та Петра, тихо почав:

— Так от, товариші, справа в тому, що ви через сорок вісім годин повинні виїхати до Москви.

Петро й Кіндрат напружено-чекально дивились на нього.

— Ваш останній рапорт одержано, і ви маєте дати усні пояснення.

Обидва все ж таки мовчали й ждали. Російський товариш затягнувся, пустив дим угору й байдуже повів поглядом по залі, зупинивши його на групі студентів у кутку.

Тоді Петро, потупивши очі, спитав:

— А чи не можна знати, як там поставились до нашого рапорту?

— Цього я не можу вам сказати, товаришу, — ласкаво сказав російський товариш. — Та й не наше з вами діло про це питати. Питання настільки важливе, що нам, простим рядовим нашої армії, не личить задавати такі питання.

Петро потарабанив пальцями по столі.

— Нам це цікаво було б знати, бо це нам помогло б краще провадити далі наше завдання...

— Яке завдання? — з легким дивуванням сказав товариш. — Нагляду за Стовером? Але тим самим, що ви виїздите, воно кінчається.

— Але ж ми ще не вияснили остаточно намірів Стовера. Якраз саме тепер він намічає свою лінію....

Гарні соковиті губи російського товариша склались у вибачливу посмішку.

— Не будемо дискутувати на цю тему. Я розумію: вам не хочеться так швидко виїздити з цієї обстави в нашу, але...

— Зовсім не через те! — гаряче скрикнув Кіндрат.

— Так, товаришу, не так голосно. Розуміється, жити в палаці мільярдера, бути в ролі його приймака-сина і начальника його охорони...

— Я про це писав у своїх попередніх рапортах, — вставив Петро почервонівши.

— Я знаю, знаю, ти писав, це там відомо. Петро пом'явся і нерішуче сказав:

— Я не знаю... Ми, власне, весь час зносилися безпосередньо з товаришем Кішкіним. Ми від нього одержували накази...

— Товариш Кішкін? Але ж вам відомо, що його вже... що він уже не є на цьому пості?..

І зрозумівши з виразу облич співбесідників, що він зробив помилку, проговорившись, російський товариш трошки швидше сказав:

— Ну, одне слово, ви свої пояснення дасте в Москві. Я — тільки передаточний етап. Але я по-товариському, по-дружньому раджу вам, товариші, через сорок вісім годин виїхати з Парижа. Через сорок годин ви повинні явитися на адресу товариша Анрі, який вам скаже все, що ви повинні далі робити. Більше я вам нічого не можу сказати. Правда, ще одна маленька дружня порада: не здумайте не послухатись наказу партії. Ви знаєте, чим кінчається непослух і зрада. Ну, а тепер дозвольте мені побути самому.

Російський товариш підвівся і відійшов трохи набік, щоб дати змогу Кіндратові й Петрові вийти з-за столу. Вони похопились це зробити. Російський товариш дуже мило, дуже тепло потиснув їм їхні руки й зайняв місце за столом. Кіндрат схаменувся, вихопив з кишені гроші і поклав їх на те місце, де сидів Петро. Російський товариш на це так само ласкаво та тепло посміхнувся і покивав їм головою на білій повній шиї.

Розділ XXVI

Вийшовши з кав'ярні, Петро й Кіндрат мовчки, машинально, повільно пішли бульваром. Вечір м'який, вогкий, тихий. Щоб уникнути гуркоту автобусів, ряв-коту й верещання автомобілів, звернули в якусь бічну широку вулицю з деревами. Набачивши порожню лаву, Кіндрат запропонував сісти. Петро мовчки, автоматично згодився. Обидва сівши, не дивились одне на одного і блукали порожніми очима по вулиці.

Нарешті Кіндрат вийняв цигарку і тоді сказав:

— Та-а-к. Так оце така нам відповідь.

Петро дивився поперед себе, і невідомо було, чув чи не чув Кіндрата. Тоді цей рішуче спитав:

— Ну, що ж будемо робити, Панасе? Через сорок вісім годин поїдемо до стєнки , чи як?

Панас задумливо і тихо сказав:

— Треба ховатись.

— Думаєш, не знайдуть?

— Париж великий. Як добре залізти в хащі його, не лишити за собою ніякого сліду та не виходити зо схованки, то не повинні знайти. А надто, коли змінити ім'я.

Кіндрат подумав і знову спитав:

— А потім? Не будемо ж ми вік сидіти в схованці. І треба ж чим-небудь жити.

Петро тим самим рівним, задумливим і байдужим голосом одповів:

— Та не будемо. Я думав про це. Правду кажучи, Гришо, я їхню відповідь знав. Не хотів з тобою сперечатись, щоб тебе не засмучувати зарані. Та й сам трохи думав: "А може ж?.." Ну, та не так, іноді. А по-справжньому думав, що доведеться нам з тобою тут лишатись. Додому, на Україну, нам уже не повертатись.

— А де ж нам бути?

— Десь треба шукати притулку. Я збирав тут усякі довідки про еміґрацію. До Арґентини охоче пускають еміґрантів. От я й думав: якщо стане так, що вороття додому нам не буде, то їхати до Арґентини. У мене є тисячі півтори долярів моєї платні в Стовера, що на французькі гроші складає кілька сот тисяч франків. Ну, хай нам, коли приїдемо до Арґентини, лишиться тисяч триста. На ці гроші будемо закладати якусь кооперативну справу, чи то майстерню, чи фарму. Та й будемо починати колектократію.

Кіндрат помовчав.

— Невеликі це гроші, — сказав він сумно.

— Та невеликі. А все ж таки, може. Зачепитись якось можна буде.

Кіндрат знову помовчав і передком черевика покачав камінчика. І так, пильно дивлячись на того камінчика, випустив з уст:

— Аз Стовером же як?

— З Стовером? — здивувався Петро. — А що ж з ним? Кінець, звичайно. І то негайно. Не через сорок вісім, а щоб через вісім годин мене там уже не було.

— А, власне, чого так, щоб тебе там не було?

— Як так, "чого"? А як же інакше? Лишитись у нього? Ти думаєш, що ти кажеш?

Кіндрат підвів голову і сміливо глянув у лице Петрові.

— Я не кажу, щоб лишатись. Це, конєшно, не годиться. А скажемо, позичити грошей у Мабель на кооперацію. Чекай, Паню. Я знаю: це тобі... ніяково. Але скажемо так: чиї в неї, та й у Стовера,гроші? Не їхні ж, не їхніми ж руками зароблені, а наші, пролетарські, нашими руками їм наскладані. Так хіба є який сором узять у них для колектократії крихітну крапочку з їхньої купи золота? Коли Мабель така, як ти кажеш, ліва та передова, і так ставиться до тебе, то чому б вона не могла помогти? Петро аж випростався і пальто за-стібнув.

— Ні, цього не буде! Я з грошовою справою до неї не звернусь. Це ти брось, Кіндрате. Вона — капіталістка. Та ми вже мали розмову на цю

тему. Годі. Ми самі виб'ємось. Та й що сказали б там, у нас, коли б ми взяли гроші у Стоверів?

Кіндрат спалахнув.

— А нам що до того, що там скажуть? А хто казав увесь час: "Коли ти сам перед собою знаєш, що робиш чесну справу і не для себе особисто, то плювать на те, що "там сказали б". А ти на яку справу прохав би? На особисту?

— Та й на особисту. Колективна й особиста злились би, — понуро бовкнув Петро.

— Неправда! На особисту нам досить триста тисяч, а головне наших рук та голови. Ми — не каліки, ми ними проб'ємо свій шлях. Ні, нам треба на колективну справу, на колектократію, хоч би на початки її та на пропаганду її. От на що! Життя своє віддамо, а будемо її проповідувати. І нехай нас за це убивають оті, що звуть себе борцями за нове життя. Нехай! А ти, значить, для цієї справи не хочеш пожертвувати своєю амбіцією. А як же, мовляв, що подумає вона, принцеса. "З грошовою справою". Та нехай що хоч думає, аби виконувала "нову заповідь": що визнаєш на словах, те роби на ділі. Співчуваєш колектократії? Так давай їй поміч. От і все. І нема чого дурня виробляти. Ходім додому, чи що? Коли будемо тікати? Зараз?

Петро струсив із себе понурість і задуму.

— Добре. Ходім. Ти йди додому, складай усі наші речі, плати за готель, а я поїду до палацу. Треба із Сто-верами якось улаштувати, якось пояснити таке раптове зникнення. А то почнуть нас шукати і наведуть на наш слід тих. Я години через півтори-дві буду в тебе. І зараз же переїдемо в інший куток Парижа. Берімо таксі. Я завезу тебе до тебе, а сам поїду до палацу. Вставай.

Але Кіндрат усе сидів і качав камінчик передком черевика. Потім підвів голову до Петра і благально сказав:

— А ти все ж таки поговори з Мабель, Паню. Чекай... Адже ми тепер будемо цілком самотні. У нас у Парижі буде тільки двоє щиро прихильних до нас людей: Мабель і Жозеф. Якщо з нами щось станеться, а ми й з цими людьми порвемо, то ми ж будемо цілком беззахисні. І як нас тут уб'ють, то ніхто ніколи там, на Україні, й не знатиме, куди ми ділися. Не треба, Паню, так...

Петро помовчав і понуро сказав:

— Добре. Побачимо.

— Ти кажеш так, щоб одчепитись?

Петро вийшов на край тротуару й замахав рукою на таксі, що якраз повільно їхало згори. Таксі зупинилось.

Кіндрат уже не смів більше звертатися з тим самим до Петра, але весь час переїзду до готелю уважно, допитливо зупиняв на ньому свій погляд.

Зсадивши Кіндрата, Петро дав шоферові адресу палацу.

Приїхавши й стараючись не зустрітись ні з ким із родини Стоверів на сходах, він пройшов до себе й зараз же почав телефонувати до Мабель. Вона щойно повернулася з вечері, й голос її радісно закричав у слухавці:

— Та розуміється, я хочу вас бачити! Де ви були? Чому на вечерю не прийшли? Ідіть, ідіть швидше!

І прийняла вона Петра з тією самою радістю, з радісним і трохи нетерплячим блиском у вогких очах. Але коли пильно глянула на Петра, то радість одразу приглушилася тривогою.

— Що з вами, Віше? Що сталося, ради Бога?!

Петро, сидячи проти Мабель і не дивлячись на неї, почав розповідати. Мабель, суворо стягнувши брови до переднісся і ставши іншою, жадібно, всім єством слухала. Коли він закінчив, вона тихо спитала:

— Що ж тепер, Петре? Петро злегка знизав плечима.

— Що ж? Ховатися. Виїхати з Франції, переїхати до якоїсь іншої країни й почати нове життя.

Мабель з тим самим суворим непорушним виразом постановила:

— Завтра вранці ми разом вилетимо до Нью-Йорка. Я зараз дам розпорядження, щоб...

Петро помалу з усміхом покрутив головою:

— Ні, місіс Стовер, я не...

— О, Петре, хоч у такий мент залишіть ви цей тон, цю нещасну "місіс". Я— Мабель, Петре. (Вона сама вже не казала "Віш".)

— Добре, Мабель. Я дякую вам за вашу... дружню ласку, але я не можу з вами летіти до Нью-Йорка.

— Чому?

— Тому, що це значило б... те, чого немає.

— Себто?

Петро із зусиллям, з неохотою видушив із себе:

— Для чого, правда, говорити про те саме? Мабель рвучко вирівнялась.

— Ні, будемо говорити! Говорімо одверто, ясно. Так от слухайте. Я вас люблю. Чуєте? Люблю так, як нікого досі не любила. Нікого. Ви любите мене, чи ні?

Петро подивився собі під ноги і тихо сказав:

— Люблю.

Мабель не розправила брів і з тією самою суворою діловитістю сказала:

— Отже, чому ми не можемо нормально і консеквентно продовжувати нашу любов? Чому не можемо побратись?

Петро помалу підвів голову, якийсь мент подивився своїми твердими "автомобільними ліхтарями" просто в очі Мабель і сумно посміхнувся.

— У нас, Мабель, на Україні є одна народна пісня, в якій співається: "Легше тому каменеві проти води плисти, ніж убогому багатую любить без користи". Це мудрість віків, Мабель.

— Я її не визнаю! Можна! Ви можете. І потім... Петро з тим самим сумним усміхом покрутив головою.

— Ні, Мабель, і я не можу. І ніхто не зможе. Чекайте. Ну, говорімо ж, справді, одверто і тверезо. Як ми можемо жити разом? Ми зовсім чужі

собі люди. Коли б я піддався оцьому... скаженому, проклятому, біологічному потягу до вас, який примушує мене дні й ночі носити вас у собі як якусь тяжку й солодку хворобу, коли б згодився на вашу пропозицію й полетів з вами до Нью-Йорка, то через місяць я загриз би й себе, і вас. А через два місяці ми розійшлись би ворогами. Для чого ж це! Розійдімося краще друзями.

Але Мабель розходитись ні ворогами, ні друзями не хотіла.

— Неправда! Ми не розійдемось. Через що? Через те, що я багата? Так усе моє багатство буде й вашим. Крім того, ви будете прийманим сином мого дядя. Що ви були комуністом? Це його не злякає. А, може, навпаки, він буде ще більше вам вірити і любити вас. Ви будете своїм, нашим, а не чужим!

Петро, не зганяючи свого усміху, дивився на неї так, неначе надовго хотів всмоктати очима в себе і ці сіро-зелені очі, й такий милий, навіть у суворості й діловитості, розріз уст, і всю істоту її, таку неповторну. Коли вона зупинилась, чекаючи його відповіді, він знову покрутив головою:

— Ні, Мабель, я не буду вашим. Такий уже я є, нічого не зробиш. Бо подумайте ж, Мабель: усе моє свідоме життя (значить, з тринадцяти-чотирнадцяти років) проймалося ідеями, на жаль, тільки ідеями, а не прикладами творення нового ладу на землі. Нехай воно у вас там було і не таке, як ми мріяли, хай це є і спекуляція наших проводирів на цих мріях, а все ж таки ця мрія, навіть проти їхньої волі, робила в наших душах свою дію. Все ж таки я все своє життя мріяв про ту справедливість, про те щастя людей і все життя своє я проймався ворожістю й ненавистю до капіталістів, до людей, які експлуатують, які тримають у соціяль-ному та політичному поневоленні цілі народи. Нехай я тепер виразно, свідомо бачу, що й у нас було та й є це саме, а часом то ще й гірше поневолення, ця сама експлуатація. Але з цього не випливає, що я повинен перестати почувати ворожість до насильників і експлуататорів, де б вони не були, що я сам можу стати таким. Ви не ображайтесь на мене, Мабель, за мою одвертість. І я ніякої пропаґанди з

вами не роблю. Я просто пояснюю вам, через що я не можу бути вашим чоловіком і прийманим сином містера Стовера. Так само я розумію, що ви не зможете бути іншою, ніж ви є, ніж тою, якою вас зробило ваше життя. І з цим ми з вами нічого зробити не можемо. Я з товаришем поїду до Південної Америки. Ми закладемо там кооперативну майстерню й почнемо боротьбу проти вас за колектократію. А ви поїдете до Північної Америки і, якщо наша колектократія почне розвиватись, будете боротися проти нас. Це неминуче...

— А чому ж ви не можете починати вашу колектократію в Північній Америці? — тим самим суворим, діловим тоном кинула Мабель.

— Тому, що для Північної Америки в нас немає ніяких шансів хоч на крихітний успіх — капітал, містер Стовер нас одразу роздушить. А в Південній Америці...

— А звідки ви знаєте, що капітал буде вас душити? А як, навпаки, поможе вам?

Петро злегка засміявся.

— О, цього напевне не буде. Я вже мав нагоду чути відповідь капіталу, містера Стовера. Та й ви чули її. Ну, вибачте, Мабель, я мушу вже йти.

І він підвівся. Але Мабель не вставала. З тими самими суворо стягненими до переднісся бровами і за-тисненими устами вона пильно щось думала. Петро простягнув їй руку.

— Прощайте, Мабель.

Мабель злякано схопилась на ноги.

— Але ж ви не хочете сказати, що зараз виїздите? Петро на мент затримався з відповіддю і сказав:

— Ні, я зараз ще не виїжджу. Але завтра-після-завтра я мушу виїхати звідси — "сорок вісім годин". Я тільки прошу вас ще нічого не казати містерові Стове-рові. А коли я зникну, ви скажете йому, що мене, мабуть, схопили большевики і вивезли в СССР.

— Але ж ви дасте мені свою нову адресу? Ми ж будемо бачитись?

— Розуміється.

— Ми будемо ще говорити, Петре. Я завтра хочу з вами як слід говорити. Чуєте, Петре?

— Чую, Мабель. З охотою. А тепер...

І він раптом сильно обняв її, притяг до себе і почав жадібно, сліпо, хапливо цілувати її очі, лиця, плечі, груди. Нарешті вгризся в її уста своїми й довго, п'яно пив її всю. Потім раптом сильно відірвав її від себе, поклав на канапу й, не озираючись, майже вибіг із кімнати.

Прибігши до себе, він очманіло, розгублено, ще важко дихаючи, якийсь мент стояв посеред хати. Потім сильно потер, як умиваючись, обома долонями лице й глянув круг себе. Подумавши, він одімкнув стіл, вийняв з шухляди гроші і фото Мабель, яке вона кілька днів тому дала йому, запасні карти "д'ідантіте", дані йому французькими товаришами, поклав у свій портфель, одяг пальто, капелюх і, обвівши прощальним поглядом усі речі в кімнаті, помалу вийшов у коридор.

Через півгодини він був у Кіндрата, який уже ждав його з упакованими валізками. Побачивши Петра з голими руками, він злякано спитав:

— А де ж твої валізки?!

— А ось. Оце ж моя.

— А ті, що Стовер тобі купив?

— Ті лишилися Стоверові.

— І всі убрання, і вся білизна, і...

— Усе чисто. По-перше, це не моє, це "ліврея" дому. А друге, що коли б я те все взяв, то це б показало, що я сам виїхав, утік. А це для нас небезпечне. Нехай думають, що мене вкрадено большевиками і вбито.

Кіндрат сильно почухався і сказав:

— Ех, шкода! Які ж кустюмчики! А білизна? А краватки? Шовк, та який!

— Ну, братухо, нам тепер шовки не личать. Тепер ця ліврея нам не пасує. Ну, їдьмо шукати іншого палацу для себе.

Кіндрат пильно глянув на Петра.

— Ну, а той... а як же з Мабелю? Балакав? Петро посміхнувся.

— Балакав.

— Ну? І про кооперацію та колектократію казав, може?

— Та казав.

— Ну, й що ж вона?

— Та нічого. На словах визнає і співчуває.

— На словах? А на ділі? Нічого не запропонувала? А як же заповідь?

Петро вхопив валізки в руки.

— Ну, нема чого довго розводитись тут. Виходьмо. Ти не помітив, сліжки за готелем немає? За мною, здається, ще не було. Ну, ходім, таксі чекає. Чи швидко найдемо свій новий палац?

Та хоч і не швидко, а все ж таки знайшли. Це був невеличкий, досить чистенький готельчик, майже в самому центрі міста. Петро вирішив, що в центрі їх менше шукатимуть, ніж десь там у передмістях, а Кіндрат охоче прийняв те вирішення. Записались вони на нові запасні карти як еміґранти-чехо-словаки.

Кімната була хоч і не велика, але чиста, ясна, з двома ліжками, з шафою, з опалом, усе як слід.

— Нічого, братухо, якось пересидимо тут нашу облогу! — бадьоро, бадьоріше ніж треба, сказав Петро. — Завтра смальнемо до арґентинського консуляту, подамо заяву про імміґрацію та й будемо тут, у цій норці, чекати візи. Кажуть, що іноді дуже швидко дають, аби люди були молоді, сильні та знали роботу. Ну, а в нас чого-чого, а цього не бракує. Правда, Гриценятко?

Гриценятко й з цим згодився, але, розкладаючи речі в шафі, все ж таки зітхнув:

— Ех, кустюмчики які були!..

— Нічого, наживемо кращі! Як розведемо свою ко-

лектократію в Арґентині, та як — і зупинившись,

Петро додав: — та як арґентинський капітал вхопить нас за горло, то матимемо он які кустюмчики.

— Побачимо, хто кого вхопить!

Ну, одне слово, до арґентинського консулату пішли, заяву зробили, набрались у ньому надій, вернувшись до своєї норки, зажили в ній. Виходили з неї тільки для того, щоб купити їжу, газету, цигарок Кіндратові та іноді забирались у кіно. Але постанова була: по змозі не виходити нікуди поодинці з будинку, тільки вдвох. І то з револьверами в кишені пальта. Ні про Стовера, ні про Москву ніде поза своєю кімнатою не балакати, а про Мабель навіть у своїй кімнаті мови ніколи не здіймати. Так постановив Петро, а Кіндрат ту постанову неохоче прийняв.

РОЗДІЛ XXVII

Жан Рульо, закінчивши свої офіційні денні справи, поїхав увечері до Л єну арів. Акція посувалась так мляво, скрізь була така сила всяких дрібних і більших перешкод, байдужжя, глупоти, інерції, що на вечір брала така втома, що хотілось ось тепер отут, перед дверима помешкання Жака, сісти на підлогу, заплющити очі й не рухатись до самого ранку.

Але в Ленуарів втому як вітром здуло, — вони обоє зустріли його з таким веселим сяйвом на очах, що не до втоми було. Навіть Жак загубив свою стриманість і аж перебивав Матільду в її розповіданні. Та й як було не сяяти — вона знайшла капіталіста! Справжнього, чудесного капіталіста, який брався бути командите-ром їхньої газети, яка мала б виходити тричі на тиждень, а потім, може, й щодня. Пропонував назвати "Роззброєння і Мир". Давати в ній тільки той матерія л, що стосувався б до миру й роззброєння та світової федерації. І колектократії, розуміється. Це чудо — промисловець, власник великих миловарень, мультимільйонер

Жорж Поль Савояр. Йому ідея світового миру способом колектократії так сподобалась, що він готовий хоч зараз викласти мільйони на пропаганду її.

— І на організацію колектократичних миловарень, Жако, ти забув!.

— Так, і на організацій миловарень!

Жан Рульо широким жестом погладив бороду.

— Гм. Це трохи інший мільйонер, ніж містер Стовер. Цього колектократія, значить, не залякала? Наші капіталісти, виходить, розумніші за американських?

— Наші краще бачать небезпеку війни. Вони перші будуть її жертвами.

— Може. Де ж ви його знайшли, такого хорошого?

— Це — батько мого учня, члена ячейки в коледжі. Хлопець страшно гордий, що це він переконав батька згодитися, розповівши про мої розмови в ячейці. Хлопчисько буде корисний співробітник, нехай тільки ма-туру здасть.

— Ну, чудесно.

— І завтра вже тут, у нас, о дев'ятій годині вечора має бути з ним побачення. Я гадаю, що нам з тобою треба завтра перед побаченням зійтись і намітити всі головні питання, які ми будемо з ним розглядати. Сьогодні я, на жаль, не можу, в мене ячейка, я зараз мушу їхати туди.

Жан охоче згодився і попрощався. І, вже ні трошки не стомлений, швидко й бадьоро вийшов од Ленуарів. А вони обоє повернулися до

кабінету Жака. І тут Матільда, не витримавши почуття, яке всю її здіймало, гаряче обняла Жака.

— Ах, Жако, яка я щаслива, коли б ти знав! Яку прекрасну справу ми будемо провадити. Хіба ж, дійсно, для неї не варто віддати весь свій час, усі сили, та що! — все життя своє, коли треба?

В передпокої задирчав дзвоник. Матільда, не дивуючись і не питаючи, хто може дзвонити, вибігла відчинити. Побачивши візитера, вона трошки здивувалась, але не стурбувалась: це був Вашо, милий, старий, хороший Вашо, прекрасний товариш і найвірніший пар-тієць.

Жак теж трошки здивувався, але теж не занепокоївся. Швидше зацікавився: що таке могло привести до них Вашо, з яким у них не було, крім партій-ности, нічого спільного?

— Прошу вибачити, я на хвилинку, просто так... — почав Вашо, сівши в запропонований йому фотель.

Маловиразне, все в дрібних і добрих зморшках лице його виявляло чи то ніяковість, чи то сум.

— Я, власне, до Вас, щоб висловити вам моє... мій жаль, що ви відходите від партії, товариші всі так шкодують...

Жак, сидячи за столом, розвів руками.

— Ми ж не винні, товаришу Вашо.

— Ну, хто винний чи не винний, не будемо говорити. Але... але я хотів би прохати вас, чи не могли б ви хоч на якийсь час утриматись од вашої пропаганди? Ну, хоч на якийсь час. Нехай у партії трошки забудуть, може, воно якось... Правда, товариші, зробіть це, я вас дуже прошу! Ну, хоч з місяць!

І видно було з виразу лиця, і чутно було з голосу, що йому дійсно і дуже жаль, і дуже сумно, і дуже хотілось, щоб вони хоч на мент припинили свою діяльність.

Жак безсило зітхнув.

— Не можемо, Вашо. Хоч би й хотіли, то вже не можемо. Ми вже втягнені в машину.

— Ходять чутки, що ви маєте видавати свою газету, що капіталісти дають вам гроші?..

Жак і Матільда перезирнулись: так швидко стало там відомо? І Жак тільки в цей мент виразно усвідомив собі, що це дійсно капіталіст, ворог соціялізму, дає гроші. Але він тільки тихенько про себе засміявся і сказав:

— Так, капіталісти, але вони їх дають на пропаганду ліквідації капіталізму.

— А не комунізму?

— Як якого, Вашо. Зрештою, ти побачиш сам, що ми будемо писати в своїй газеті. І коли ти будеш об'єктивний, ти скажеш, що ми мали рацію.

Вашо похилив голову і якийсь час аж пригнічено сидів так. Потім помалу підвівся, нудно, мовчки постояв і простягнув руку Жакові.

— Ну, вибач, що турбував. Прощай, Ленуаре.

Він міцно й довгим потиском стиснув руку Жакові і пішов із кімнати. Із дверей їдальні вийшла Матільда, Він з нею попрощався з тим самим чудним, немов прибитим, виглядом і тихо вийшов із помешкання.

— Милий Вашо, йому, видно, справді сумно...— зітхнула Матільда і, подивившись на годинник, весело-заклопотано скрикнула:

— Ой, Жако, вже геть по дев'ятій! Поки доберешся в тринадцятий арондісман...

— Нічого, трохи підождуть. Ячейка вже звикла до цього. Ти лягай спати, не жди мене, я, мабуть, пізно вернусь.

— Добре, Жако, я ляжу.

І вона почала вдягати його як у далеку дорогу: щільно застібнула пальто, гарненько замотала шарфом шию — тепер така пронизувата вогкість стоїть у Парижі — і, нарешті, провела долонями по лицях йому згори донизу. Жак поцілував обидві руки і вийшов.

На вулиці він підняв комір од холодного вітру і швиденько пішов до метро. За ним зараз же відлипла від стіни будинку постать старенької жіночки й тим самим, що й у нього, кроком попрямувала за ним.

* * *

А Жан Рульо в цей час тихенько відчиняв своїм ключем двері до помешкання Люсьєн. Він у темноті лукаво посміхався: от здивується — сьогодні ж він не мав бути в неї. А потім як буде радісно ошелешена новиною про французького капіталіста. І, напевне, простить йому невдачу з капіталістом американським, за яку навіть досі сердилась. Ще чого доброго й колектократію згодиться визнати, ту саму, яку (очевидно, за якимсь "авторитетом") називала "дитячою утопією".

Запаливши світло в передпокої, він так само тихенько, навіть навшпиньках, і з поширеним лукавим усміхом пішов через сальон до дверей спальні, з-під яких видно було тоненьку смужку світла. Обережно відчинивши їх, він у пальті й капелюсі почав просуватися в них. В спальні

сильно пахло пахощами, тютюном і центральним опалом. Люсьєн, очевидно, була вже в ліжку — за драпрі алькову її не було ще видко. І раптом звідти зачувся зляканий голос її: — Хто там?!

Жан Рульо підійшов ближче до ліжка і... застиг зо своїм лукавим усміхом над широкою бородою: з ліжка на нього дивилося дві пари очей, напружених, зляканих, а голі руки швидко тягли на голі тіла простирадла. Друге обличчя було з тонким носом і тонкими губами маркіза де Монфор.

В Жана Рульо машинально вихопилось: "А, пардон!" Він незграбно спиною посунувся назад, наштовхнувся на двері, трохи не збив капелюха з голови, і вийшов у передпокій. Там він ошелешено озирнувся, чогось пошукав очима і, ніби щось згадавши, одімкнув двері й вийшов із помешкання.

Вийшовши з будинку, він ходив вулицями. Вони стали вже порожніми й сонними, а він усе ходив, піднявши комір пальта і засунувши глибоко в кишені його руки. Часом починав іти дощик, тоді Жан машинально ховався під які-небудь ворота, не перестаючи думати. Коли дощик затихав, він знову йшов, не цікавлячись, куди його несли ноги. Йому треба було зробити в собі знову маленький підрахунок, навести лад у помешканні, з якого раптово й болючо винесено щось, що цілих два роки займало стільки місця, відбирало стільки часу, уваги, нервових, фізичних та й матерія льних сил.

Тепер, коли нема вже цієї "дорогої дитинки", можна буде повернути сили на те, що таким радісним, хвилюючим холодком обзивається в ньому при згадці про нього. "Роззброєння і Мир",— хорошу назву подав капіталіст. Тільки чи не виявиться і він таким самим гарячим миротворцем, як Стовер, коли з'ясує собі виразно, чим він повинен заплатити за цей мир. Але Люсьєнка, Люсьєнка!

І знову почуття сорому за себе, знову якийсь незрозумілий біль, знову почуття гнітючої порожнечі заливало його черговою хвилею. А надто мучила згадка про те, як він глупо, соромно, понизливо сказав оте "А, пардон". Як він міг сказати таке? Але що сказав би, що зробив би на його місці хтось інший? Бив би їх, стріляв би, говорив би драматичні слова? Це було б, очевидно, ще глупіше й понизливіше.

Але назва все ж таки хороша. А Жак з Матільдою ще кращі.

І знову, вже навмисне пригадуючи радість, захоплення, захвати Ленуарів, він викликав іншу хвилю, яка покривала першу. І так аж до того, коли під ранок, весь стомлений ходнею і хвилями, але вже спокійний і звиклий до порожнечі, він прийшов до себе, нашвидку передягнувся в піжаму і впав у ліжко. І в той же мент незчувся, як пішов на дно сну. І через кілька ментів він почув над собою:

— Пане Рульо!.. Пане Рульо!

Біля ліжка стояла прибиральниця Франсуаза з віничком у руці й неспокоєм в очах. В лице Жана било світло пізнього ранку.

— Пане, вас кличуть до телефону. Давно вже. Дуже важливо. Якесь нещастя.

— Котра година?

— Вже пів до десятої.

— О, чорт!

Жан схопився й у піжамі, босий побіг до кабінету. На столі біля телефонного апарату лежала слухавка. Він схопив її й щільно притулив до вуха.

— Алльо! Я слухаю. Тут Жан Рульо. Алльо! Чийсь чужий, жіночий голос поспішно й схвильовано заговорив:

— Пане Рульо, приїздіть негайно до Ленуарів. Тут сестра Матільди. Жак убитий, а Матільда хвора.

Жана Рульо хитнуло так само, як тоді, коли під час війни біля нього розірвалась бомба і струсом повітря звалила його з ніг.

— Алльо! Ви чуєте, пане Рульо?

— Я чую... —мертвим голосом сказав Жан. —Де... де Жак?

— Його вже перенесли до їхнього помешкання. Матільда кличе вас.

— Я зараз їду...

Він мертво поклав слухавку на апарат і, хитаючися, зачіпаючись босими ногами за килим, пішов до спальні.

Через півгодини він уже входив до помешкання Ленуарів. Двері були розчинені, на пальє і в передпокої були якісь люди, в кабінеті за столом сидів комісар поліції й щось писав. Перед ним стояло двоє поліцаїв. На канапі лежало тіло Жака, накрите простинею, а в ногах його скорчене тіло Матільди. Жан підійшов до неї і злегка торкнувся рукою до плеча. Матільда ледь повернула голову, — зачіска її зсунулась на бік, на лице з мертвими спухлими очима. Але, побачивши Рульо, вона стріпнулась, уся скинулася, схопилась на ноги, обійняла Жана й, затрусившись новим риданням, судорожно пригорнулась до нього.

— О, Жане!... О, Жане!

Більше нічого вона не могла сказати. І Жан не питав нічого, він стояв і тільки тулив до себе тепле тіло Тіль, що все тремтіло й вибухало риданням. До них підійшов комісар і ввічливо, з офіційним співчуттям, але твердо попрохав Жа^а й Матільду вийти з кімнати, — вони заважали протоколові.

— Ні, ні, ні! — закричала Матільда й знову впала на старе місце й обхопила ноги Жака, що висувались із-під простирадла, а комісар одвів убік Жана. Довідавшись, що він був другом убитого, він зараз же почав робити йому допит, сам давши Жанові інформації.

Жака Ленуара сьогодні вранці знайдено на вулиці біля самого його будинку. Він був убитий ножем у спину. На грудях йому приколото папірець із написом:

"Смерть комуністам!" Ні годинника, ні портфеля з грошима не взято. Очевидно — діло політичних супротивників. Жан машинально відповідав на запити комісара і час од часу поглядав на канапу, де лежало двоє тіл, одне моторошно-непорушне, закрите з головою білим простирадлом, друге скручене, замертвіле в одчаї. Двоє тих самих тіл, які вчора в оцій самій кімнаті так сяяли, так вібрували уявою майбутнього, радістю, захватом.

В їдальні крізь розчинені двері видно було якихось людей. Якась ^кінка* подібна до Матільди, когось випихала з передпокою ("Мабуть, сестра Матільди, Одетта", — машинально подумав Жан).

* * "к

Жан Рульо майже не відходив од Матільди. Він покидав її тільки для того, щоб поїхати до себе, дати розпорядження секретареві, взяти коресподенцію та забігти в ресторан попоїсти. Матільда мусила відійти від тіла Жака і зачинитись у спальні, бо все помешкання й кабінет особливо стали повні людьми, партійними товаришами, і то переважно

видатними членами центрального комітету. Одні виходили, другі приходили. Не пустити їх було, розуміється, неможливо, тим паче, що вони виявляли таку щиру скорботу, таке непідробне обурення, таке глибоке співчуття до Матільди, надто жінки, старі товаришки, з яких не одна гірко плакала.

Але щоб не розлучатися зовсім із Жаком, Матільда за дозволом комісара взяла з собою Жакове пальто, все в крові, з розрізаною спиною. Вона лягла на ліжко, поклала пальто біля себе, пригорнула його кров'ю до себе, обійняла, уткнулась лицем у нього й лежала так, не рухаючись. Тільки час од часу скидалась таким рвучким, повним одчаю риданням, що Жан підводився з фотелю, в якому сидів біля неї, клав їй руку на плече, а потім тихо, винувато, з болем крехтав і ходив по кімнаті, — адже, коли б він не спокусив Жака цією справою світового роззброєння, той би й досі жив. Матільда ж напевно про це думала.

Чи думала про це Матільда, чи ні, цього вона ніяк не виявляла, але що вона десь там, у глибині своєї під-свідомости, думала про винних у смерті Жака, то це виразно виявилось на другий день. Після одного з вибухів одчаю вона раптом схопилась і рішуче побігла до дверей кабінету. Жан ледве встиг зупинити її.

— Куди ви, Матільдо?

— Пустіть мене, я вижену їх! Я не можу більше терпіти цих убійників Жака! Я вижену їх! Пустіть мене!

— Тихо, Тіль, тихо! Вони можуть почути.

— Нехай чують! Нехай чують! — піднесши голос, майже закричала Матільда. — Яв лице скажу їм: убій-ники!

— Тіль, ви не маєте ніяких підстав це казати, ви можете зробити собі велику шкоду.

— Яка більша шкода мені може бути тепер! Пус-с-с-тіть мене!

Але Жак аж обійняв її за плечі й не пускав.

— Тіль, Тіль, не треба, заспокойтеся трохи. Послухайте мене, послухайте, що я вам скажу. Жак напевне не ухвалив би вашого наміру. Так, так, Матільдо не ухвалив би. І коли він тут десь є з нами (а він, можливо, є, тільки не може виЛвити себе), то він напевне не ухвалює. Ваш вчинок викликав би їхню (він кивнув головою на двері до кабінету, за якими чувся гомін голосів), їхню реакцію на ваш виступ, а це відбилось би на тій справі, яку Жак мав провадити.

— Але це вони, це вони його вбили!!! — скрикнула Матільда, і лице їй скривилось такою чи то ненавистю, чи одчаєм, що Жан здивовано не подумав, а відчув, як воно, це миле, гарне ще вчора лице за цей час могло так дуже посіріти, постарітись, як незвично для Матільди позагинались донизу уста, які очі стали якимись косими, безживними.

— Тихо, Тіль, тихо. Ми не маємо права так казати.

— Я маю право! Я маю! Я все пам'ятаю. Він, отой Кольє, приходив до нас із виразною грозьбою. Він казав: "Ми вміємо нищити тих, хто нам шкодить". Він виразно казав, що ми їм шкодимо. Вони перелякались нашої акції. Вони бачили, як Жака слухали робітники. І той Вашо так само в той вечір приходив. Він, мабуть, дещо чув, він щиро прохав Жака утриматись. Він немов попереджав. О, Боже! О, Боже! Що ж я тепер? Що ж я тепер, Жане?! Для чого ж я тепер маю жити?

І вона, хитаючись, пішла до ліжка, впала на нього, обхопила обома руками пальто й заридала в нього.

Жан Рульо помалу підійшов до неї, безпорадно постояв і винувато, тихо заговорив, стоячи над нею:

— Послухайте, Матільдо. Жак не вмер, не зник, він з нами. Чуєте, Тіль? Він з нами тепер, він чує і бачить нас.

Матільда затихла і, хоч не підводила голови, видно було, слухала Жана всім тілом.

— Згадайте наші колишні розмови про потойбічне існування, про досліди й докази багатьох серйозних учених. Ви пам'ятаєте? Не містичне, не релігійне, а цілком реальне існування по смерті, можливо, є, Матільдо. А коли є можливість, то, можливо, що душі померлих дійсно можуть бути присутніми при нас. А крім того, Матільдо, він не зник для нас уже хоч би тому, що він живе в нашій психіці, він постійно з нами, в нас самих. Отже, впадати в такий безмежний од чай не треба, Тіль...

Тіль лежала тихо, непорушно, тільки спина злегка здіймалась од дихання.

— А до того, Тіль, у нас же ще лишається наша справа, в якій є частина Жака, за яку його, може, принесено в жертву. Ми не повинні хоч би через це лишати її, ми повинні в пам'ять і в честь Жака провадити її далі. А для цього потрібні наші сили. Ви розумієте мене, дорога?

Матільда не відповідала, все так само лежачи лицем у пальті.

— Розумієте, Тіль?

— Розумію... — нарешті тихо й глухо почулося з-під голови Тіль.

Жан тихо відійшов і обережно сів у фотель, — тепер треба було дати Матільді змогу побути самій з тим, що вона зрозуміла.

І, видно було, дійсно зрозуміла, бо вибухів одчаю було все менше та менше, і були вони вже не такої сили. Вона навіть послухалася сестри і згодилася попоїсти, поправити зачіску, втерти лице мокрим рушником.

Але вийти туди, де були ті, які захопили останки Жака, які зробили їх своєю партійною власністю, вона не хотіла. Аж на третій день, коли мали виносити домовину, вона тихою, скупченою, немов одміреною ходою вийшла до кабінету. Посередині на столах стояла вся закрита квітами, широкими стьожками з написами, домовина, в якій кидалось в очі лице Жака — жовто-сіре, вощане, з дуже опуклими повіками і збільшеною горбинкою носа. Матільда підійшла до домовини тим самим немовби сомнамбулічним кроком, припала лицем до лиця Жака і лишилась так якийсь мент. Вона вже не тремтіла, не ридала, навіть не плакала. Потім, нарешті, відійшла від домовини і з неви-дючими очима стала збоку. До неї зараз же підійшли Одетта й Жан. Одетта хотіла взяти її під руку, але Матільда мовчки, тихо звільнила свою руку й стояла так далі, ждучи продовження конечної процедури.

Жан розумів Маті льду й не пробував її підтримувати, коли домовину виносили, навіть не говорити до неї. Домовину несли члени центрального комітету, серед яких були Кольє і Вашо, але Матільда ніяк на це не реагувала — вона "зрозуміла".

Так само Жан не говорив з нею й сьогодні про те, яке враження справило на весь Париж оце убивство, як уся преса, без винятку партійности, висловлювала обурення, гнів до убійників. А особливо, він не смів казати їй, як комуністичні газети звеличували Жака, як виставляли його за найвірнішого приклонника вождя світової революції і Совєтського Союзу, як обвинувачували в убивстві праві партії, як запевняли Жака, що його смерть не мине безкарно злочинцям, мовляв, помста народних мас виявиться хутко й страшно.

На цвинтарі це саме було в усіх промовах ораторів над могилою. Промови були повні найщирішого гніву, найпалкішого болю, найрішучішої загрози "великої й останньої помсти".

Матільда, Жан і Одетта стояли разом біля самої могили. Матільда так само ніяк не реагувала, так само невидючими очима дивилась поперед себе на кашу людських облич, що оточували могилу, немов дійсно була в

гіпнозі. Тільки тоді, коли раптом Жан Рульо шарпнувся вперед до трибуни, вона ворухнулась, немов затурбувалась, видючими очима почала стежити за високою, широкоплечою постаттю Жана і голою загостреною лисиною. Жан щось говорив до розпорядчи-ків, сперечався, вимагав, потім раптом виліз на трибуну збоку й закричав своїм відомим на зібраннях і в парляменті "ревучим" голосом:

— Жаку Ленуаре! Твоя смерть не мине убійникам безкарно! Ти чуєш мене, Жако? Та справа, за яку тебе підло вбито злочинцями, в яких найбільшим аргументом їхнім є убивство, покарає їх! Присягаюсь тут над твоєю домовиною, що все моє життя покладу на те, щоб та справа не...

Але тут оркестра з усієї сили заграла Інтернаціонал. Жан Рульо ще щось кричав, але його голос був заглушений оркестрою і голосами, що співали за ним гімн боротьби за перемогу поневолених, окривджених, убитих за мир і щастя на землі.

Матільда й Одетта з цвинтаря поїхали до Одетти, а Жан до себе, пообіцявши Матільді завтра зранку приїхати до них.

Але йому не довелось приїхати: вранці покоївка, що прийшла прибирати, не дочекавшись виходу пана депутата зо спальні, потихеньку ввійшла до нього і знайшла його в ліжку мертвим з простреленою головою. Вона з жаху вилетіла до кабінету й телефоном викликала поліцію.

Комісар поліції констатував смерть Жана Рульо від пострілу в праву скроню. Револьвер лежав на підлозі біля ліжка під звислою над ним рукою мертвого. Ніяких слідів насильства чи боротьби не було. Так само ніде ніяких ознак ламання дверей чи замків не констатовано. Портфель, золотий годинник лежали на нічному столику біла ліжка. Всі дані свідчили за самогубство. Але ніде ніяких листів, які звичайно пишуться в таких випадках, навіть простої передсмертної записки "прошу в моїй смерті нікого не обвинувачувати" не було ніде.

Та й ще одна маленька обставина: в шухляді нічного столика, на якому лежали портфель з грошима і годинник, лежав ще один револьвер, наладований, у доброму стані. "Чому Жан Рульо убив себе з іншого револьвера? Отже, може, це було убивство, а не самогубство?" — подумав комісар.

Жана Рульо так само поховали його партійні товариші й так само вся преса відгукнулась на цю подію. Але що слідством ще не було встановлено, самогубство це було чи вбивство, то смерть Жана Рульо ніяких особливо політичних реакцій ні в кого не викликала. Були в газетах вислови жалю, обурення, були дуже хвальні некрологи, була згадка про дивну послідовність смерти одного друга після смерти другого, в деяких органах, надто противних соціалістичній партії, розповідались інтимні подробиці останніх днів життя Жана Рульо, навіть проскакувала згадка про розрив його з коханкою, відомою акторкою Люсьєн Тандр. А комуністична преса, крім цієї причини самогубства соціалістичного депутата, згадувала про його невдалі спроби вступити на службу до американського мільярдера і волл-стрітських трестів. Мільярдер і Волл-Стріт одкинули запропоновані послуги французького соціаліста допомагати колонізувати Францію, і це, очевидно, разом із зрадою полюбовниці вклало в руки цього "громадського діяча" револьвер, який і закінчив його плідну діяльність.

Матільда на похованні не була, — довідавшись про смерть Жана, вона почала так поводитись і говорити такі речі, що сестра Одетта примушена була покликати лікаря. За його наказом, Матільду було перевезено в клініку для нервовохворих і наказано не допускати до неї ніяких знайомих і родичів, крім сестри.

Зате на похованні Жана Рульо була Люсьєн Тандр. Вона була в елеґантному жалібному тайєрі й капелюсі, який був їй дуже до лиця. З нею був маркіз де Монфор, який час од часу серйозно втішав її й вів під руку від цвинтаря до свого автомобіля.

Ніде ні в некрологах, ні в промовах над могилою чи в приватних розмовах, так само як і при похованні Жака Ленуара, ніяким словом не згадувалось про акцію світового роззброєння, миру й колектократії.

Розділ XXVIII

Жозеф мав обов'язок майже щодня інформувати товариша Кольє про все, що діялось у Стоверів, а головне — про розшуки двох зниклих українців. Але Жозеф, хоч і сам охоче розвідувався, нічого особливого не міг доносити товаришеві Кольє. Все так само: Стовер, що був аж заслаб спочатку від горя за сином і люті на комуністів за вбивство його, не переставав вимагати від паризької поліції та приватних детективів, щоб вони неодмінно знайшли йому хоч останки його, хоч місце, де було його вбито. Звичайно, на поміч цій вимозі сотні тисяч франків перекочувались із його кишені в кишені інспекторів поліції, комісарів, детективів.

А місіс Мабель так само цілими днями цим зникненням була зайнята, кудись їздила, когось прохала, комусь видавала так само сотні тисяч. Казала її покоївка, що Мабель цілими годинами ходила пішки по найдальших закутках Парижа, усе надіялася зустріти свого вкраденого чи втеклого нареченого. А ввесь палац і собі тільки цими розшуками був зайнятий, — правда, Віша в ньому майже всі дуже любили.

— Нічого, ми його знайдемо, — з тонким усміхом сказав раз товариш Кольє і погладив своє довге підборіддя. — Власне, паризька, заплачена Стовером, поліція знайде його нам. Ми трошки випередимо Стовера і будемо мати приємність раніше за них зустрітися з ним. Вони спіймають нам цих своїх слуг.

Жозеф, як звичайно, покліпав своїми білими віями й несміливо запитав:

— А як же так, товаришу, ви кажете — слуги, а вони покинули Стовера? Він же міг бути сином його, мати його мільярди? Я цього трохи не розумію, товаришу.

Кольє вибачливо посміхнувся і як дитині роз'яснив:

— Це все комедія, це тікання. Коли Стовер матиме виїхати до Америки, син його знайдеться. Віш знає, що Стовер з усіма його мільярдами слабший за нас, і тому воліє сховатись так, щоб і Стовер не знав, щоб не навів нас на його сліди. А тим паче наречена.

Жозеф згідливо покліпав віями й подумав, що товариш Кольє вважав його за більшого дурня, ніж він був.

— І ти думаєш, товаришу, що ми все ж таки спіймаємо цих зрадників? — спитав він тим самим довірливим тоном, який у нього був у зносинах зо Стовером, Авсом і всіма своїми начальниками.

— Без ніякого сумніву, — категорично хитнув головою Андре Кольє. — Вони хоч і дуже обережні, але досить наївні. Коли вони сховались у Парижі, то поліція їх знайде через тиждень-два, а коли втекли на провінцію, то через місяць-два. Та й годі.

— А мені можна буде знати, коли їх знайдуть? — цікаво запитав Жозеф.

— Розуміється. Можливо, що ти будеш навіть потрібний у цій справі.

— А? — здивовано протягнув Жозеф і не додав: "Я дуже радий".

Та таки дійсно настав день, коли Кольє, приймаючи Жозефа для чергового рапорту, весело сказав йому:

— Ну, Жозефе, птички знайшлись!

І задоволено двома пальцями, як бороду, розгладив підборіддя. Жозеф мовчки широко розгорнув білі вії й навіть злегка роззявив рота, показавши щербину.

— Так, знайшлися. Тепер тільки треба їх спіймати. І отут твоя поміч просто конечна. Слухай уважно. Завтра ти візьмеш авто Стоверів і поїдеш на ту адресу, яку я тобі дам. Ти прийдеш до українців і скажеш, що приїхав по них від місіс Мабель Стовер. І даси їм записку від неї.

— А де ж я її візьму? Вона хіба знатиме? Кольє терпляче вислухав.

— Ні, Жозефе. Записку буде приготовано почерком Мабель Стовер. Вона писатиме йому, що посилає по нього тебе і свого вірного слугу, льокая, який покаже, куди їхати. Це буде російський товариш. Українці тебе знають, тобі вірять і поїдуть. А ти привезеш їх туди, куди тобі скаже російський товариш. Завтра о третій годині пополудні ти повинен бути тут з автом Стовера.

Жозеф широко дивився на Кольє і не відповідав.

— Ну, Жозефе, в чому річ?

— А чи не міг би хто-небудь інший це зробити? — спитав той обережно.

— А чому не ти?

Жозеф трудно крутив у руках свого шоферського картуза.

— Та я... Я був з ними в таких приятельських взаєминах...

— Отто! Та якраз це ж і добре, через це ж і доручає тобі партія це важне завдання. І як дисциплінований член партії ти повинен з радістю взятися за виконання цього почесного доручення. Ти ж не хочеш сказати, що воно не досить почесне: спіймати зрадників, ренегатів, ворогів пролетаріяту?

Жозеф усе ж таки не виявляв рішучої згоди.

— Розуміється, завдання почесне, але... Андре Кольє здивувався.

— Ти вагаєшся? Себто, ти вагаєшся виконувати доручення партії? Значить, ти стаєш на бік зрадників і ренегатів? Значить, ти сам стаєш зрадником? Але ж ти знаєш, що буває зрадникам і ренегатам?

Жозеф злякано скинувся.

— Та ні! Я не стаю на їхній бік. Розуміється, я не... той... Але ж я так само ризикую, виконуючи це доручення.

— Чим?!

— Та тим, що може вийти якесь... непорозуміння. Може, вони не схочуть їхати з нами?

— Не схочуть, не треба. Ми інакше їх піймаємо. Твоє діло виконати доручення. Більше нічого. Але чесно виконати. Чуєш, Жозефе? — з холодною загрозою додав Кольє.

— А як вони що-небудь помітять там, куди я їх привезу, і почнуть виявляти спротив, битися, стріляти? Або вони кого-небудь уб'ють, або їх уб'ють, або мене... А в мене родина, жінка, діти. А як не уб'ють, то набіжить поліція, мене арештують, будуть судити...

Кольє пильно вдивлявся в лице Жозефа й не перебивав його. Коли той замовк, він повільно сказав:

— Ти ставишся до завдання не зовсім так, як повинен поставитись дисциплінований член партії. Але деякі твої міркування раціональні. Розуміється, все може статись — на війні як на війні. Ми — солдати революції. Кожний з нас раз у раз ризикує і свободою, і родиною, і життям. Партія враховує цей ризик і старається компенсувати особисті... жертви. Так, наприклад, у цій справі: якщо мав би бути суд або ще які інші тобі прикрощі, то партія бере на себе захист тебе на суді і покриття всяких можливих матеріяльних збитків. На це тобі асигнується сто тисяч франків. П'ятдесят тисяч ти одержиш завтра перед виїздом до українців і п'ятдесят по закінченні операції.

Жозеф живо подивився на Кольє і зараз же потупився. Кольє помалу вийняв портсигар, узяв із нього одну цигарку і підніс його через стіл до Жозефа. Жозеф швидко взяв цигарку й вставив її собі в рот. Кольє підніс йому запальничку з вогнем і сам закурив. Жозеф знову, з цигаркою в роті, нахилив голову. А Кольє спокійно курив, переглядав папери, чиркав у них. У сусідній кімнаті гомоніли голоси, стрикотіли, як цвіркуни, писальні машинки, на вулиці чулися дзвінки, гудки, скрики, як поросят, і верещання автомобілів.

Нарешті, Жозеф підвів голову й, дивлячись убік, глухо спитав:

— А де ж я візьму того російського товариша?

— Він буде тут, коли ти приїдеш.

— О третій годині?

— Так. Постарайся бути точно о третій. — Жозеф підвівся і мовчки простягнув руку Кольє. Той теж устав, міцно потиснув її й сказав:

— І не турбуйся, Жозефе: партія вміє і захищати, і нагороджувати вірних членів своїх.

На вірних він зробив легкий натиск. Жозеф глянув на нього, надів картуз і пішов до дверей.

І на другий день він стукав у двері кімнати №45 притулка товаришів українців. На крик "увійдіть!" він обережно відчинив двері, ввійшов і зараз же швиденько зачинив їх за собою. Потім скинув картуза і, широко посміхаючись жовтими зубами з щербиною посередині, помалу підплив до Петра й Кіндрата. Вони вражено дивились на нього, Кіндрат з ліжка, і тримаючи газету в руках, а Петро від столу з пером у руці.

— Здорові, хлопці! — привітно й лукаво хитнув їм головою Жозеф і по черзі подав їм руку. Вони машинально потиснули її й ошелешено-чекально дивились на нього.

— Що! Гадали, що здорово сховались? — добродушно сказав він і зараз же поліз до кишені й обережно, поштиво витяг з неї листа. З тим самим лукавим усміхом подавши його Петрові, він додав:

— Там весь палац за вами журиться. — Петро помалу, поглядаючи на Жозефа, взяв листа, надірвав конверт і витяг з неї аркуш товстого жовтявого паперу. І зараз же, глянувши на підпис, жадно вп'явся в нього очима. Кіндрат устав з ліжка й підійшов ближче до Жозефа та Петра. Жозеф, щоб не заважати читати, мовчки і так само лукаво моргнув Кіндратові на Петра. А той читав:

"Дорогий Віше, я негайно мушу Вас бачити в надзвичайно важливій для "вас справі. Посилаю до Вас Жозефа з автом і мого вірного слугу Антуана. Можете довіритись їм, як мені самій. Буду ждати вас у такому місці, яке знає тільки Антуан. Усе поясню, як побачимось. Писати більше нічого не можу, Ви розумієте — через що. Ради Бога, не вагайтесь, приїздіть. Мабель".

— В чому річ, Петре? — не витерпів Кіндрат. Петро ще якийсь час вдивлявся в листа, потім по-українському переклав його Кіндратові. (Жозеф з цікавістю прислухався до незрозумілих слів.) Вислухавши, Кіндрат так само по-українському спитав:

— Що ж ти скажеш?

Петро, тримаючи листа в руках, поглядав на Жозефа, знову читав. Жозеф спокійно, добродушно зустрічав його погляд, цілком розумів його вагання і терпляче чекав.

— А як ти думаєш, — нарешті звернувся Петро до Кіндрата, — можна вірити? Від неї чи ні?

Кіндрат, розуміючи, що він це запитав для заспокоєння сумління, сам вірячи, що лист "від неї", без вагання відповів:

— Розуміється, від неї! Та й привіз же його цей вірний товариш. От тільки, щоб ти не сам їхав. Ми поїдемо вдвох.

— Та це само собою. Але все ж таки... чи варто їхати? Чи дійсно вона має щось важне? Жінки, ти ж знаєш, важнішого за кохання нічого не розуміють. Може, просто хоче побачитись?

Кіндрат рішуче з цим не згодився.

— Ну, знаєш! Не дівчинка ж вона. Розуміє ж вона, чим ти рискуєш. Коли так кличе, значить, дійсно є щось дуже важне. їдьмо, Паню, нема чого вагатись!

Петро помалу поклав листа в кишеню й сказав:

— Щось воно мені все ж таки здається якимсь... чудним.

— Ну, ми до всього тепер ставимося з підозрою. Нічого чудного нема. їдьмо та й усе.

Петро рішуче зняв з вішалки пальто, капелюх, одягся й кинув Жозефові:

— їдьмо!

І пішов із кімнати. За ним вийшли Жозеф і Кіндрат, який замкнув за собою двері.

Біля Стоверового авта на вулиці стояв досить пристойно одягнений молодий чоловік, з важкими рисами голеного лиця і пильним, теж важким поглядом. Коли

Жозеф з українцями підійшов до автомобіля, він здійняв капелюха й стояв так.

— Це Антуан, післанець місіс Стовер, — тихо сказав Жозеф. Антуан уклонився, а Петро й Кіндрат мовчки ввічливо хитнули йому головою. Петро першим сам уліз до авта, за ним Кіндрат. За ними втиснувся й Антуан, сівши проти них посередині сидіння. Чого він не сів поруч з Жозефом, щоб показувати йому дорогу? Петро пильно глянув на нього, але нічого не сказав. Жозеф умостився за стерном, озирнувся і зараз же пустив машину.

Петро й Кіндрат не балакали ні між собою, ні з Ан-туаном. Та й про що було балакати? Аби швидше приїхати. Але автомобіль усе летів та й летів, і ні по спині Жозефа, ні по виразі застиглого, трохи масного й важкого обличчя Антуана це видно було, що хутко має бути кінець їзди. Нарешті, Петро не витримав і по-англійському спитав Антуана:

— Ще далеко?

Антуанове лице трохи ворухнулось. Він непоро-зуміло глянув на Петра й сказав по-французькому:

— Вибачте. Я не розумію. Я — француз.

Петро здивовано подивився на нього й повторив питання по-французькому. Антуан відповів:

— Ні, вже не далеко.

І глибше засунув обидві руки в кишені пальта. А в той же час пильно зиркав то на Петра, то на Кіндрата.

Петро тихо, майже на вухо, щоб перемогти гуркіт авта і вулиці, сказав Кіндратові:

— Дивно: у Мабель уся, без винятку, прислуга американці. Французів у неї не було. Я цього чоловіка ніколи не бачив біля неї. Не дивись на нього, щоб він не зрозумів, що ми про нього балакаємо.

Кіндрат не дивився на Антуана, але все ж таки кілька разів зиркнув у його бік. І щоразу він, так само, як і Петро, бачив чудний, важкий і пильний погляд піс ланця.

— Ви давно служите у місіс Стовер? — раптом по-французькому спитав Петро Антуана. Лице тому знову сколихнулось, але він не зразу відповів, немов міркував, як краще відповісти, й нарешті сказав:

— Так, давно.

Тоді Петро трохи підвівся й рішуче крикнув Жозефові:

— Жозефе! Стійте! Зупини...

Та не докінчив: Антуан вихопив обидві руки з кишень з револьверами, навів їх на Петра й Кіндрата і по-російськи крикнув:

— Руки вгору!

Кіндрат машинально й злякано підняв руки. Але в цей мент Петро, теж піднявши руки вгору, з усього розгону вдарив кулаком по скроні Ангуана. Антуан, як переломлений, упав набік. Але одночасно вибухнуло два постріли. Петро вхопився правою рукою за лівий бік грудей. А Кіндрат кинувся на схиленого набік Антуана і вхопив у нього з ослаблих рук револьвери. І зараз же застукав одним із них до Жозефа й закричав:

— Стій! Стій! Буду стріляти!

Жозеф, який при пострілах Антуана був злякано озирнувся, ще раз повернув на мент назад голову, блимнув широкими від жаху очима й зараз же, звернувши до тротуару авто, зупинив його. А Кіндрат кинувся до Петра:

— Що, Паню, що? Тебе ранено? Ранено.

— Здається... — трудно сказав Петро, що став увесь сірим, як замазка.

Жозеф одчинив дверцята автомобіля й з тими самими повними жаху очима зашепотів:

— Швидше тікайте! Швидше! Совєтські їдуть за нами, вони зараз доженуть нас. І не кричіть, нас усіх арештують. Тікайте!

Кіндрат навів на нього револьвер.

— Звертай з цієї улиці, вези до першої клініки! Чуєш? Спитай, де найближча. А то зараз же тебе в поліцію! Швидко!

Жозеф зачинив двері автомобіля й побіг кудись убік, очевидно, питати про клініку. Антуан із заплющеними очима, без капелюха, що, збитий ударом, валявся під ногами, все так само лежав переломлений на правий бік, і з носа через губу й підборіддя текла густа, майже чорна кров. А Петро, теж із заплющеними очима, теж мертво-сірий, усе тримав праву руку на грудях і важко хилився на правий бік до Кіндрата. Кіндрат обняв його, нетерпляче поглядав через віконце дверцят. Нарешті Жозеф прибіг, ускочив в авто, озирнув усіх, і, пустивши мотора, почав завертати вбік. Кіндрат тривожно поглядав на Петра, міцно тримав його лівою рукою й зиркав на Жозефа, не випускаючи з правої руки револьвера.

Раптом авто стало. Жозеф вистрибнув з нього, підбіг до дверців збоку, одчинив і зашепотів, не дивлячись в очі Кіндратові:

— Клініка. Виходьте.

Петро ледь розплющив очі й за допомогою Кіндрата почав висувати своє велике тіло з машини. Жозеф підхопив його знадвору, а Кіндрат підтримував і підпихав зсередини. Коли Петро нарешті ступив обома ногами на землю, вони підхопили його під руки й повели до залізної брами, за якою заневеличким подвір'ям, посипаним жорствою, стояв одноповерховий білий будинок. Із нього вибігло двоє чоловіків у білих халатах з ношами в руках. Петра поклали на них і понесли в дім. А Жозеф зараз же, не глянувши ні разу в очі Кіндратові, не сказавши ні слова, прожогом кинувся в своє авто і рвонувся ним по вулиці.

Через півгодини лікар, невеликий, сивуватий, з короткими чорними вусами і стомленими очима чоловік, говорив Кіндратові:

— Становище раненого серйозне, але не безнадійне. Куля засіла в легенях. Треба оперувати. І то негайно.

Говорив він майже байдужим, стомленим голосом — скільки він уже бачив і оперував тих серйозних і не безнадійних людей.

Петро вже майже нічого не чув, бувши в напівнепритомному стані. Він, переодягнений у білизну лікарні, лежав у білому ліжку й часто дихав. Кіндрат на все казав "уй, уй", на половину не розуміючи від хвилювання й тривоги, що йому говорилося. Лікареві він сказав, що Петро сам себе ненавмисно ранив, необережно поводячись з револьвером. Петро не заперечував, і лікар не цікавився подробицями, які його професії не торкались.

* * *

Операцію було зроблено, кулю витягнено, але стан Петра не поліпшився, навпаки, немовби погіршився, — виявилося запалення легенів. Кіндрат, оселившись в одній кімнаті з пораненим, майже не відходив од нього. А виходячи куди-небудь з клініки хоч на півгодини, настійно прохав адміністрацію нікого не допускати до хворого. Що Жозеф не зрадив удруге, він у цьому був майже певний, бо це йому самому найперше загрожувало б різними прикрощами.

З огляду на те, що Петро весь час гарячкував, Кіндрат не хотів повідомляти Мабель. Але сам про себе постановив, що, як тільки Петрові хоч трохи стане краще, він неодмінно викличе її до клініки, навіть не спитавшись Петра.

Нарешті, температура трохи спала, Петро вже був притомний, і Кіндрат рішив, що можна покликати Мабель. Одначе він наперед спитав лікаря, чи не може пошкодити хворому, коли до нього завітає людина, яка йому є дорога, але яка може схвилювати його.

— Коли хвилювання приємне, шкоди не може бути, — байдуже відповів лікар. — Навпаки, це може піддати сил і опорности в боротьбі з хворобою. Оптимізм і радість, молодий чоловіче, є найкращий лік для

того, хто на нього ще здатний. Кіндрат зараз же пішов до телефонної будки клініки, скомпонував номер телефона Мабель і приклав слухавку до вуха. Година була така, що Мабель повніша могла бути дома, — друга пополудні. І дійсно в слухавці зачувся жіночий голос з англійським акцентом:

— Алльо! Хто телефонує?

— Я хотів би місіс Мабель Стовер.

— Я є місіс Мабель Стовер. Хто питає?

— Тут є Кінд. Кінд. Ви знаєте, хто це?

Якщо б голос сказав, що не знає, то ясно було б, що треба було швидше класти слухавку й шукати іншого способу знестися з Мабель. Але жіночий голос не то що сказав, а закричав:

— О, Кінд?! О, яке шастя! О! Де він? Де?

На це Кіндрат поспішно сказав, тримаючи зарані наготовану записочку:

— Приїздіть зараз на ріг таких улиць.

І він прочитав назви двох улиць, що були недалеко від клініки. І з тієї самої записочки процитував фразу:

— Як приїдете, одпустіть своє авто, а самі ждіть. Виїздіть зараз же.

— Добре. Я зараз їду.

Кіндрат непомітно викликав інферм'єрку, яка була при Петрові, до коридору, сказав їй пошепки, що має на короткий час одлучитись із клініки, але попрохав її не говорити нічого про це хворому і до нього абсолютно нікого не пускати.

Не дійшовши до призначеного для Мабель рогу, Кіндрат сховався під ворітьми якогось будинку і став ждати. Котились авта, пролітали автобуси, закриваючи ріг, перехожі затулили його від зору Кіндрата, але він ближче не хотів підходити. Нарешті, до рогу, з іншого боку, ніж чекав Кіндрат, підкотило велике авто і стало. З нього вийшла постать у футроному пальті, у темному капелюшку, з-під якого на плечі вибивалися золотяві кучері. Авто зараз же рушило за іншими ав-тами і хутко зникло. Тоді Кіндрат підійшов іззаду до Мабель, яка невеличкими кроками ходила біля рогу, й тихо сказав їй по-французькому:

— Добридень, місіс Мабель!

Мабель рвучко озирнулась, уся зашарілась і, вихопивши його руку, сильно-сильно потиснула її.

— Добридень, о, добридень, Кінде! Де він? Де він? Вона взяла його під руку, пригорнулась до нього й,

жадно зазираючи йому в уста, повторювала:

— Де він? Де він? Він є тут, у Парижі? Він живий, живий?

Кіндрат, стараючись іти в ногу з нею і складаючи в умі фрази, почав розповідати. Мабель, не помічаючи того, як сильно душила йому руку вище ліктя, але не перебивала, не скрикувала, не дивувалась, — навіть не сердилась на перехожих, які заважали їм іти. І тільки один раз, коли він говорив про постріли в автомобілі й Петрів удар кулаком, вона випустила руку Кіндрата й притулилася спиною до стіни будинка. Але

зараз же відірвалась і далі пішла, одривчасто кидаючи питання. Підходячи до клініки, Кіндрат сказав:

— Лікар сказав, що йому треба говорити приємне, радісне. Це підніме його сили. Та, правда, він, побачивши вас, уже так зрадіє, що...

— А він про мене згадував? — якось убік кинула Мабель.

— Під час маячіння він майже весь час тільки з вами балакав і вас кликав...

Мабель нічого не відповіла, тільки глибоко-глибоко зітхнула. Коли вони вже мали ввійти в двері клініки, вона швиденько вийняла з торбинки дзеркальце і червоний для уст олівець і злегка провела ним по губах. Потім скинула рукавичку і мізинцем розмазала на них фарбу.

Перед кімнатою Петра вони зупинились і Кіндрат пошепки сказав:

— Одну хвилину почекайте, я пройду наперед і підготую. Все ж таки й радістю не треба дуже хвилювати.

Мабель згідно захитала головою і навіть одсунулась набік од дверей.

Петро лежав із заплющеними очима. І тепер, коли мала на нього дивитись Мабель, Кіндрат помітив, як сильно змарнів Петро. Його, правда, сьогодні, на прохання Кіндрата, дуже щільно поголили, але від цього схудлість, синявість лиця не зникли. Навіть ямочка на підборідді схудла, зменшилась, обтяглась тонкою шкірою.

Кіндрат сів коло ліжка і тихо спитав:

— Ну, як тобі, Паню?

Петро злегка підвів догори повіки й шепотом од-повів:

— Нічого. А ти де був?

Кіндрат про себе скривився: таки помітив.

— Та я тут в одній справі виходив. Тут, знаєш, Паню, одна людина хотіла б тебе бачити. Ні, ні, не бійся, своя, хороша, мила...

Петрові очі стали трохи ширшими й живішими.

— Тут Мабель прийшла., Паню. Я її викликав. Ти ж нічого не маєш проти? Я думав, що...

— Де вона? Швидше!

Кіндрат схопився, вибіг з кімнати й зараз же повернувся з Мабель. Впустивши її, він вийшов і став у коридорі біля дверей, щоб нікого не пускати. А Мабель підбігла до ліжка, вхопила слабо простягнену до неї руку Петра, стала на коліна перед ліжком і почала жадібно невідривно цілувати її. Петро заплющив очі, й на лиці його чи від приливу крови, чи від легкої блаженної посмішки почала немовби танути схудлість.

— Мій Петро! О, мій дорогий Петро! — час од часу виривалось у Мебель, і вона знову цілувала бідну, схудлу велику руку.

Потім вона, не випускаючи руки, підвелась, нахилилась над ним і легкими, ніжними, материнськими поцілунками почала вкривати його волосся, чоло, щоки. Петро не розплющував очей, не рухався, тільки злегка ніби тягся до неї за кожним дотиком її уст.

Коли Кіндрат, нарешті, мусив увійти до кімнати (бо інферм'єрка вимагала допустити її для вимірення температури), коли неспокійно

глянув на Петра, він побачив, що той лежав з таким виглядом, якого в нього тут ні разу не було. Але температура трохи піднялася, і інферм'єрка сказала, що візиту треба припинити. Мабель зараз же підвелась. Кіндрат та інферм'єрка вийшли, щоб дати попрощатись. Петро жалібно, як мала дитина, скривив уста і сказав:

— Не треба йти, Мабель, ще трохи посидьте.

— Я завтра прийду, милий. І ми постараємось уже більше не розставатись. Правда? Я попрохаю доктора відпустити вас зо мною до Америки. Треба, щоб вам було спокійно і гарно зо всіх боків.

Петро перестав блаженно посміхатись і тоскно покрутив головою по подушці.

— Ні, Мабель, я не полечу до Америки.

— О, Петре, не треба бути таким... недовірливим. Я ваша, Петре, я вся з вами. Я хочу того, чого ви хочете. Ви мені не вірите? Я не хочу бути капіталісткою, я хочу бути людиною. Чуєте?

Петро не розплющував очей. До кімнати ввійшла інферм'єрка. Мабель погладила руку Петра і напівголоса сказала:

— Я мушу йти, Петре. До завтра.

Петро розплющив очі, слабенько посміхнувся і прошепотів:

— До завтра. Спасибі.

Мабель ще раз погладила його руку й помалу, озираючись, вийшла. В коридорі на неї чекав Кіндрат.

— Я завтра прийду, Кін де. Я сподіваюся змогти його переконати, щоб він згодився переїхати до Америки. До завтра, Кінде. Бережіть його.

І вона, вся пройнята якоюсь думкою й нетерпінням, нашвидку потиснувши руку Кіндратові, майже побігла до виходу.

* * *

Мабель цілий цей день і наступний ранок їздила, телефонувала, телеграфувала, була по кілька разів у посольстві, в консуляті, в нотарів, знову в консуляті. Але коли вона рівно о другій годині входила до кімнати Петра, вигляд у неї був спокійний, певний, хоч і не без хвилювання.

Кіндрат зараз же лишив її на самоті з Петром. Вона, не гаячи часу, тільки привіталася з Петром, вийняла з торбинки конверту, а з неї великий папір і, тримаючи його в руках, почала:

— Ну, Петре, ми будемо говорити з вами серйозно. Ви можете? Не бійтесь, я думаю, що вам не буде неприємно те, що я вам скажу. Добре? Так от, Петре, хочу виконати дядьову нову заповідь: виконати на ділі те, що я визнаю на словах. Я сказала вам учора, що — ваша, що я з вами. Правда? Так от, принесла вам доказ, що це не порожні слова. Тут, у цьому папері, офіційному, засвідченому всіма законними інституціями, з усіма підписами, печатями й таким іншим, я зобов'язуюсь передати в колектократичну власність частину своїх фабрик і виробень. Частину тільки на перший час, на два роки. Потім — і решту. Я заявляю, що, коли через два роки перехід на кооперацію (чи краще на колектократію) покаже, що від того в підприємствах не сталося ніякого хаосу, гризні, безладу, що вони стали прибутковішими, то я передам нову частину. І так до кінця. Я тільки виговорю собі й моїм дітям, якщо вони будуть, постійну працю і таку платню, яка забезпечувала б мені і їм цілком достатнє існування. Я ж маю на це право, Петре, га?

Петро дивився на неї цілком розгорненими великими очима й нічого не казав.

— Я бачу, що ви ще не зовсім вірите. Добре. Це цілком нормально. В нашому посольстві й консул яті на мене дивились як на божевільну. Але я тепер, тепер, Петре, коли над цим думала стільки днів і ночей, тепер я знаю, що вони всі божевільні. І мій дядьо, і посол, і Волл-Стріт, і ваш, чи той екс-ваш Кремль, усі вони божевільні. Той бородатий депутат, якого ми тоді разом з вами слухали у дядя і який так малодушно скінчив самогубством, був дійсно, як він казав, най-практичнішим, найреалістичнішим політиком, пропонуючи оту колектократію.

Правда, правда, мій Петре, згодитесь ви їхати зо мною до Америки, чи не згодитесь, я все одно це зроблю, я рішила це зробити ще того дня, коли ви зникли, коли я думала, що комуністи вас схопили і вбили.

Як я себе мучила, Петре, ах, як я себе карала за те, що вас не зберегла! Ну, нічого, тепер ви знайшлись. Я не хочу вас знову загубити. Не хочу тим більше, що я більше не хочу жити так, як досі жила. Чекайте, чекайте, Петре, я не кажу, що я змінилась, переродилась і таке інше. Це фільмова фантазія. Але я скажу вам, Петре, що я ж такого самого походження, як і ви: мій дід, батько мого батька і містера Стовера, був простим робітником на заводі. Ах, Петре, мені треба так багато, так багато вам сказати. А ще більше зробити. Насамперед я хочу, щоб усе те, що зроблено руками робітників на моїх підприємствах, пішло їм і їхнім дітям, а не було розтрощене, знищене тією війною, яку оті Волл-Стріти й Кремлі готують.

Щоки Петра все більше й більше рожевіли. Він простягнув до неї руку, не зводячи з її лиця очей. Мабель узяла ту руку й не випускаючи її, поспішно заговорила далі:

— Ви мовчіть, мовчіть! Дайте мені сказати до кінця. Я не хочу більше ніяких непорозумінь між нами. Так от, Петре, я теж хочу боротися проти

війни. Але не так, як мій дядьо, а так, як отой бородатий депутат і як ви, Петре. І для цього я виговорюю в цьому акті, щоб певний відсоток од колектократизованих підприємств ішов на пропаганду війни проти війни. Я в цьому документі не кажу про те, що я буду робити на ті гроші, які матиму з інших моїх підприємств. Ні, ми це знатимемо вдвох, Петро, якщо ви згодитеся зо мною працювати. О, дорогий, ми переможемо! Ви справедливо казали: за такий мир, на таких умовах будуть усією душею стояти всі: і комуністи, і соціялісти, і республіканці, і фашисти, і націоналісти, та господи! Всі, хто чесно, щиро хоче миру на землі, а не своєї влади й панування над іншими людьми. Та, я певна, багато розумніших, чесних капіталістів згодяться на такий мир. Навіть дядьо мій згодиться, ви побачите. Він не такий запеклий капіталіст, як здається. Та який же не цілком божевільний або злочинець ради свого панування згодиться засудити все людство на те страхіття, яке має принести війна?! Хто, хто може бути проти такого миру? Нехай виявлять себе. Правду казав бородатий депутат: треба кричати до всіх матерів, до всіх закоханих, до всіх, хто хоче жити для життя, а не для готування смерти, щоб вони вимагали від Об'єднаних Націй поставлення на світовий референдум цього питання. Нехай народи його рішають, а не Волл-Стріти й Кремлі.

Петро лежав із заплющеними очима й на вилицях йому горів рум'янець. Коли він розплющив очі і глянув на Мабель, вони були такі мокрі й гостро блискучі, що Мабель аж трохи злякалася.

— О, вибачте, любий! Я — ідіотка, я не повинна була вас так... стомлювати.

Петро закачав головою по подушці.

— Ні, ви мене не стомили. Навпаки, я почуваю, що... Але, Мабель, я трохи...

Він слабо посміхнувся.

— ...трохи практичніше дивлюся. Ви дуже ризикуєте, Мабель. Адже і Волл-Стріт, і Кремль будуть уважати нас за небезпечних шкідників, їм удвох буде зовсім легко нас "ліквідувати".

І він зупинив на ній пильний погляд. Мабель посміхнулася.

— Нехай, нехай нас особисто ліквідують. Але вони не ліквідують ідеї. Навпаки, цим убивством вони тільки зміцнять її, бо всьому світові стане відомо, за що вони нас убили. Нехай убивають, будь ласка. Я волію вмерти за мир, ніж за війну. Отже, кажіть, Петре, полетимо разом до Америки? Лікар казав, що вас можна відпустити. Переліт візьме півдоби. Але на всякий випадок візьміть цей документ, я хочу, щоб він був у вас. Ні, ні, милий, візьміть, я хочу так. Мені буде радісно знати, що він у вас. Ось, я кладу його під подушку. Він вам поможе видужати. О, Петре, як я хочу, щоб ви швидше видужали! О, любий, ми з вами зробимо так багато! Ви вірите, Петре, вірите?

Петро якийсь мент дививсь на неї гостро-блискучими очима, потім повільно взяв її руку й підніс її до своїх гарячих уст. І потім з легким усміхом сказав:

— Якщо нас не "зліквідують", може, дещо й зробимо. Побачимо.

Мабель щасливо труснула головою:

— Побачимо!

КІНЕЦЬ

II.VIII.48.

"Закуток". Мужен.